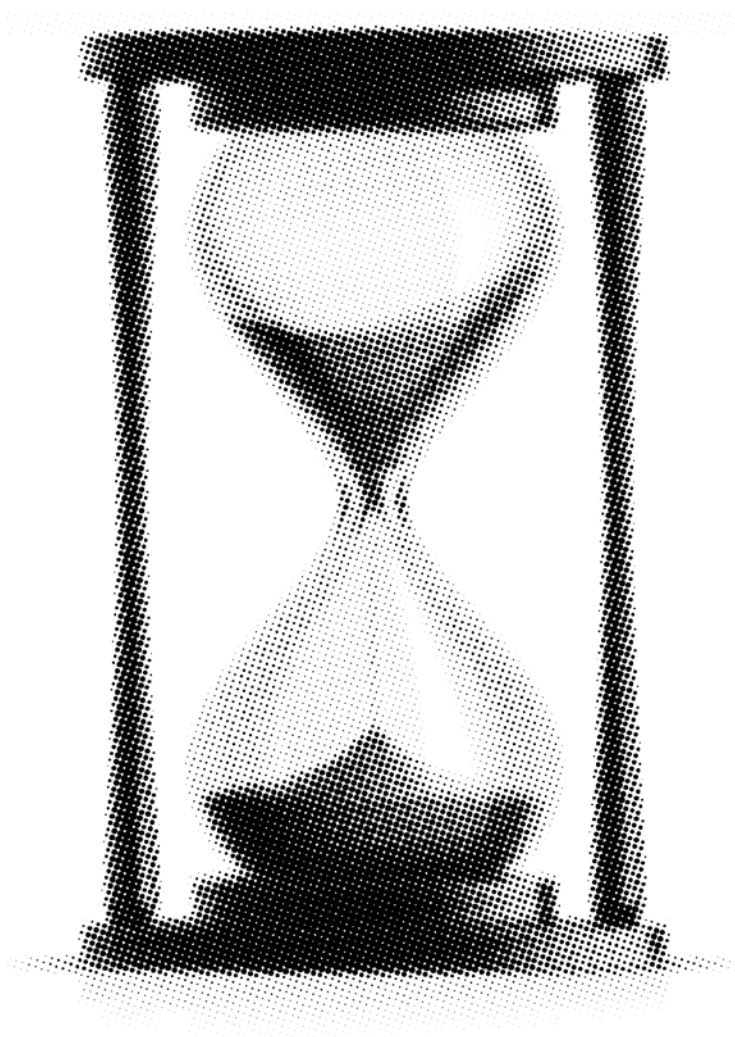

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 63 | 2009 | št. 3-4 (140) | str. 281–515

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarevič, dr. Dušan Mlacović (namestnik odgovornega urednika),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (odgovorni
urednik), dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo
vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena septembra 2009

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), Vladislav B. Sotirović (angleščina),
Klemen Jelinčič Boeta (angleščina), Neva Makuc (italijanščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2009: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

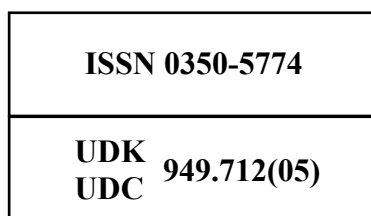
Sofinancirajo: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za šolstvo in šport
Republike Slovenije, Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS, Znanstveni
inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani.

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, november 2009

Naklada: 1370 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
baza: International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (Technical Editor),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarević, dr. Dušan Mlacović (Deputy Editor-in-Charge), dr. Božo
Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (Editor-in-Charge),
dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with
explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on September 2009

Translated by: Nives Sulič Dular (English), Vladislav B. Sotirović (English),
Klemen Jelinčič Boeta (English), Neva Makuc (Italian)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, phone: +386 1 241-1200,
e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2009): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €,
retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,

AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA

Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: The Ministry of Culture of the Republic of Slovenia, The Ministry
of Education and Sport of the Republic of Slovenia, Slovenian Research
Agency, Scientific Research Institute of the Faculty of Arts

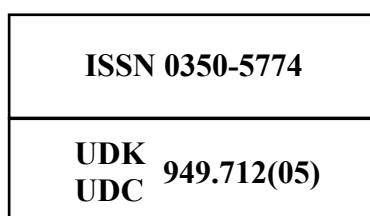
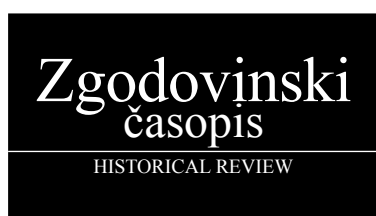
Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, November 2009

Print Run: 1370 copies

Historical Bulletin is included in the following international databases:
International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts, ABC
CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's
Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies

<http://www.zgodovinskiasopis.si>

info@zgodovinskiasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Klemen **Jelinčič Boeta**, Jews of Medieval »Slovenia« until
the expulsions of 1496–1515 288–317
Judje srednjeveške »Slovenije« do izgonov 1496–1515
- Klemen **Pust**, Beneška protiobveščevalna dejavnost in signalna
organizacija na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499 318–348
Counterintelligence and Signal Organization
of the Venetian Republic in Eastern Mediterranean in 1499
- Jasna **Fischer**, Ruski vojni ujetniki na ozemlju Republike Slovenije
1914–1918 350–372
Russian Prisoners of War in the Territory of the Republic
of Slovenia between 1914 and 1918
- Bojan **Balkovec**, Kandidati na volitvah v narodno skupščino
v medvojni Jugoslaviji 374–406
Candidates in the elections to the Yugoslav National
Assembly in the Period between WWI and WWII
- Ana **Cergol**, Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola 408–425
Eugenics in Slovenia from the Perspective of Gender
- Vladislav **B. Sotirovic**, The Multi-Party Elections in Serbia in 1990 426–438
Večstrankarske volitve v Srbiji leta 1990
- Bojan **Godeša**, Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost
za »drugačno« zgodovino? 440–458
Revision and Prospects of New Vistas: An Opportunity
for a »Different« Kind of History?

Zapisi – Notes

- Peter **Štih**, Knjiga zamujene priložnosti 460–478
The Book of Missed Opportunities

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

- Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države (Peter Mikša)..... 480–482
Yugoslavia through time : ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia

Ocene in poročila – Reviews and reports

- Miha Kosi, Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja. (Peter Štih) 484–485
- Frank G. Hirschmann, Die Stadt im Mittelalter. (Peter Štih)..... 486–487
- Darja Mihelič, Piranske notarske knjige-fragmenti (1289–1305). Peti zvezek. (Ignacij Voje) 488–489
- Seraphinus Maria Cerva, Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam. Editio princeps (ur. Relja Saferović). (Ignacij Voje) 490–492
- Acta Histriae, let. 16.
1–2: Plemstvo v obalnih mestih in beneška in osmanska prisotnost na Jadranu v zgodnjem novem veku;
3: 150 let Južne železnice;
4: Interpreti kultur: dominantne in podrejene kulture v soočenju. (Dragica Čeč)..... 493–497
- Viljenka Škorjanec, Osimski pogajalski proces. I. del: Uvodna sinteza pogajanj ; II. del: Diplomatska pogajanja 1973–1974.
- Viljenka Škorjanec, Osimski pogajalski proces. III. del: Od Strmola do Osima 1974–1975.
- Viljenka Škorjanec, Osimski pogajalski proces. IV. del: Jugoslovansko-italijanski odnosi po Osimu (1975–1980).
- Viljenka Škorjanec, Osimska pogajanja. (Branko Marušič) 498–501
- Jurij Fikfak, Jože Prinčič, Jeffrey David Turk (ur.), Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami. (Žarko Lazarevič) 502–504

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	506–509
Instructions for authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 63, 2009.....	510–514
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 63, 2009	

Razprave

Klemen Jelinčič Boeta

Jews of Medieval »Slovenia« until the Expulsions of 1496–1515

UDC 94(436-89=411.16)''09/1515''

JELINČIČ BOETA Klemen, Ph. D. in History, SI-1000 Ljubljana, Hudovernikova 8, kalmanyb@amis.net

Jews of Medieval »Slovenia« until the expulsions of 1496–1515

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 63/2009 (140), No. 3-4, pp. 288–317, 240 notes

Language: En., (Sn., En., Sn.)

The following article is discussing the Jewish presence in Carinthia, Styria, Carniola, Gorizia, Trieste and Venetian Istria. The text begins in the late Antiquity, discusses the question of Jewish villages in Carinthia, Styria and Carniola and continues on a variety of subjects concerning the Jewish life of the area until the expulsions of 1496–1515 in comparison with the other two culturally close subdivisions of the Ashkenazi cultural area, the Northern Italy and Austria proper. A special attention is given to the contemporary Jewish sources, such as Isserlein, and to the questions of culture and daily-life.

Key words: Jews, Slovenia, Middle-Ages, Isserlein, Jewish villages

UDK 94(436-89=411.16)''09/1515''

JELINČIČ BOETA Klemen, doktor zgodovinskih znanosti, SI-1000 Ljubljana, Hudovernikova 8, kalmanyb@amis.net

Judje srednjeveške »Slovenije« do izgonov 1496–1515

Zgodovinski časopis, Ljubljana 63/2009 (140), št. 3-4, str. 288–317, 240 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En., (Sn., En., Sn.)

Pričujoč članek obravnava judovsko prisotnost na področju Koroške, Štajerske, Kranjske, Goriške, Trsta in beneške Istre. Besedilo se začne v času pozne antike, nadaljuje z vprašanjem judovskih vasi na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem in nato z razpravo o različnih vidikih judovskega življenja omenjenega prostora do izgonov 1496–1515 v primerjavi z drugima dvema kulturno sorodnima področjema aške-nškega kulturnega kroga severne Italije in ožje Avstrije. Posebna pozornost je posvečena takratnim judovskim virom, na primer Isserleinu, in vprašanjem kulture in vsakodnevnega življenja.

Ključne besede: Judje, Slovenija, Srednji vek, Judovske vasi, Isserlein

Late Antiquity

The first Jews in the latter-day Slovenian areas can be encountered at latest after 70 CE when masses of Jewish slaves flooded the market, a part of which certainly reached the already well developed city of Aquilea where the contact between Judaism and Christianity occurred at a very early stage. Not only that the spreading of Christianity in Aquilea rested on the missionary activities of Christian Jews but the Church of Aquilea also preserved certain Jewish characteristics well into the Middle-Ages.¹ A fact is that the church building in Monastero near Aquilea was constructed on the foundations of a synagogue.² The synagogue certainly operated until 388, when it was destroyed by the soldiers of Theodosius I and apparently served quite a numerous Jewish community.³ In the vicinity of Grado – Grau⁴ and Aquilea several Jews were magistrates, land owners and imperial soldiers.⁵ In Grado a tombstone of a baptized Peter, the son of Jew Olympos, from around 465 is preserved,⁶ from the text of which we can conclude that a larger Jewish community existed in town, probably created by refugees from the near-by Aquilea escaping the incursions of Alaric and Attila.⁷ In the area of latter-on Slovenian lands we encounter an oil-lamp with Menorah from the 4th–6th century found in Škocjan near Divača.⁸ Based on names appearing on tombstones we can assume that Jews

¹ Biasutti 1977, Biasutti 2005: 1–19.

² Cracco Ruggini 1977: 353.

³ Biasutti 2005: 38.

⁴ Due to the multicultural and multilingual nature of the geographical area under our research many of the localities have names in several languages of the area (Italian, Friulian, Slovenian, and German, if we disregard the once commonly used Latin names). In order to emphasize this fact, so important in trying to decipher the cultural aspects of the area's history, we presented the bilingual or even trilingual name of one place in a hyphenated form wherever these languages are still spoken and/or are officially recognized only the first time the place is mentioned. In case a language is no longer spoken in a certain area or a place is also familiar under a name in another language, the name is presented in brackets, also only the first time the place is mentioned, which as in the first case does not mean we are disregarding the multicultural nature of the place. After the first mentioning of a place only the majority or national language form is used simply to ensure an easier reading of the text without implying any possible discrimination.

⁵ Maieron Lenissa 1998b: 72.

⁶ Stafuzza 1984: 120.

⁷ Maieron Lenissa 1998b: 72.

⁸ Knific & Sagadin 1991: 68.

appeared also throughout the Roman settlements of Carinthia⁹ and based on coin inscriptions also in the area of Leibnitz (Lipnica) Field in Styria.¹⁰ In Pula – Pola a tombstone with a Jewish inscription was found dating as late as 641 CE.¹¹

Jews of Eastern Alps

Throughout the 7th and the 8th centuries we can count on occasional commercial contacts between Carantania, Friuli and Istria, which by the 9th century already developed into a long-distance trade. Ibn-Chordadbeh in approximately 850 CE mentions the ‘Raddanites’, which traveled to India and China and according to him traded in slaves, silk, fur, swords and spices.¹² It is a fact that in the 11th century there were already dozens of Jewish communities across the northern French and Imperial lands, such as Bamberg, Erfurt, Regensburg, Speyer, Worms, Mainz, Vienna and Prague.¹³ Even though there are no testimonies to a Jewish presence within the area of Carantania until the appearance of the Jewish villages, such testimonies can be located on its western and eastern edge. The western Jews could have been from Gaul or Italy with smaller numbers of Spanish and Byzantine Jews, while those from the east Byzantine, Khazar or Babylonian Jews. To these we must add the Slavic speaking Jews that were partly descendants of converts and partly descendants of other Jews that are recorded to speak the Jewish ‘Knaanic’ language since the 10th century onwards.¹⁴ On the south-eastern edge of Lower Pannonia, in a place called Čelarevo near Novi Sad the archeologists unearthed an Avar gravesite of numerous graves with Jewish artifacts.¹⁵ It is exactly these Avar Jews that can be connected to the phenomenon of converting to Judaism among the members of different Turkic-Mongol-Altai clan groupings, such as the Goths, Alans, Huns, Avars and Khazars¹⁶ that represent an important early ethnic addition in the formation of Ashkenazi Jews. On the eastern edge of Carantania, Jews are explicitly mentioned already in the Raffelstätten Custom Regulations from 904–906.¹⁷ Chasdai Ibn Shaprut around 955 mentions Jews in Dalmatia and in Hungary that are in contact with the Land of Rus.¹⁸ Some of the Jewish settlements in Hungary were at least in the 12th century founded along the trade routes with Austrian lands, which included commercial contacts with Ptuj (Pettau), Völkermarkt – Velikovec and Judenburg.¹⁹

⁹ Babad 1945: 16.

¹⁰ GJI I: 155.

¹¹ Leon 1938: 357.

¹² Lohrmann 1982a: 287.

¹³ Haverkamp 1988: 212.

¹⁴ Weinreich 1980: 80–81.

¹⁵ Bunardžić 1980, Goldstein 1989: 28.

¹⁶ King 1992: 423, Kriwaczek 2005: 44–46.

¹⁷ Reg I, 1.

¹⁸ Graetz 1937 IV: 18, Marcus 1975: 227–232, Eventov 1971: 42, 429, Kriwaczek 2005: 48.

¹⁹ Berend 2001: 112–113.

‘Jewish villages’

When Jewish traders, for instance, wished to travel from Italy to Regensburg they were obliged to cross the Alps, along which due to security and organizational reasons an entire network of trade posts and settlements developed. And a sign of that are certainly the so-called ‘Jewish villages’ located along the trade routes in the Eastern Alps. This chain of outposts begins with Judendorf near Villach (Beljak) and runs through Judendorf (Ždovše²⁰) near Maria Saal – Gospa Sveta and Judendorf near Friesach (Breže) all the way to Judenburg in Styria. Here the path splits: one branch leads through Judendorf near Tamsweg to Salzburg and Regensburg and the other through Judendorf near Steyr to Judenau near Tulln. Along the path to Hungary we encounter Seidolach – Ždovlje and Seidendorf – Ždinja ves²¹ and then Völkermarkt (in 1105–1125 mentioned as ‘*forum iudeorum*’)²² as well as Ptuj, where despite the fact the famous tombstone isn’t dating to 1103, we can safely assume the Jews did occasionally stop. In addition to Judenburg already mentioned between 1074 and 1088²³ the map also shows one Judendorf above Graz (Gradec) mentioned in 1147²⁴ and one below Graz, as well as Judendorf near Leoben from 1269.²⁵ In addition to these the map shows another two such places along the route to Hungary near Radkesburg (Radgona) and one on the route from Carniola towards Croatia, the place called Ždinja vas near Novo mesto. Wenniger²⁶ clearly shows that the so-called ‘Jewish places’ (*Judenorte*) appear nowhere else than on the eastern frontier of the Frankish state; in Bavaria and Franconia already in the 8th century and in the area of Carantania, Salzburg and Saxony from the 9th century onwards.

Apparently the appearance of Jewish villages in the area of the Alpine Slavs needs to be positioned into the 10th century, which would somehow be in accordance with the cessation of Hungarian danger²⁷ and certainly before 1100, when places with the suffix ‘vas’, ‘ves’ or ‘dorf’²⁸ are not being formed anymore.²⁹ We can certainly speak of not so sparse Jewish settlement in Carinthia, Styria and Carniola already in the 10th and 11th centuries. Jews along the trade routes thus established trade posts that later on receive market rights (Tamsweg, Judenburg, and Völkermarkt), settle in the already existing settlements (Friesach, Villach, and Ptuj), or temporarily settle along the important center of power (Maria Saal). We can safely assume that up to the end of the 12th century permanent Jewish settlement exists in Villach, Friesach, Völkermarkt, Graz, Judenburg and possibly Ptuj. At that time

²⁰ Žid being the colloquial for ‘Jew’ in Slovenian.

²¹ Wadl 1992: 19.

²² Neumann 1962: 37.

²³ Kosi 1998: 31.

²⁴ Brunner 2000: 77.

²⁵ Ibid. 75.

²⁶ 1985.

²⁷ Popelka 1935: 59, Klein 1960: 65, Neumann 1962: 371.

²⁸ Slovenian and German terms for ‘village’.

²⁹ Kranzmayer 1956: 87–89, Grafenauer II 1965: 166.

Jewish presence settles within larger market towns, Jews no longer reside within Jewish villages, while numerous new Jewish communities start to form in many new market towns and cities that start to appear in this area, especially from the beginning of the 13th century onwards.

Jewish legal position

Certainly the Jewish legal and social position within the Latin Europe was strongly influenced by the relation of Christianity towards Judaism, which has started to be shaped already in the first centuries of the Christian era and was throughout the entire Middle-Ages marked by a certain ambiguity, if not schizophrenia. On one hand, Tertullian and Origen from the beginning of the 3rd century³⁰ and Chrysostomos from the 4th century³¹ condemn the Jews and connect them with the demonic forces, which was in the following centuries expressed, for instance, in the iconographic representations of the victorious Church and the defeated Synagogue as well as through connecting the Jews with the Devil and other monsters.³² On the other hand, though, St. Augustine (354–430) in his texts develops a doctrine of ‘witness’, which throughout the centuries served as a justification to preserve the Jews within Christendom and served as a basic principle guiding Christian views on Jews in High Middle Ages.³³ This policy of protecting the basic Jewish rights as rights of the only permitted non-Christian religious community within the Christian world was continued by the Pope Gregory the Great (590–604), who in connection with Christian imperial Jewry laws, for instance of Theodosius II,³⁴ ‘set a standard on Jewish matters that guided papacy for centuries’,³⁵ several times in opposition to the local church authorities.

As opposed to the lands of the Pyrenean Peninsula, Provance, and Southern Italy, where Jews resided prior to the establishment of medieval stately structures, and Northern Italy and the territories of the Venetian Republic, in which the position of Jews in towns where they mostly started to settle after the 13th century was regulated through contracts with city authorities, the Jews in the area of the Empire were already from the period of Frederick I Barbarossa (1152–1190) directly subordinate to the ruler and were as such designated as ‘servants of the Royal Chamber’ (*servi camerae regis*).³⁶ ‘Jewish servitude’ (*Kammerknechtsschaft*), though, despite the use of the term ‘*servus*’ didn’t imply classical servitude or vassalage, but rather only a direct subordination to the ruler, as Jews in fact represented a separate social stratum/class/estate.³⁷

³⁰ Stow 1992: 15–17.

³¹ Cohen 1996: 20.

³² Higgs Strickland 2003: 133.

³³ Sapir Abulafia 2004: 19.

³⁴ Safrai 1994: 349–355.

³⁵ Cohen 1996: 36.

³⁶ Stow 1992: 275.

³⁷ Stow 1992: 273–280, Cohen 1996: 45–49, Heil 2000, Berend 2001: 83.

The oldest Jewry law used for the Slovenian lands is certainly the co-called *Fridericianum*, issued on the 1st of July 1244 for Austria, which Frederick II of Babenberg, the duke that published the law, expanded to cover the entire Austria and Styria and has later on become to serve as a basis for most of other Jewry laws of Hungary, Bohemia, Silezia, Poland and Lithuania.³⁸ The duke preserved the exclusive power of final decision and appeal and, for instance, punished the murder of a Jew by death penalty. Of the 31 articles eleven are dedicated to money-lending and pawning, as well as to protection from abuse. This Jewry law explicitly excluded the Jews from local city jurisdiction and submitted them to the duke or his captain.³⁹ In this law we also encounter a general protection from violence, which due to the legal autonomy within the Jewish community relates only to relations with the Christians. The Jewry law was repeated and slightly altered by Otokar in 1254,⁴⁰ 1255,⁴¹ 1262,⁴² and in 1268,⁴³ as well as by Rudolph of Habsburg in 1277.⁴⁴

Even though it is hard to understand the exact meaning of the term *iudex iudeorum* (judge of the Jews) from the text the term is apparently referring to the judges of Jews known from the beginning of the 14th century onwards.⁴⁵ Of all the medieval Slovenian lands the function existed in Styria only. The documents are mentioning such judges in Bruck, Graz, Judenburg, Maribor (Marburg), Ptuj, Radkesburg and Voitsberg. Only in Maribor 30 different such judges are attested between 1333 and 1492.⁴⁶

In addition to general Jewry laws for an entire land we meet throughout the entire Middle Ages all over the Empire and other parts of Latin Europe different privileges that were issued to 'financial aristocracy'; individuals or groups of individuals mostly in connection to commercial or financial activities. A large number of such privileges are preserved from the area of Carinthia, Carniola, Styria, Triest (Trieste – Trst) and Gorizia – Gorica – Gurize (Görz) County, and the earliest such privilege, preserved from Carinthia, is from January or February 1328 issued by the duke Henry of Carinthia from Gorizia-Tyrol family to '*Manuel, magister* (in Jewish context therefore a rabbi) *Bonaventura the physician Jacob's son, Aaron and Pilgrim and Bonaventura, Jeremiah's sons*' from Cividale – Cividat (Čedad) and Gorizia for a free settlement in Carniola and an opening of the bank in Ljubljana (Laibach).⁴⁷ Around 1360, for instance, a privilege was also issued to Scharlat, widow of Shalom and her mother Minz,⁴⁸ who settled in Gorizia and in addition to the right of opening a bank and trading freely also received all the rights other

³⁸ Baron IX: 150, Lohrmann 1990: 200–205, Lotter 1989: 48–49.

³⁹ von Mittis 1955: 283–287, Reg I, 25.

⁴⁰ Reg I, 32.

⁴¹ Reg I, 34.

⁴² Reg I, 39.

⁴³ Reg I, 47.

⁴⁴ Reg I, 56.

⁴⁵ Lohrmann, Wadl & Wenninger 1982: 30.

⁴⁶ Rosenberg 1914: 123–124, Mlinarič 1996: 11–12.

⁴⁷ GZL I/30, Reg I, 291.

⁴⁸ Lohrmann 1990: 240.

burghers of the city had, which certainly represents an exception in the lands on the southern side of the Alps.

Jews who didn't possess personal privileges were paying taxes to the common sum, which was paid to the Captain of the Land by Jewish communities as a group. Thus, for example, all the Jews of Inner Austria in 1467 had to pay to Frederick III a sum of 4.000 gulden of regular Jewish tax for each period of four years,⁴⁹ and, for instance, in 1335 on the occasion of enthronement of the Carinthian duke Otto, the Jews of Völkermarkt and Klagenfurt (Celovec) paid an irregular tax of 100 silver marks.⁵⁰ The tax collector (or more of them) was usually a successful businessman and a *parnas*.⁵¹ In 1469 in Maribor, for instance, Aram, son of Ismael and Musch, son of Smoyel, both from Maribor, were in charge of collecting the taxes.⁵² In 1338 in Radkesburg the taxes were collected by Selda together with her husband Isaac and their son,⁵³ which represents the only recorded case of female tax collector in our area.

Of all the cities in the area of our concern, in which Jews resided, specific city/town statutes or contracts were preserved in the cases of St. Veit an der Glan (Št. Vid ob Glini), Villach, Ptuj, Bleiburg – Pliberk, Koper – Capodistria, Piran – Pirano, Trieste, Cividale, Venzone – Vençon (Pušja ves) and Gemona – Glemone (Humin). In St. Veit between 1295 and 1297 after the death of the duke Meinhardt of Gorizia a new city statute was issued, which in articles 12 to 15 deals with the Jews.⁵⁴ Provisions on Jews can be found also in the statute confirmations of 1308, 1338 and through the entire 14th and 15th centuries.⁵⁵ In Bleiburg the Jewish rights are mentioned in the statute of 1370⁵⁶ and in its confirmation of 1461, but it appears that was only a mere formality.⁵⁷ In Villach despite a very early Jewish presence in the 11th century there are no provisions on Jews in any of the preserved city statutes of 1392, 1423, 1465, and 1584, as in the years 1346/47 and 1359 the bishops of Bamberg issued a whole series of documents that created a wholesome system of protection for Jews living under their authority. The general Jewry law of Bamberg Jews is transmitted in the charter of Bishop Frederick from 1347. The charter itself says it relates to provisions of bishops Henry (1324–1328) and Wulfing (1304–1318), under which also the Jews in Wolfsberg (Volšperk) received their rights.⁵⁸ On the southern side of the Alps only two Jewish communities resided in the territory of the Archbishops of Salzburg, namely in Friesach and Ptuj. From Friesach no statute provisions on Jews exist, but there are those from the city sta-

⁴⁹ Wadl 1992: 125.

⁵⁰ Ibid. 141.

⁵¹ Community foreseer.

⁵² GJ III 2: 834–835.

⁵³ Keil 2006: 44.

⁵⁴ Neumann 1965: 380–381, Reg I, 96.

⁵⁵ Wadl 1992: 133.

⁵⁶ GJ III 1: 132.

⁵⁷ GJ III 1: 132.

⁵⁸ Neumann 1965: 391–395.

tute of Ptuj from 1376, in which five articles are dedicated to Jews.⁵⁹ Even though Jews in Triest fell under the general land/imperial Jewry law, several contracts are preserved the city commune of Triest signed with individual Jews. Thus in 1414 and 1420 a *condotta* was signed with Salomon Zudio of Nürnberg⁶⁰ and in 1446 with Michele, son of Salomon.⁶¹

In the cities and towns of Venetian Istria and Friuli the Jewish settlement was regulated through contracts of 'behavior' (*condotta*); a system, which established itself in connection with the founding of banks in numerous cities and towns of *Terra Ferma* (the Venetian mainland), to which Venice arrived, when Jewish communities already existed, or to which Jews came after the Venetian takeover of the area.⁶² *Condotta* was a contract between the local authorities and Jewish bankers that was regulating all matters in regard to lending money and residence of Jews in a particular place.⁶³ In addition to Cividale where Jews are mentioned already in the city statute of 1321,⁶⁴ there is a contract from 1349⁶⁵ and a first explicit *condotta* from 1396.⁶⁶ We also encounter such contracts in Venzone,⁶⁷ Gemona,⁶⁸ as well as in Poreč – Parenzo, Piran, and Koper.⁶⁹

The expansion of Jewish settlement

At the beginning of the 13th century we can no longer speak of 'Jewish villages' in Carinthia, Styria, and Carniola, as there are already well-established Jewish communities in Villach, Völkermarkt, Friesach, Judenburg, in all probability in Ljubljana, as well as perhaps in Ptuj, as it is during this century that numerous new communities are formed, which depending from the community possessed their own synagogue, perhaps a separate school or *bet-midrash*, a rabbi, a *mikveh*⁷⁰, and in some localities also a cemetery. Thus Jews in the 13th century reside in the cities subordinate to the Duke: St. Veit an der Glan, Klagenfurt, Bleiburg, Völkermarkt, Slovenj Gradec (Windischgrätz), Dravograd (Drauburg), Murau, Judenburg, Bruck, Leoben, Wiener Neustadt (which at the beginning belonged to Styria), Graz, Voitsberg, Radkesburg, Maribor, Slovenska Bistrica (Windisch Feistritz), Celje (Cilli), Ljubljana; the cities belonging to the Counts of Gorizia who for a period also served as the Land-princes (Dukes) of Carinthia: Lienz, Obervellach (Gornja

⁵⁹ Kos 1998.

⁶⁰ Stock 1979: 12–13.

⁶¹ Cusin 1998: 115.

⁶² Toaff 1987.

⁶³ Peršič 1999: 36.

⁶⁴ Zenarola Pastore 1998a: 34.

⁶⁵ Ioly Zorattini 1987: 263.

⁶⁶ Zenarola Pastore 1998a: 34.

⁶⁷ Zenarola Pastore 1998c.

⁶⁸ Zenarola Pastore 1998b: 47.

⁶⁹ Peršič 1999: 35–54.

⁷⁰ A ritual bath.

Bela), Gorizia, Cividale and Venzone; cities under the Patriarchs of Aquileia (and later on Venice): Aquileia, Udine – Udin; cities under the Venetian Republic: Piran, Izola – Isola, Koper; cities under the Bishops of Bamberg: Villach, Wolfsberg; cities of the Archbishops of Salzburg: Friesach, Ptuj, and Ormož (Fridau), city under the Bishops of Gurk (Krka): Strassburg, as well as in a free and later on Habsburg city commune of Trieste. Actually we find Jews in almost all the temporary, except Carniolan, town and city settlements of the latter-day Inner Austria.

According to the number of individuals and the number of communities the Duchy of Styria certainly was the most important, and among those the community of Maribor. There the first Jewish individual is encountered between 1274 and 1296.⁷¹ Judging by the date of the first construction phase of the synagogue of Maribor the synagogue was standing already at the end of the 13th century.⁷² Jews were obliged to contribute to the city's defenses,⁷³ they possessed houses,⁷⁴ farms and vineyards,⁷⁵ and resided even outside the city walls.⁷⁶ The Jewish community of Maribor developed its own version of the Austrian Ashkenazi Jewish ritual or *minhag*,⁷⁷ possessed an important library⁷⁸ and during the time of Rabbi Isserlein (served in town between 1421 and 1450) became one of the most important communities of the southern parts of the Empire.

After a plausible Jewish existence in Ptuj already in the 12th century or even earlier, the Jews of Ptuj are encountered in the documents for the first time in 1286⁷⁹ until 1404⁸⁰ and again between 1420 and 1446.⁸¹ In addition seven tombstone remnants are preserved from Ptuj, which represents the largest amount in the area of Southeastern Alps after Cividale.⁸² In Slovenska Bistrica Jewish presence is attested between 1370 and 1427,⁸³ they possessed a graveyard, in all probability also a synagogue, and stayed in town until the expulsion. In Ormož Jews are mentioned between 1340 and 1362. In Celje, the Jewish presence is mostly connected to the family of brothers Musch and Hatschim, bankers, whose father represents in 1340 the first mentioned Jewish individual in the town.⁸⁴

Even in the late 15th century Radkesburg is in addition to Maribor, Graz, and Judenburg one of the four Styrian cities with a rabbi.⁸⁵ Apparently the Jews settled in town prior to 1338.⁸⁶ Records of burning down the Jewish quarter in 1397 together

⁷¹ GJ II 2: 522.

⁷² Mikuž 2000: 169.

⁷³ GZM XVII: 42.

⁷⁴ GZM XVII: 103.

⁷⁵ GZM VI/2.

⁷⁶ GZM III/98.

⁷⁷ LY I: 32, TD 104.

⁷⁸ PK 112.

⁷⁹ GJ II 2: 650.

⁸⁰ GJ III 2: 1100.

⁸¹ GZM VII/2.

⁸² Vivian 1981.

⁸³ GZM VI/25.

⁸⁴ MMK XVIII, 61.

⁸⁵ GJ III 2: 1164.

⁸⁶ Kurahs 2004: 59.

with the Jewish quarters of Graz and Ptuj are not confirmed by other sources and enable a conclusion on a persecution of much smaller dimensions.⁸⁷ After the 11th century Jews in Judenburg had been encountered in documents from 1290⁸⁸ onwards until the expulsion. That the local Jewish community was the most numerous one in the Old-Carantanian area is confirmed also by the fact that a judge for the Jews is in Judenburg attested already in 1305, which is also the first explicit record of such a function in the area of our concern.⁸⁹ After the two Jewish villages next datum on Jews in Graz comes from a tombstone from 1304,⁹⁰ followed by a plethora of other data until the temporary expulsion between 1438 and 1447⁹¹ and then until the final expulsion of 1496. In addition, Jews in Styria are also encountered in Bruck between 1327 and 1478, in Fürstenfeld in 1342, Hartberg in 1431, Leoben between 1369 and 1444, Murau between 1327 and 1383, even though most probably until 1496, and in Voitsberg between 1358 and 1496.

Of all the communities of Carinthia, the oldest ones were those of Friesach, Völkermarkt and Villach, where we can undoubtedly speak of a continuation between the early medieval trade-posts and the Jewish communities of the late Middle-Ages. Friesach possessed a fully developed Jewish community for certain already in the 12th century.⁹² Accordingly, Ulrich von Liechtenstein in 1224 mentions as a self-evident fact that the defeated knights of the tournament went to Jews for their money.⁹³ Nachman, the son of a Judenburg banker Hoeschel, together with the families of Haeslein and Abrech from Friesach turns Friesach around 1330 into the most important community of Carinthia.⁹⁴ Völkermarkt also possessed a fully developed community already in the beginning of the 12th century.⁹⁵ In the town Leoben is mentioned between 1459 and 1478. His son Lewi, attested in town already in 1480, has in 1487 moved to Nürnberg, where the Emperor Frederick III named him as The Chief Rabbi of the Empire (*Hochmeister der Judenschaft des Reiches*),⁹⁶ a deed also pointing to the importance of his home community. After the founding of the community in Villach up to the 11th century, Jews are mentioned in the city only in 1255 when the Bishop of Bamberg orders Rudolph von Haas to reinstate the rights he revoked from the Villach Jews. From then on the Jews are mentioned on numerous occasions.⁹⁷ Between 1292 and 1342 appears in the documents '*Nikolaus filius Taube, der Judin ze Villach*' who apparently converted to Christianity, became a member of the city council, even a city magistrate, and served as a witness also outside the town, while his mother continued to run a

⁸⁷ Brugger 2006: 220.

⁸⁸ Reg I, 72.

⁸⁹ Rosenberg 1914: 122–123.

⁹⁰ GJ II 1: 300.

⁹¹ Wenninger 2004.

⁹² Wadl 2000: 96.

⁹³ GJ I: 111.

⁹⁴ Wadl 1992: 183.

⁹⁵ Ibid. 140.

⁹⁶ GJ III 2: 1543.

⁹⁷ Neumann 1965: 383.

very successful money-lending business.⁹⁸ Due to the age of St. Veit's city statute we can certainly speak of the Jews in town in the middle of the 13th century, soon after the city was founded,⁹⁹ in which the Jews remained until the expulsion of 1496. In Klagenfurt Jews are mentioned in documents between 1293 and 1362, In Dravograd from 1383 to 1411, in Bleiburg from 1365 to 1370, in Slovenj Gradec between 1334 and 1388, in Wolfsberg from 1289 to 1369, in Gurk in 1285, and in Strassburg between 1285 and 1396. In Eastern Tyrol Jews are encountered in Lienz between the beginning of the 13th century and 1328 and in Obervellach between 1315 and 1362.

Valvasor mentions Jews in Ljubljana already in 1213 and 1290, which is due to the already well understood question of Jewish villages despite the lack of documents, quite plausible to accept. The first documented presence of Jews in the city comes from 1325, when a Jew from Ljubljana is mentioned in Cividale.¹⁰⁰ In addition to the brothers Musch and Hatschim of Celje also the Jews of Ljubljana participated in providing the loans for the colonization of Kočevje (Gottsche) between 1358 and 1364 by the Counts of Ortenburg.¹⁰¹ Jews also contributed to the maintenance of the city walls,¹⁰² lived also outside the 'Jewish' street¹⁰³ and were engaged also in trade and commerce¹⁰⁴ up to their expulsion of 1515.

The first document on Jews in Gorizia comes from 1288, when Count Albert gives a house in the town to his vassal Walchun under a condition that in case a Jew resided in the house, a special agreement would have to be signed with the count.¹⁰⁵ Data on Jews in town continue until 1406¹⁰⁶ and then from 1509 onwards, when the Emperor Maximilian I grants Isaac Morpurgo of Triest, i.e. to the son of Aram of Maribor, a charter to settle in Gorizia,¹⁰⁷ which is considered as the beginning of an organized Jewish community in town that survived until the 20th century.

In Triest Jews are after the year 1236, when a Carinthian Jews named Daniel is mentioned in regard to establishing the free city commune,¹⁰⁸ mentioned for the first time in 1348 when a contract with the city was signed on the main town square.¹⁰⁹ The number of documents increases after the Habsburg takeover of the town in 1382 and continues until the 21st century, for instance, in 1509 when the privileges of 'a protected Jew' (*Schutzjude*) are received by Isaac of Triest, son of Aram from Maribor¹¹⁰ and a new chapter in the history of local Jews begins.

⁹⁸ Ibid. 411–415.

⁹⁹ Wadl 1992: 132.

¹⁰⁰ Valenčič 1992: 6.

¹⁰¹ Wakounig 1983: 85.

¹⁰² GZL VI/43.

¹⁰³ GZL XII/II: 9.

¹⁰⁴ GZL IV/56.

¹⁰⁵ Reg I, 71.

¹⁰⁶ Vivian 1984: 93.

¹⁰⁷ Altieri 1984: 145–146.

¹⁰⁸ Reg I, 15.

¹⁰⁹ Stock 1979: 11.

¹¹⁰ GJ III 2: 1483.

In Cividale the first testimony to Jewish presence comes from 1239 when a rabbinic court met in session. Already in 1269 '*magister Bonadies*' is attested.¹¹¹ In addition to data from city statutes and contracts with individuals, ten tombstones from the 14th century are also preserved.¹¹² In 1572 the Venetian Doge Mocenigo ordered an expulsion from the city.¹¹³ In Gemona the Jews appear from mid – 14th century onwards,¹¹⁴ which also holds for Cormons (Krmín) where more important developments occur with the 16th century.¹¹⁵ In Venzone Jews appear in connection to Jews of Cividale at the end of the 13th century and around 1300 the Jews of Cividale are already running most of the money-lending business in the town,¹¹⁶ in which from the middle of the 14th century onwards payments for an armed escort (*Geleit*) were collected.¹¹⁷

The Venetian Istria differed from Trieste, Gorizia County, Carinthia, Styria, and Carniola not only according to the legal position of Jews but also by the fact that Jews in Istria appear after the 7th century only in the second half of the 14th century when in addition to immigration of Jews from the interior we witness, similar to other towns and cities of Northern Italy, also a greater immigration of Jews from the northern lands of the Empire. Even though in Venetian Istria of 14th–17th century we encounter Jewish settlement in Pula, Poreč, Umag – Umago, Rovinj – Rovigno, and in Cres – Cherso, as well as in Piran, Izola, and Koper, parts of condottas among the Jews and the city communes are preserved only in cases of Poreč, Koper, and Piran. These contracts regulate also religious autonomy, rights of burial and construction of synagogues, as well as freedom of commerce and trade. Of the contracts from Koper three articles from the contract of 1391, its confirmations from 1409 and 1425, as well as a new contract from 1459 are preserved.¹¹⁸ Jews are encountered in Koper from 1386¹¹⁹ until 1486¹²⁰ and at latest until 1550.¹²¹ In Piran Jews are in regard to money-lending mentioned for the first time in 1390¹²² and then until approximately 1583, which would be in accordance with the notices on Jews in Izola in the 16th century.¹²³ In Izola banker Abraham is mentioned in 1421, already attested in Koper in 1418¹²⁴ and between 1418 and 1421 in Trieste.¹²⁵ Jews are encountered in Izola throughout the entire 15th and 16th century and even later.¹²⁶

¹¹¹ Roth 1946: 124, Zenarola Pastore 1998a: 34.

¹¹² Vivian 1981.

¹¹³ Zenarola Pastore 1998a: 34–36.

¹¹⁴ Zenarola Pastore 1998b: 47.

¹¹⁵ Bianco Cotrozzi 1987.

¹¹⁶ Toaff 1991: 5.

¹¹⁷ Kosi 1998: 180.

¹¹⁸ Peršič 1999: 35–52.

¹¹⁹ Grison 1991: 62.

¹²⁰ Cusin 1998: 116.

¹²¹ Peršič 1999: 51.

¹²² Ibid. 59–136.

¹²³ Ibid. 64.

¹²⁴ Ibid. 53.

¹²⁵ Stock 1979: 12.

¹²⁶ Peršič 1999: 53.

The Diaspora of the Southeastern Alps¹²⁷

During the 15th century we can in general observe a great connectedness between the communities and rabbis of Northern Italy, Inner Austria and German lands.¹²⁸ A partial analysis of data shows that a great majority of Jews from 'abroad' in the cities of Carinthia, Styria, Carniola, and Gorizia County arrived from other towns and cities of the named lands, which can not be said for Koper, Izola and Piran. As shown by the data a larger part of Jews in Koper, Izola and Piran arrived from the other two cities or from the northern lands of Ashkenaz, even though through Northern Italy, with which their share in the entire local Jewish population constituted a greater part than among the Jewish communities of Inner Austria. These Jews also in all probability continued to use their original *minhag*, i.e. the *Raynus* ritual. Triest would be somewhere between the two. Thus we can clearly see that in the area under our research two culturally distinct communities existed: the one in the costal area and the other in the hinterland, i.e. the one of the Rhineland rite and the one of Inner Austria.

Around the year of 1250 the Jews of Southeastern Alps can already be designated as Ashkenazim. In regard to that their ritual particularities and approach to solving the legal questions were certainly bound to the tradition of Franco-German school and later rabbis of the Empire, to which, of course, we must add the so-called tradition of *Knaan* or the Slavic lands. A key role for the development of Judaism in the area of Empire was undoubtedly played by the *Chasidei Ashkenaz* movement.¹²⁹ The pinnacle of the development of this legal-religious-cultural tradition of the geographic area of our concern is certainly represented by Rabbi Israel Isserlein (1390–1460). Different customs were throughout the centuries appearing and forming throughout the entire Jewish Diaspora. It is quite probable that an independent Austrian custom (*Minhag Ostryach*) was formed already in the middle of the 13th century and separated from the already in the 11th century mentioned

¹²⁷ There exists a great terminological uncertainty in regard to naming the discussed diaspora. While it is clear that the Diaspora of Carinthia, Styria, Carniola, Gorizia County, Triest and Venetian Istria cannot be equalized with the Austrian Diaspora or even less the Northern Italian Diaspora, it is less clear whether this Diaspora should be called »Slovenian« or rather »Inner Austrian« Diaspora as both terms are misleading to some degree. The term Slovenia/Slovenian becomes widely used only with the 16th century, but would include all of the areas that were in around 1200 characterized by the languages/dialects of the Alpine Slavs or medieval Slovenian (including the Eastern Tyrol) or geographically speaking almost the entire area of Inner Austria in its borders only after Napoleon, i.e. 300 years after the expulsion, while on the other hand the term Inner Austrian before the 16th century includes only the areas of Carinthia, Styria and Carniola but without Gorizia, Triest and Venetian Istria, where medieval Slovenian was widely spoken. The thing is further complicated by the fact that the Jews of Inner Austria proper culturally, through a smaller share of the Jews with Rhineland ritual, differed from the Jews of Gorizia, Triest and Venetian Istria. Therefore we decided to use the terms interchangeably with a slightly stronger preference for the term »Slovenian« Diaspora, as it is the only term that emphasizes the presence of a Slavic cultural pattern, even though in the northern parts of the discussed area only until 1200 and not until 1500.

¹²⁸ Spitzer 1991: 33–41.

¹²⁹ Dan 1992, Glick 1999, Kanarfogel 2000, Reiner 2004.

Rhineland custom.¹³⁰ Through the disciples of Judah He-Hasid and their disciples in connection with the already existing local Knaanic, i.e. at least partially Slavic speaking, Jews local varieties of Austrian custom developed in Styria, Hungary, Bohemia, Moravia, Silezia and Poland.¹³¹

Several customs are specifically mentioned in relation to Maribor. For Chanukah candles, for instance, they had '*a custom of arranging [them] from north to south*'.¹³² Due to the hierarchical structure of individual religious communities, according to which the smaller ones were ritually subordinate to bigger ones, the question rises up to what measure the smaller communities in the vicinity of Maribor followed the ritual of Maribor. This question is especially valid for Slovenska Bistrica, Radkesburg, Slovenj Gradec, Ormož, Celje, and Ljubljana, as well as for potentially older community of Ptuj. The question is also up to what measure were the particularities of Maribor custom preserved first among the Maribor and Ptuj Jews in Triest and Gorizia and then more specifically among the members of Morpurgo family in Triest and Gorizia.

From the area of our research more than 100 different male and more than 20 different female personal names are preserved, of which the numerous varieties almost all appear firstly among Ashkenazim in general, then within the Empire and then within Carinthia, Styria, Carniola, Gorizia County, and partially Triest and Istria.¹³³ Therefore, already based on names it is clear that the largest part of the Jews of Slovenian lands belonged to the Ashkenazi cultural milieu. In the sample we encounter Hebrew names, names of Romance and Oriental origin, as well as five Slavic names. A suffix *-lin/lein* and *-el* appears often with the Jewish names of our area and in general appears with an above average frequency in Eastern Franconia, Swabia, Bavaria, and Austria.¹³⁴ Even more common is the appearance of such names in the documents of Lower Austria, Styria and Carinthia, in which the share of such names is even higher than in Bavaria and Swabia¹³⁵ what represents an interesting particularity of the area of our concern.

The Ashkenazic Jews have up to 1500 always been a minority in a non-Jewish milieu and they therefore always had to be bilingual. 'In those territories, where the non-Jewish population itself was divided linguistically Yiddish speakers had to know, to some extent, more than one non-Jewish language'.¹³⁶ In this sense it is also completely clear that the Jews of 'Slovenian' lands, in some areas more than in others, also spoke the medieval Slovenian. In addition to the external bi-, tri- or multilingualism also the internal bilingualism is of importance, namely the relation between the 'holy language' and Yiddish within the cultural-ideological system of Ashkenazi Jews. Taking, for instance, Hatschim, the brother of Musch, born in

¹³⁰ Keil 2006: 65, 73.

¹³¹ Zimmer 1996: 218, Kanarfogel 2000, Reiner 2004.

¹³² TD 104.

¹³³ Beider 2001, Keil 1997b.

¹³⁴ Beider 2001: 51.

¹³⁵ Ibid. 52.

¹³⁶ Weinreich 1980: 247.

Celje, who had been traveling all his life between Triest, Ljubljana, Celje, Maribor and Vienna, we can say with great certainty that he was five-lingual. In addition to the obligatory Hebrew and Yiddish he certainly knew also ‘Slovenian’¹³⁷ and ‘German’ and in all probability to some extent (or very well) also ‘Italian’. For our time and area certainly the two earliest phases of the development of Yiddish are relevant, namely the earliest Yiddish (until 1250) and old Yiddish (1250–1500).¹³⁸ For the period of old Yiddish it is clear that in the entire area of Carinthia, Styria, Carniola and Gorizia County Jews communicated to each other in Yiddish and due to the polycentric formation of the Yiddish language in its first two periods, to the vocabulary and syntax of which contributed Germanic, Romance, Greek, Aramaic, Hebrew, and Slavic (the Elbe Basin, Bohemia-Moravia, perhaps even the Balkans) linguistic elements, it would be more than common sense to ask whether and up to what measure did also the medieval Slovenian language contribute to the vocabulary of Yiddish, as there are more than a few words that point to that direction.¹³⁹

The Community

The Jewish community in Middle-Ages represented a basic structure of Jewish political and legal self-rule that the Jews had in relation to the non-Jewish government.¹⁴⁰ Those in the community that were making decisions, i.e. the communal council, had to be elected according to the majority principle by all the tax-paying members, while extremely important decisions had to be made by all the tax-payers based on the same majority principle and not merely the elected council members.¹⁴¹ The sources explicitly mention the Jewish communities in Graz, Radkesburg, Maribor, and Ljubljana.

A certain measure of class differentiation can be observed also among the medieval Jewish society. First of all, there was, certainly, the upper stratum composed of different important bankers, community leaders and rabbis. Sources mention in addition to high amounts of cash available to them and real-estate they possessed also other signs of the luxury they lived in. Despite the importance of such families the actual backbone of the medieval Jewish communities was represented by the so-called *beinonim* (the middle ones),¹⁴² i.e. the middle class, all those that were obliged to pay the taxes and possessed the right to vote. During the 15th century the share of poor Jews in the area of entire Ashkenaz dramatically increased and Germania Judaica III estimates that in the 15th century already up to a half of the

¹³⁷ Here, of course, the term ‘Slovenian’, ‘German’, and ‘Italian’ refers to medieval languages and geographical identities and in no manner equalizes the medieval categories of ethnicity with the ones of the 19th century.

¹³⁸ Weinreich 1980: 9.

¹³⁹ e.g. Miesses 1924.

¹⁴⁰ Shohet 1974: 11, Lorberbaum 2001: 93.

¹⁴¹ Guggenheim 2004: 71.

¹⁴² TD 346.

Jewish population could be counted among the poor.¹⁴³ These poor Jews are in the area of our concern specifically mentioned in Judenburg¹⁴⁴ and in Koper.¹⁴⁵

In general, during the 12th and the 15th centuries a fundamental improvement of the legal position of women can be observed in Ashkenaz, France and Italy.¹⁴⁶ In addition to the fact that Jewish women worked as traders, servants, seamstresses, ritual bath managers and washers of the deceased women, a greater share of female business activities became connected to money-lending, true not only for the area of Southeastern Alps, but also for Austria and other parts of the Empire. This relatively strong position of Jewish women was further strengthened by the ideologically and theologically supported ideal that husbands, wives and children have to nurture strong emotional bonds.¹⁴⁷ All together women are mentioned in various business activities in Klagenfurt, Villach, Friesach, Graz, Judenburg, Radkesburg, Voitsberg, Celje, Maribor, Ptuj, Ljubljana, Gorizia, Gemona, Izola, and Koper.

The larger the community, the larger was the differentiation of its functionaries. The community was in charge of buildings, spaces and institutions of public character such as synagogues and *mikves* as well as of collecting charity contributions and taxes. Charity contributions were intended for orphans, poor brides, freeing the kidnapped Jews, taking care of the sick and visiting them, burying the deceased, consoling the bereaved, as well as for traveling poor Jews and poor students.¹⁴⁸ Among the community functionaries the sources mention *parnasim* or community foreseers that usually weren't rabbis, were representing the members of the community council and took care of collecting the taxes. In our area a *parnas* is mentioned in Völkermarkt and Maribor. In 1338, for instance, Selda is mentioned as a female *parnas* in Radkesburg. The most important employee of the community was the *chazzan*, who led the prayers in synagogue and was accordingly responsible for the specific melody and rituals of a particular community. A *shamesh* was confirming Hebrew documents and deeds at Christian courts and could also serve as the community scribe.¹⁴⁹ These two functions are explicitly mentioned in Judenburg¹⁵⁰ and in Maribor.¹⁵¹ The cashiers or *gabbaim* were in addition to collecting money from taxes and charity in charge of implementing charitable activities.

The title 'rabbi' has a long history and could in different situations have different meanings. What is common to all of these meanings is the fact that a man with this title was a teacher and was well-versed in Jewish law. His title was merely of local importance and his authority in most cases didn't spread over the boundaries of the community that chose him.¹⁵² In this sense Rabbi Meir of Rotenburg (died

¹⁴³ Keil 2006: 55.

¹⁴⁴ GJ III 1: 595, note 13.

¹⁴⁵ Peršič 1999: 51.

¹⁴⁶ Keil 2004: 317.

¹⁴⁷ Stow 1992: 205.

¹⁴⁸ Keil 2006: 41–42, PK 99, LY II: 35.

¹⁴⁹ Keil 2006: 50.

¹⁵⁰ Rosenberg 1914: 13.

¹⁵¹ GZM VII/81, LY II: 29.

¹⁵² Schwarzfuchs 1993: 2–10.

in 1293) was a legal authority that spread over the land borders, while Bonaventura we encounter in Ljubljana was merely a rabbi and a well educated man in the sense of a local community. In the 14th century we start to witness a growth in the importance of a rabbi as a community leader and not merely a teacher or a judge.¹⁵³ From the towns and cities of the present mono- or bilingual Slovenian language areas we know of 20 different rabbis, of which 12 are from Maribor.

One of the most important characteristics of the premodern Jewish life is the existence of an autonomous Jewish judiciary system that was in charge of all the aspects of intra-Jewish relations and was reaching its decisions based on Jewish law (*Halachah*) and local custom. During the 15th century in the area of the Empire, in which a whole network of Jewish courts developed, there were also courts composed of two or four judges that didn't necessarily have to be rabbis.¹⁵⁴ Based on the nature of individual crimes they distinguished between monetary fines, excommunication, expulsion, flagellation or incarceration.¹⁵⁵ From the area of our concern we know of the existence of a Jewish court or *bet din* only in Cividale in 1239,¹⁵⁶ as well as in Graz and Maribor, even though temporary courts existed in all Jewish communities.¹⁵⁷ We learn of the courts in Maribor and Graz from the text of R. Kolon from Mestre near Venice from the second half of the 15th century, in which we receive also a clear insight into the hierarchical relations between these courts, as it is clearly stated that the courts in Salzburg and Graz are subordinate to the court in Maribor and its rabbis.¹⁵⁸

In addition to the domestic and family life, public spaces, in which the Jews were meeting each other, represent a no less important scene of the premodern Jewish public life, of which the most important are: a 'Jewish' street or a square, synagogue, cemetery, *mikveh*, and *bet midrash*. Jewish quarters or areas, in which Jews in our area resided, were never ghettos and even the term Jewish quarter doesn't mean that only Jews lived there or even that such a quarter was clearly and strictly defined and thus separated from the rest of the town. In the area of our research such streets, squares or quarters are mentioned in Klagenfurt, St. Veit, Völkermarkt, Friesach, Graz, Judenburg, Radkesburg, Celje, Maribor, Ptuj, Ljubljana, Cividale, Koper, and Piran. The fact that also Christians lived in Jewish streets and that the Jews lived outside of it is clear from numerous examples.

The most important aspects of Jewish life come to expression in a synagogue and as a central building of a Jewish community the synagogue was usually a beautiful and a large building clearly distinguished from other Jewish houses.¹⁵⁹ Synagogues in the area of our concern were certainly in the following localities: St. Veit, Klagenfurt, Villach, Friesach, Bruck, Graz, Judenburg, Murau, Radkesburg, Voitsberg, Celje, Maribor, Ptuj, Slovenska Bistrica, Ljubljana, Piran, Koper, Triest

¹⁵³ Zimmer 1970: 104–107.

¹⁵⁴ Zimmer 1960: 67–68.

¹⁵⁵ Shohet 1974: 20.

¹⁵⁶ Roth 1946: 124.

¹⁵⁷ Keil 2006: 70.

¹⁵⁸ Ibid. 70–71.

¹⁵⁹ LY II: 12.

and Cividale. Of all the named buildings only the one in Maribor is preserved and it represents one of the oldest preserved synagogue buildings of Europe.

For the existence and operation of a cemetery, of course, a larger quantity of people is needed and therefore not every Jewish community possessed a cemetery. They certainly existed in Villach, Friesach, Völkermarkt, Judenburg, Graz, Maribor, Ptuj, Slovenska Bistrica, Ljubljana, Piran, Koper, Trieste, Gorizia and Cividale. Due to the importance of the Jewish community in Radkesburg it is quite plausible that a cemetery existed there at least in the 15th century. Tombstones are preserved from the cemeteries of Trieste, Gorizia, Cividale, Villach, Velikovec, Friesach, Graz, Maribor, and Ptuj. *Bet Midrash* is explicitly mentioned only in Völkermarkt and Maribor, while *mikveh* only in Maribor.

Medieval Jewish society was composed of small groups of city-dwellers with fairly common worldview, unified halachic status, and in most cases also similar economic and cultural level; if nothing else, as most of Jewish males and females were literate and involved into diverse aspects of commercial and monetary activities.¹⁶⁰ Research shows that Jewish families were already in the 11th century nuclear families with a low number of children. Similar results are shown by the *Liber Judeorum* from Wiener Neustadt, in which the average number of Jewish children is found to be between one and two.¹⁶¹ Jewish family law was strengthening the nuclear family with the protection of individual rights of the family members, especially wives. Divorce was permitted and even though a woman could not start the divorce procedures, she had the right to demand one, even on the basis of 'hatred' towards her husband.¹⁶²

Of all the numerous individuals and families a special attention is deserved by rabbi Israel Isserlein, Musch and Hatschim of Celje, Isserlein and his grandson Musch of Maribor and the sons of Seldman of Maribor and then Trieste. Israel Isserlein bar Petachia (1390, Maribor – 1460, Wiener Neustadt)¹⁶³ is considered as the most influential rabbi of the Empire in the second third of the 15th century¹⁶⁴ and as the last great rabbi of medieval Austria.¹⁶⁵ His pupils came from Austria, Bohemia, Moravia, Hungary, Silezia, Bavaria, and Rhineland.¹⁶⁶ His most important works are *Trumat ha-Deshen*, edited by him, and *Psakim u-Chtavim*, edited by his pupils posthumously. Hatschim and Musch of Celje, sons of Scheblein, who had been lending money since 1340, lend money from 1379 onwards and are in this period in addition to Musch, grandson of Isserlein, considered as the most important bankers of our area in the second half of the 14th century. They did business with the families of Celje (Cilli), Gorizia (Görz), Auersperg (Turjak), and Ortenburg and have based on the named business connections belonged to the top of the contemporary social ladder. Isserlein, son of Chia, who had between 1334 and 1350

¹⁶⁰ Stow 1992: 196.

¹⁶¹ Keil 2006: 104.

¹⁶² Keil 2000: 94–96.

¹⁶³ Keil 2006: 67, Spitzer 1997: 182.

¹⁶⁴ GJ III 2: 1625.

¹⁶⁵ Eidelberg 1962: 38.

¹⁶⁶ GJ III 2: 1625.

been living and lending money in Ptuj,¹⁶⁷ was a banker, and was lending money to the Lords of Osterwitz (Ostrovica), Counts of Gorizia, and Bishops of Gurk and Freising.¹⁶⁸ He died in 1361 or 1362.¹⁶⁹ His grandson Musch acted alone between 1362 and 1392.¹⁷⁰ His clients, in addition to those of his grandfather, included also the Counts of Celje and the Lords of Ptuj.¹⁷¹ Sons of Seldman are known to us from numerous documents that include lending money and trading in real-estate as well as other merchandise. Mannach is mentioned already in 1393.¹⁷² Aram, son of Seldman, is mentioned in Maribor between 1448 and 1478, was several times endowed with privileges by the Emperor (1472, 1473, and 1477) and was for a time paying a quarter of all the taxes of the Jewish community in Maribor.¹⁷³ He possessed houses in Maribor and Radkesburg and had business in Triest.¹⁷⁴ His son, Isaak of Triest is attested between 1492 and 1522 and died before 1526.¹⁷⁵ He initiated large financial operations and was in 1509 by the Emperor Maximilian granted the privileges of a *Schutzjude* (protected Jew).¹⁷⁶

The houses, in which the Jews lived, were mostly also owned by the Jews themselves¹⁷⁷ as shown by the documents, for instance, from Ljubljana, Maribor, Gorizia, Völkermarkt, which was different from the northern lands of the Empire, and apparently also from Piran, Izola, and Koper, where houses were mostly rented. Jews differed from their Christian neighbors by the form and the color of clothes they wore,¹⁷⁸ which can be also seen from the question whether a Jew is in a time of danger allowed to dress as a non-Jew.¹⁷⁹ Under their coats men were wearing long shirts made of light material narrowed in their hips by a belt.¹⁸⁰ In their daily lives the women were wearing in addition to their usual linen clothes also those with woolen sleeves,¹⁸¹ while their heads were covered with scarves, sometimes washed by Christian washer-women.¹⁸²

In addition to the usual rules of kosher food the main characteristic of contemporary Jewish cuisine was the fact that the food on Saturdays and holidays was the best. Daily meals were more modest and included milk, butter,¹⁸³ white and black

¹⁶⁷ Ibid. 843.

¹⁶⁸ Ibid. 833.

¹⁶⁹ Ibid. 836.

¹⁷⁰ Ibid. 833.

¹⁷¹ Ibid. 839.

¹⁷² GZM V/62.

¹⁷³ GJ III 2: 835.

¹⁷⁴ GJ III 2: 842, note 95.

¹⁷⁵ GJ III 2: 1483.

¹⁷⁶ Ibid. 1482.

¹⁷⁷ TD 336.

¹⁷⁸ Spitzer 1997: 221.

¹⁷⁹ TD 197.

¹⁸⁰ LY I: 33.

¹⁸¹ TD 296.

¹⁸² TD 152.

¹⁸³ LY II: 6, 11.

bread,¹⁸⁴ cheese,¹⁸⁵ soups,¹⁸⁶ vegetables,¹⁸⁷ sauerkraut,¹⁸⁸ rice,¹⁸⁹ and salted fish.¹⁹⁰ Wine was of essential importance, especially due to the dubious quality of water, and they were drinking it on all occasions, even for breakfast.¹⁹¹ Jews possessed poultry,¹⁹² sheep, goats and cattle.¹⁹³

Jewish boys started to go to school from the age of five onwards for about five years when some of them continued to study until marriage or for the rest of their lives while others were directed into more professional educational directions.¹⁹⁴ In smaller communities at least occasionally every synagogue served as a classroom or *bet midrash*. We can safely assume the existence of such a classroom in Piran, Koper, Trieste, Cividale, Villach, Völkermarkt, St. Veit, Friesach, Celje, Slovenska Bistrica, Ptuj, Graz, Judenburg and perhaps also elsewhere. In comparison to male children the education of girls was less encompassing, but nevertheless included reading, writing, knowing the prayers, domestic activities and numerous religious rules connected to domestic life.¹⁹⁵

Economic Activities

Jews in commerce are mentioned already in the Rafelstätten Custom Regulations¹⁹⁶ and were engaging in commerce and trade until their expulsion. It was this commerce that played an important role in the establishment of the network of 'Jewish' villages and the first two localities named in the Old-Carantanian area as 'market-towns' are Jewish settlements, i.e. Völkermarkt and Judenburg. *Leket Yosher*, a book written by the disciple of Isserlein, explicitly states that Jews were importing sugar and rice from Candia (Crete),¹⁹⁷ and were trading in cheese,¹⁹⁸ oil,¹⁹⁹ precious stones,²⁰⁰ textile,²⁰¹ wood,²⁰² and horses.²⁰³

There are numerous examples of Jewish minters and mint-masters in various parts of medieval Europe, such as in Aragon-Catalonia, Castile, the Empire,

¹⁸⁴ LY I: 34.

¹⁸⁵ TD 206.

¹⁸⁶ LY I: 60.

¹⁸⁷ LY II: 6.

¹⁸⁸ LY I: 124.

¹⁸⁹ LY I: 32, 34, 35, 75.

¹⁹⁰ TD 174, LY I: 52, LY II: 6.

¹⁹¹ TD 31.

¹⁹² LY I: 65, TD 299.

¹⁹³ TD 271, PK 167, LY II: 64, 69.

¹⁹⁴ Baskin 1995: 42, Keil 2006: 98.

¹⁹⁵ Baskin 1995: 42.

¹⁹⁶ Reg I, 1.

¹⁹⁷ LY I: 74–75.

¹⁹⁸ LY II: 13.

¹⁹⁹ TD 206.

²⁰⁰ TD 318.

²⁰¹ TD 320.

²⁰² LY II: 61.

²⁰³ TD 310.

Bohemia and Poland,²⁰⁴ which holds true also for the Gorizian Dukes of Carinthia and Bishops of Bamberg at the end of the 13th and the beginning of the 14th century in Villach, St. Veit, Völkermarkt, Lienz and Obervellach.

From several hundred credit deeds we can quickly see that the money-lending activity of Jews from the 13th to 15th century was extremely varied, connected the Jews to all the classes of their contemporary Christian society and brought Jews also to various areas of trade with pawned objects, wine and real estate, be it fields, houses, meadows, vineyards and even whole estates. Among the debtors to the Jewish money-lenders, among which also women were found, we therefore find ecclesiastical clients, such as Archbishops of Salzburg, Bishops of Gurk, Bishops of Bamberg, different monasteries and even parish priests, various aristocratic families, such as Gorizia-Tyrol, Ortenburg, Celje, Auersperg, Ostrowitz, Reichenberg (and through their inheritance also the Habsburgs), as well as numerous burghers and farmers.

In addition to the two stereotypical Jewish activities of money-lending and trade, the sources also mention other activities, with which the Jews earned their living. Here are first of all various professions and functions connected to the internal life of Jewish communities. Jewish women, for instance, were weaving cloth.²⁰⁵ Throughout the entire medieval Europe Jewish doctors are encountered and the first one in our area is mentioned already in the letter of the Archbishop Arno of Salzburg (798–821).²⁰⁶ Medicine is explicitly mentioned by Isserlein.²⁰⁷ Jewish craftsmen making seals and silverware are mentioned,²⁰⁸ and in Piran Marco, son of Abraham, was even a public announcer.²⁰⁹ In Ljubljana we learn of a Jewish carpenter²¹⁰ and even a miller.²¹¹ Jews are mentioned as physical laborers, cattle raisers and farmers. They participated as laborers in unloading the wood from river rafts.²¹² In addition to wine-growing, in the framework of which Jews were picking grapes,²¹³ in the vicinity of Maribor Jews raised goats.²¹⁴ They were even making cheese and were distributing it throughout the land.²¹⁵ Also from Piran it is clear that Jews possessed cattle.²¹⁶

In comparison to other imperial areas the Slovenian lands are exceptional in the great variety of Jewish economic activities, which can be compared to the lands of Southern Italy, Spain and Provence. As shown by sources, local Jewish economic activities hardly differed from the activities of their Christian neighbors, which also represent an exception in regard to other lands of the Empire.

²⁰⁴ Berend 2001: 126.

²⁰⁵ TD 152, LY I: 11.

²⁰⁶ Reg I, 1, note.

²⁰⁷ PK 210.

²⁰⁸ LY II: 12, 111.

²⁰⁹ Peršič 1999: 134.

²¹⁰ GZL XII/II: 9.

²¹¹ GZL XII/2.

²¹² TD 318.

²¹³ TD 202.

²¹⁴ PK 129.

²¹⁵ TD 206.

²¹⁶ Peršič 1999: 124.

Life with Christians and persecutions

Up to the 15th century in the area of the Empire a great majority of Jews lived in urban settlements²¹⁷ with a Christian majority, with which the Jews shared their language, territory, weather, and illnesses.²¹⁸ In addition to business, cultural and social contacts between the populations of the two religions, conversions from one religion into another also occurred. In 1399, for instance, baptized Jewish woman with her daughter are mentioned in Kamnik.²¹⁹ Jews were, of course, also returning to Judaism, which was occurring not only due to remorse but also out of material reasons, as a baptized Jew lost all his/her rights to inheritance.²²⁰ When a common place of residence was under attack, members of both faiths participated in its defense.²²¹ Jews also helped in constructing the city walls and even in guarding duties,²²² attested for Gorizia, Maribor and Ljubljana. Relations were even so good that sometimes Christians gave to their neighbors and business partners precious gifts on holidays.²²³ *Leket Yosher* even clearly states that three or four seats in the synagogue of Maribor were reserved for Christians.²²⁴

What strikes out most in regard to relations between Jews and Christians in examining the sources for Jewish history of Carinthia, Styria, Carniola, Gorizia, and Trieste, i.e. the area of former Carantania and its marches or the area of latter-day Inner Austria up to the 15th century is a relative 'lack' of persecutions of Jews, especially if the area is compared to the imperial lands north of the Alps or even with Upper and Lower Austria. In this regard the 'Slovenian' lands bear more resemblance to the Italian lands. Indeed, at the beginning a relatively comfortable position of the Jews in Southeastern Alps can be compared to Austria proper, but after the year 1370²²⁵ and especially after the expulsion and massacre of 1420/21²²⁶ even this similarity disappears.

First notices of either attacks or ritual charges appear 'only' in the 14th century and even in the 15th century despite the expulsions in 'Slovenian' lands mass-slaughters like the one in Vienna in 1421 cannot be encountered. Regardless of this obvious and surprising difference, of course, the situation up to the 15th century certainly wasn't ideal and included several violent occurrences, even though from the entire documentation only one with certainty confirmed example of mass-slaughter exists. It happened in Wolfsberg in 1338, when 70 Jews were killed.²²⁷ At the time of the plague in 1348/49 there is no record of a single violent persecution in the Jewish

²¹⁷ Haverkamp 2004: 61–67.

²¹⁸ Haverkamp 1996: 103–136.

²¹⁹ Vilfan 1961: 267.

²²⁰ TD 349.

²²¹ TD 328.

²²² TD 345.

²²³ TD 78, 83.

²²⁴ LY I: 31.

²²⁵ Brugger 2006: 220.

²²⁶ Ibid. 221–224.

²²⁷ Neumann 1965: 398.

communities of the area, which holds true also for Austria, except Krems.²²⁸ In a time of danger many abandoned their houses,²²⁹ after they hid their property into walls, chimneys and caves, went into hiding themselves, while others left their money with their neighbors, much less under a threat of danger.²³⁰ It is of interest that in more than 300 years of Jewish community of Maribor we do not have a single recorded case of attacking the local Jews, which is in comparison to other areas of Europe remarkable.

Expulsions

From the 14th century onwards we are witnessing a general decline in the economic power of the Carinthian Jews, a decrease in the size of the Jewish population and its concentration in larger communities. Smaller communities disappear already by the end of the 14th century and in the 15th century also up to that time important communities of Friesach and Villach. At the time of expulsion the Jews in Carinthia live only in St. Veit and Völkermarkt. From the 15th century onwards the position of the Jews in Styria started to deteriorate. The general economic crisis and the competition of Christian population in trading and even in money-lending grew daily as also grew the limitations the burghers and the nobility increasingly demanded from the Duke. In 1418 the burghers of Styria complained to the Duke Ernest the Iron among others against the Jews, to which he forbade trading in cities, markets and villages. He also issued new regulations in regard to lending the money and pawning.²³¹ As during the 15th century also Christians started to increasingly engage in money-lending and the ecclesiastical prohibition against taking interest among Christians started to weaken, Jews were slowly pushed out also of this business, which greatly weakened their economic power. Simultaneously with the decrease in their economic power hatred of the Jews started to grow, partly due to the increased activities of the preaching monk orders. To this we must from the middle of the 15th century onwards certainly also add the Turkish incursions, which had a catastrophic effect on the general economic climate of these lands and also contributed to the decrease of the Jewish population even before the expulsion. After 1404, when there was a persecution in Salzburg, disappears the community of Friesach.²³² In the same year they imprisoned and expelled the Jews from Ptuj,²³³ where, though, the community finally withers around 1446.²³⁴ In 1410²³⁵ Herman II expelled the Jews from Celje. At the end of the 15th century the only Jewish communities found in the Southern Styria were the communities of Radkesburg, Maribor and Slovenska Bistrica.

²²⁸ Brugger 2006: 219.

²²⁹ PK 60.

²³⁰ TD 333.

²³¹ GZM XIII/5.

²³² Wadl 1992: 186.

²³³ GJ III 2: 1098.

²³⁴ GZM VII/2.

²³⁵ Rosenberg 1914: 6.

After the death of Frederick III (1493) the demands of the Land Estates increased under the new Emperor Maximilian I and at their assemblies in Maribor (1494) and Graz (1495) they offered the Emperor a compensation for the expulsion of Jews. Maximilian accepted their demands and on the 10th of March ordered that the Jews are obliged to leave Carinthia, and only a few days later, on the 18th of March, he also ordered the expulsion from Styria. The Estates of Styria paid 35.000 and the Carinthian Estates 4.000 gulden of compensation.²³⁶ Some left into the direction of Burgenland, while others into the direction of Istria, Trieste, Gorizia and Gradisca. Some of them temporarily settled in Ljubljana.

In Carniola the main opponents to Jewish presence were the burghers and not the aristocracy and the demand for their expulsion came from the burghers of Ljubljana. The burghers opposed the Jews as their debtors and competitors in trade and already in 1513 one of the imperial charters forbade the Jews from trading in the city.²³⁷ The demands of the city for the expulsion continued and Jews were finally expelled two years later on the 1st of January 1515.²³⁸ The city of Ljubljana paid for the expulsion in addition to other financial obligations to the Emperor a sum of 4.000 gulden in cash. Some of the Jews settled in Eggenburg in Burgenland, while others continued into the direction of Istria, Trieste and Gorizia County.²³⁹

Conclusion

What stands out most from the entire very rich and diverse picture of these five hundred years of history is first of all relatively high number of Jews in the 11th and the 12th centuries and then a relatively low number of persecutions until the end of the 14th century, which up to some measure holds true even until the final expulsions. Jews in the area under our discussion in the discussed period never resided exclusively within the Jewish streets, which also weren't exclusively Jewish. At least partially they also spoke the medieval Slovenian and even bore Slovenian names, were not only proprietors of the houses, in which they lived, but also possessed land, vineyards, fields, meadows, and even entire villages, estates and castles. Also, Jews who on various occasions bore arms, were economically active not only in the area of commerce and monetary affairs, but were also different craftsmen and physical laborers, bred cattle and even supported themselves with rural production. The characteristics of the treated group of Jews therefore show the correctness of the call of Eventov²⁴⁰ to research the medieval 'Slovenian' or 'Inner Austrian' Jewish Diaspora or the Diaspora of the Southeastern Alps as a special field of research, which, among others due to its Slavic language code environment, shouldn't be completely equalized with the Ashkenazi Jewry of Northern Italy, Austria proper or other lands of the Empire.

²³⁶ Schöggel-Ernest 2000.

²³⁷ GZL IV/56.

²³⁸ GZL IV/67.

²³⁹ Valenčič 1992: 24–28, Frejdenberg 2000

²⁴⁰ 1971.

Sources and literature

Sources and Source Collections:

- GJ – *Germania Judaica*. Bd. I: Von den ältesten Zeiten bis 1238. Tübingen: Elbogen, I., Freimann, A. & Tykocinski, H. 1963. Bd II: Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Tübingen: Zvi Avneri. 1968. Bd III: 1350–1519. Tübingen: Breuer, M., Guggenheim, Y. & Maimon, A. 1995.
- GZL – Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Ljubljana: Mestni muzej. 1956–1968.
- GZM – Gradivo za zgodovino Maribora. Mlinarič, J. Maribor: Pokrajinski muzej. 1975–.
- LY – Josef Jossel bar Mosche. *Leket Yosher*. Berlin: Freimann. 1903. Jerusalem: 1964.
- MMK – Mitheilungen des Museals Verein f. Krain, 1866, 1889–. Komatar, F.
- PK – *Psakim u-Chtavim*. Israel bar Petachia Isserlein.
- Reg I – BRUGGER, E. et al. 1997. Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. In: (Eds.) Keil, M. & Lappin, E. Studien zur Geschichte der Juden in Österreich. *Handbuch zur Geschichte der Juden in Österreich*. Reihe B. Band 3. Bodenheim: Philo: 1–8.
- TD – *Trumat Ha-Deshen*. Israel bar Petachia Isserlein. 1: Trumat Ha-Deshen, 2: Psakim U-Chtavim, 3: Tshuvot Chadashot. Jerusalem: Shmuel Avitan. 1991.

Literature:

- ALTIERI, O. 1984. Note per una storia demografica degli Ebrei a Gorizia. In: (Ed.) P. C. Ioly Zorattini. Gli Ebrei a Gorizia e a Trieste tra 'ancien régime' ed emancipazione. *Serie monografica di Storia moderna e contemporanea* 7: 145–153.
- BABAD, J. 1945. The Jews in Medieval Carinthia. A Contribution to the History of the Jews in the Alpine Countries of Europe. *Historia Judaica* VII (1945): 13–28, 193–204.
- BARON, S. W. 1965–5726. *A Social and Religious History of the Jews* IX. Under Church and Empire. New York: Columbia University Press & Philadelphia: Jewish Publication Society.
- BASKIN, J. R. 1995. Silent Partners: Women as Wives in Rabbinic Literature. In: Sacks, M. (Ed.) *Active Voices: Women in Jewish Culture*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press: 19–37.
- BEIDER, A. 2001. *A Dictionary of Ashkenazic Given Names*. Their Origins, Structure, Pronunciation, and Migrations. Bergenfield, New Jersey: Avotaynu Inc.
- BEREND, N. 2001. *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BIANCO COTROZZI, M. Del. 1987. Gli Ebrei a Cormons dal Cinquecento alla fine dell'Ottocento. *Studi Goriziani* LXV (1987)(1): 31–64.
- BIASUTTI, G. 1977. Aquileia e la chiesa di Allessandria. *Antichita Altoadriatiche* XII: 215–229.
- BIASUTTI, G. 2005. *Il Cristianesimo primitivo nell'Alto Adriatico. La Chiesa di Aquileia dalle origini alla fine dello secolo scisma dei Tre Capitoli (Secc. I–IV)*. Udine: Paolo Gaspari editore.
- BRUGGER, E. 2006. Von der Ansiedlung bis zur Vertreibung – Juden in Österreich im Mittelalter. In: Wolfram, H. *Geschichte der Juden in Österreich. Österreichische Geschichte* 16. Wien: Ueberreuter: 123–227.
- BRUNNER, W. 2000. Geschichte der Juden auf dem Gebiet des heutigen Steiermark im Mittelalter. *ČZN* 71(1–2): 71–94.
- BUNARDŽIĆ, R. 1980. (Ed.). *Menoroth from Čelarevo*. Exhibition Catalogue. Belgrade: Federation of Jewish Communities in Yugoslavia.
- COHEN, M. R. 1996. *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press.

- CRACCO RUGGINI, G. 1977. Il Vescovo Cromazio e gli Ebrei di Aquileia. *Antichita Alto-adriatiche* XII: 353–381.
- CUSIN, R. Trieste. 1998. In: (Eds.) Cusin, S. G. & Ioly Zorattini. *Friuli Venezia Giulia – Jewish Itineraries: Places, history and art*. Venice: Marsilio Editori: 109–131.
- DAN, Josef. 1992. חסידיות אשכנז (Hasidism in Medieval Germany). Israel: Ministry of Defence.
- EIDELBERG, S. 5722–1962. *Jewish Life in Austria in the 15th Century As Reflected in the Legal Writings of Rabbi Israel Isserlein and His Contemporaries*. Philadelphia: The Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning.
- EVENTOV, J. 1971. תולדות יהודי יוגוסלאוויה: מימי קדם עד המאה ה"ט (The History of the Jews of Yugoslavia). Tel Aviv: Hitachdut oley yugoslavia (Udruženje Jevreja iz Jugoslavije).
- FREJDENBERG, M. 2000. Again on the Exiles of 1497–1515. *ČZN* 71(1–2): 107–112.
- GLICK, L. B. 1999. *Abraham's Heirs: Jews and Christians in Medieval Europe*. Syracuse: Syracuse University Press.
- GOLDSTEIN, S. 1989 (Ed.). *Jews in Yugoslavia*. Exhibition Catalogue 17. Zagreb: MGC.
- GRAETZ, H. 1937. דברי ימי ישראל (History of Jews) IV, V. Tel Aviv: Jizreel.
- GRAFENAUER, B. 1965. *Zgodovina slovenskega naroda*. II. zvezek. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- GRISON, R. 1991. Gli ebrei di Capodistria e la loro attività economica in una serie documentaria inedita (XIV–XV). In: Ioly Zorattini, P. C. & Todeschini, G. 1991 (Eds.). *Il mondo ebraico: gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Eta contemporanea*. Pordenone: Studio Tesi: 57–66.
- GUGGENHEIM, Y. 2004. Jewish Community and territorial Organization in Medieval Europe. In: Cluse C. (Ed.). *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*. Turnhout: Brepols: 71–90.
- HAVERKAMP, A. 1988. *Medieval Germany 1056–1273*. Oxford University Press.
- HAVERKAMP, A. 1996. 'Concivilitas' von Christen und Juden in Aschkenas während des Mittelalters. In: Jütte, R. & Kustermann, A. P. (Eds.) *Jüdische Gemeinden und Organisationsformen von der Antike bis zur Gegenwart*. Köln, Wien, Weimar: Aschkenas, Beiheft 3: 103–136.
- HAVERKAMP, A. 2004. Jews and Urban Life: Bonds and Relationships. In: Cluse C. (Ed.). *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*. Turnhout: Brepols: 55–67.
- HEIL, J. 2000. Die Juden in der Politik des Römisch-Deutsches Reiches bis zum 16. Jahrhundert. *ČZN* 71(1–2): 9–48.
- HIGGS STRICKLAND, D. 2003. *Saracens, Demons & Jews. Making Monsters in Medieval Art*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- IOLY ZORATTINI, P.C. 1987. Gli insediamenti ebraici nel Friuli veneto. In: *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV–XVIII*, ed. Gaetano Cozzi. Milano: Edizioni di Comunità: 261–281.
- KANARFOGEL, E. 2000. Progress and Tradition in medieval Ashkenaz. *Jewish History* 14: 287–315.
- KEIL, M. 1997. 'Petachja, gennant Zecherl': Nammen und Beinamen von Juden in deutschen Sprachraum des Spätmittelalters. In: Härtel R. (Ed.) *Personennamen und Identität. Namentgebung und Namegebrauch als Einziger individueller Bestimmung und gruppenbezogener Zuordnung*. Grazer grundwissenschaftliche Forschungen 3, Schriftenreihe der Akademie Friesach 2. Graz.
- KEIL, M. 2000. 'Maistrin' (Mastress) and Business-Woman. Jewish Upper Class Women in Late Medieval Austria. In: *Jewish Studies at the Central European University. Public Lectures 1996–1999*. (Eds.) András Kovács and Eszter Andor. Budapest: 93–108.

- KEIL, M. 2004. Public Roles of Jewish Women in Fourteenth and Fifteenth-Century Ashkenaz: Business, Community, and Ritual. In: Cluse C. (Ed.). *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*. Turnhout: Brepols: 317–328.
- KEIL, M. 2006. Gemeinde und Kultur – Die mittelalterlichen Grundlagen jüdisches Lebens in Österreich. In: Wolfram, H. *Geschichte der Juden in Österreich. Österreichische Geschichte* 16. Wien: Ueberreuter: 15–122.
- KING, R. D. 1992. Migration and Linguistics as illustrated by Yiddish. In: Polomé E. C. & Winter W. (Eds.) *Reconstructing Languages and Cultures*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter: 419–439.
- KLEIN, H. 1960. Judendörfer im Salzbürgischen. *Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 2. Graz: 65–68.
- KNIFIC T. & SAGADIN M. 1991. *Pismo brez pisave. Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem*. Ljubljana: Narodni muzej.
- KOS D. 1998. *Statut mesta Ptuj 1376*. Maribor: Publikacije zgodovinskega arhiva Ptuj. Viri; 2.
- KOSI, M. 1998. *Potujoči srednji vek – Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Zbirka ZRC 20*. Ljubljana: Založba ZRC Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- KRANZMAYER, E. 1956. *Ortsnamenbuch von Kärnten*. I. Klagenfurt: Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie (50).
- KRIWACZEK, P. 2005. *Yiddish Civilization. The Rise and Fall of a Forgotten Nation*. London: Phoenix.
- KURAH, H. 2004. Zur Geschichte der Juden in Radkesburg. In: Jüdisches Leben in der Steiermark: Marginalisierung, Auslöschung, Annäherung. *Schriften des Centrums für Jüdische Studien*. Band 5. Innsbruck: Studienverlag: 59–91.
- LEON, H. J. 1938. Book review. Frey, P. J.-B. *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jesus-Christ au VIIe siècle de notre ère. Vol. I. Europe. *Jewish Quarterly Review*, New Ser., 28 (4): 357–361.
- LOHRMANN, K. (Ed.) 1982. *1000 Jahre österreichisches Judentum*. Ausstellungskatalog. *Studia Judaica Austriaca* IX. Eisenstadt: Roetzer.
- LOHRMANN, K. 1990. *Judenrecht und Judenpolitik im mittelalterlichen Österreich. Handbuch zur Geschichte der Juden in Österreich, Reihe B, Band 1*. Wien: Böhlau.
- LOHRMANN, K., WADL, W. & WENNINGER, M. 1982. Die Entwicklung des Judenrechtes in Österreich und seinen Nachbarländern. In: *1000 Jahre österreichisches Judentum*. Ausstellungskatalog. *Studia Judaica Austriaca* IX. Ed. Lohrmann K. Eisenstadt: Roetzer: 25–53.
- LORBERBAUM, M. 2001. *Politics and the Limits of Law: Secularizing the Political in Medieval Jewish Thought*. Stanford: Stanford University press.
- LOTTER, F. 1989a. The Scope and Effectiveness of Imperial Jewry law in the High Middle Ages. *Jewish History* IV (1989) 1: 31–58.
- MAIERON LENISA, O. M. 1998. Grado. In: (Eds.) Cusin, S. G. & Ioly Zorattini. *Friuli Venezia Giulia – Jewish Itineraries: Places, history and art*. Venice: Marsilio Editori: 71–72.
- MARCUS, J. R. 1975. The Jew in the Medieval World. A Source Book: 315–1791. New York: Atheneum.
- MIESES, M. 1924. *Die Jiddische Sprache. Eine historische Grammatik des Idioms der integralen Juden Ost- und Mitteleuropas*. Berlin – Wien: Verlag Benjamin Harz.
- MIKUŽ, J. 2000. Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru. *ČZN* 71(1–2): 159–171.
- Von MITIS, O. 1955. *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich*. Zweiter Band. Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger: 283–287.

- MLINARIČ, J. 1996. *Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor.
- NEUMANN, W. 1962 (1985). Zur frühen Geschichte der Juden in Kärnten. In: *Bausteine zur Geschichte Kärntens*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs: 365–377.
- NEUMANN, W. 1965 (1985). Die Juden in Villach. *Carinthia I*: 327–366. In: *Bausteine zur Geschichte Kärntens*. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs: 378–415.
- PERŠIČ, J. 1999. *Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu*. *Historia* 3. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- PEPELKA, F. 1935. Der name Judendorf in der östlichen Alpenländern und seine handels-geschichtliche Bedeutung. *Blätter für Heimatkunde* 13. Graz.
- REINER, A. 2004. From Rabbenu Tam to R. Issac of Vienna: The Hegemony of the French Talmudic School. In: Cluse C. (Ed.). *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*. Tunrhout: Brepols: 273–281.
- ROSENBERG, A. 1914. *Beiträge zur geschichte der Juden in Steiermark*. Wien & Leipzig: Wilhelm Braumüller.
- ROTH, C. 1906–1946. *The History of the Jews of Italy*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- SAFRAI, S. 1994. The Era of the Mishna and Talmud (70–640). In: (Ed.) Ben Sasson. H. H. (Ed.). 1994. *A History of the Jewish People*. Cambridge: Harvard University Press: 307–382.
- SAPIR ABULAFIA, A. 2004. Christians and Jews in the High Middle Ages: Christian Views of Jews. In: Cluse C. (Ed.). *The Jews of Europe in the Middle Ages (Tenth to Fifteenth Centuries)*. Tunrhout: Brepols.
- SCHÖGGL – ERNST, E. 2000. Die Vertreibung der Juden aus Steiermark, Kärnten und Krain am Ende des Mittelalters. *ČZN* 71(1–2): 299–314.
- SCHWARZFUCHS, S. 1993. *A Concise History of the Rabbinate*. Oxford: Blackwell.
- SHOHET, D. M. 1974 (1931). *Studies in Jewish Jurisprudence III: The Jewish Court in the Middle Ages*. New York: Hermon Press.
- SPITZER, S. 1991. Social and religious ties between the Jews of Austria and northern Italy during the 15th century. In: Ioly Zorattini, P.C. & Todeschini, G. 1991 (Eds.). *Il mondo ebraico: gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Eta contemporanea*. Pordenone: Studio Tesi: 29–41.
- SPITZER, S. 1997. *Bne Chet. Die Österreichische Juden im Mittelalter. Eine Sozial- und Kulturgeschichte*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- STAFUZZA, B. 1984. Gli Ebrei nel Goriziano: spigolature dagli atti dei notai dal sec. XVI al sec. XIX. In: *Gli Ebrei a Gorizia e a Trieste tra 'ancien régime' ed emancipazione*. Ed. P. C. Ioly Zorattini. *Serie monografica di Storia moderna e contemporanea* 7: 119–132.
- STOCK, M. 1979. *Nel segno di Geremia: storia della Comunità israelitica di Trieste dal 1200*. Udine: Istituto per l'Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia.
- STOW, K. R. 1992. *Alienated Minority: The Jews in Medieval Latin Europe*. Cambridge & London: Harvard University Press.
- TOAFF, A. 1987. Convegna sul Veneto di banchieri ebrei romani e tedeschi nel tardo Medioevo. In: *Gli Ebrei e Venezia, secoli XIV-XVIII*, ed. Gaetano Cozzi. Milano: Edizioni di Comunità: 595–615.
- TOAFF, A. 1991. Migrazioni di ebrei tedeschi attraverso i territori triestini e friulani fra XIV e XV secolo. In: Ioly Zorattini, P. C. & Todeschini, G. 1991 (Eds.). *Il mondo ebraico: gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Eta contemporanea*. Pordenone: Studio Tesi: 3–29.
- VALENČIČ, V. 1992. *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana: Park.
- VILFAN, V. 1961. *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska Matica.

- VIVIAN, A. 1981. Le iscrizioni ebraiche di Ptuj e Maribor. *Egitto e Vicino Oriente* 4 (1981).
- VIVIAN, A. 1984. Il cimitero israelitico di Nova Gorica. In: *Gli Ebrei a Gorizia e a Trieste tra 'ancien régime' ed emancipazione*. P. C. Ioly Zorattini (Ed.). *Serie monografica di Storia moderna e contemporanea* 7: 91–97.
- WADL, W. 1992. *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter – Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*. Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv.
- WADL, W. 2000. Zur Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter. *ČZN* 71(1–2): 95–105.
- WAKOUNIG, M. *Studien zu den Ortenburgern. Die ortenburgische Kolonisation der Gottschee*. Prüfungsarbeit. Wien: Institut für Österreichische Geschichtsforschung.
- WEINREICH, M. 1973 (1980). *History of the Yiddish Language*. Chicago & London: Chicago University Press.
- WENNINGER, M. J. 1985. Die Siedlungsgeschichte der innerösterreichischen Juden im Mittelalter und das problem der Judenorte. In: *16. Österr. Historikertag. Veröff. Des Verb. Österr. Geschichtsvereine* 25 (1985): 190–217.
- WENNINGER, M. J. 2004. Das Grazer Judenviertel im Mittelalter. In: *Jüdisches Leben in der Steiermark: Marginalisierung, Auslöschung, Annäherung. Schriften des Centrums für Jüdische Studien*. Band 5. Innsbruck: Studienverlag: 59–91.
- ZENAROLA PASTORE, I. 1998a. Cividale del Friuli. In: (Eds.) Cusin, S. G. & Ioly Zorattini. *Friuli Venezia Giulia – Jewish Itineraries: Places, history and art*. Venice: Marsilio Editori: 32–37.
- ZENAROLA PASTORE, I. 1998b. Gemona del Friuli. In: (Eds.) Cusin, S. G. & Ioly Zorattini. *Friuli Venezia Giulia – Jewish Itineraries: Places, history and art*. Venice: Marsilio Editori.
- ZENAROLA PASTORE, I. 1998c. Venzone. In: (Eds.) Cusin, S. G. & Ioly Zorattini. *Friuli Venezia Giulia – Jewish Itineraries: Places, history and art*. Venice: Marsilio Editori.
- ZIMMER, E (Y.). 1970. *Harmony and Discord. An Analysis of the Decline of Jewish Self-Government in 15th Century Central Europe*. New York: Yeshiva University Press.
- ZIMMER, E (Y.). 1996. *עולם כמנהגו נוהג (Society and Its Customs: Studies in the History and Metamorphosis of Jewish Custom)*. Jerusalem: Zalman Shazar Center.

POVZETEK

Judje srednjeveške »Slovenije« do izgonov 1496–1515

Klemen Jelinčič Boeta

Pričujoč članek poskuša prikazati osnovne razvojne črte judovskega življenja »slovenskih« dežel v srednjem veku. Pregled se začne s pozno antiko, ko lahko govorimo o judovski prisotnosti v Akvileji in o posamičnih najdbah v notranjosti. Opis se nadaljuje z vprašanjem tako imenovanih judovskih vasi 10. in 11. stoletja na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem in nato s kratkim opisom izjemno bogatega in raznolikega judovskega življenja v številnih skupnostih vseh zgodovinskih »slovenskih« dežel, izmed katerih je bila še najpomembnejša tista v Mariboru, ki je dosegla nadregionalen pomen. V sklopu tega opisa se dotaknemo procesa razvoja omenjenih skupnosti, njihovega gospodarskega življenja, vprašanja obrednih značilnosti in osebnih imen, prehrane, organizacije judovske verske občine, njihovega odnosa s krščanskimi sosedi in pregonov. Članek se na kratko dotakne tudi splošnega pravnega položaja Judov in postopnega poslabšanja njihovega položaja v 15. stoletju z izgoni iz Celja in Ptuja vse do let 1496, ko so bili Judje dokončno izgnani s Štajerske in Koroške, ter 1515, ko so bili izgnani iz Ljubljane. Po tem letu govorimo o Judih na Slovenskem do 18. stoletja le v Istri, na Goriškem in Tržaškem.

Kar še najbolj izstopa iz celotne zelo bogate slike petstotih let je najprej sorazmerno številna judovska prisotnost 11. in 12. stoletja in nato sorazmerno nizko število pregonov do konca 14. stoletja, kar v določeni meri drži še vse do izгона. Eden od razlogov za to sorazmerno znošno sožitje bi bil lahko razdrobljenost posvetne oblasti, kot na primer v Italiji, drug bi bil lahko sorazmerna raznolikost dejavnosti, s katerimi so se Judje preživljali, kot na primer v Provansi in islamskem svetu, in tretji, morda, izrazito multikulturen značaj celotnega območja naše obravnave, ki velja za stičišče romanskega, germanskega in slovanskega kulturnega vzorca. Judje na obravnavanem področju v obravnavanem obdobju niso nikoli živeli izključno znotraj judovskih ulic, ki tudi niso bile izključno judovske. Vsaj deloma so govorili tudi takratno slovenščino in celo nosili slovanska imena, niso bili samo lastniki hiš, v katerih so živeli, temveč so posedovali tudi zemljo, vinograde, polja in travnike in celo cele vasi, gospostva ter gradove. Prav tako Judje, ki so ob različnih priložnostih nosili orožje, niso bili poslovno dejavni zgolj na področju trgovine in denarnih poslov, temveč so bili tudi različni obrtniki in fizični delavci, redili so živino in se celo preživljali z ruralno proizvodnjo. Značilnosti obravnavane skupine Judov tako kažejo na pravilnost poziva Eventova (1971) po raziskovanju »slovenske« srednjeveške judovske diaspore kot posebnega polja, ki ga glede na okolje ni povsem enačiti s prav tako aškenaškim judovstvom severne Italije, ožje Avstrije in drugih dežel Cesarstva.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejša zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanja zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Starejši letniki so na voljo na www.sistory.si/prispevki.html.

Klemen Pust

Beneška protiobveščevalna dejavnost in signalna organizacija na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499

UDK 355.49(262.3)"1499"

UDC 355.49(262.3)"1499"

PUST Klemen, univ. dipl. zgodovinar in prof. umetnostne zgodovine, mladi raziskovalec/asistent, Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, klemen.pust@zrs.upr.si

Beneška protiobveščevalna dejavnost in signalna organizacija na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499

Zgodovinski časopis, Ljubljana 63/2009 (140), št. 3-4, str. 318-348, cit. 147

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava protiobveščevalno dejavnost in signalno organizacijo Beneške republike na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499. Leto 1499 je bilo izbrano zaradi občega pomena, ki ga ima za dogajanje na obravnavanem območju: tedaj se je namreč zgodil zadnji večji osmanski vpad v Furlanijo, torej neposredno na samo beneško Terrafermo, kar je bilo posledica v istem letu začete beneško-osmanske vojne (1499-1502). Avtor analizira različne oblike beneškega protiobveščevalnega delovanja proti Osmanom, predvsem prestrezanje pisem in zajetja osmanskih obveščevalcev. Ob tem je predstavljena tudi ozemeljska razporeditev signalnega sistema, ki je pomenil določeno zaščito pred osmanskimi vpadi na beneških vzhodnojadranskih ozemljih.

Ključne besede: protiobveščevalna dejavnost, signalna organizacija, Beneška republika, vzhodni Jadran, 1499

PUST Klemen, BA in History and History of Arts, Young Researcher/Assistant, University of Primorska – Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, klemen.pust@zrs.upr.si

Counterintelligence and Signal Organization of the Venetian Republic in Eastern Mediterranean in 1499

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 63/2009 (140), No. 3-4, pp. 318-348, 147 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article examines counterintelligence and signal organization of the Venetian Republic in Eastern Mediterranean in 1499, a year representing a special turning point for this area. It marks the last largest Ottoman raid in Friuli-Venezia Giulia which, aimed directly upon the Venetian terraferma, resulted in the outbreak of war between the Venetian Republic and the Ottoman Empire (1499-1502). Analyzed are forms of Venetian counterintelligence activities against the Ottomans, particularly the interception of letters and the capture of Ottoman informers, and the system of signalization in the eastern part of the Venetian territory that denoted a certain degree of protection against Ottoman raids in this area.

Key Words: counterintelligence, signal organization, Venetian Republic, eastern Mediterranean, 1499

Author's Abstract

Avtorski izvleček

Uvod

Leta 1499 se je zgodil zadnji osmanski vpad v Furlanijo, torej na samo beneško Terrafermo, kar je bilo posledica v istem letu začete beneško-osmanske vojne, ki je potekala med letoma 1499 in 1502. Ravno ta vojaški obračun je bil zadnji, v katerem sta se obe strani vojskovali tako na celotnem območju vzhodnega Jadrana kot na ozemlju beneške Terraferme. Obenem pa pomeni tudi dejansko beneško priznanje osmanskih uspehov na Balkanu ter potrditev beneške politike popuščanja in občasnega zaostrovanja napetosti z Osmanskim cesarstvom, ki zaznamuje beneško zunanjo politiko v naslednjih stoletjih, vse do zatona obeh velesil.

Beneška republika je bila leta 1499 v nadvse težkem položaju. Poleg vojne s Firencami in naraščajočih napetosti z Milanom, je postajalo vse bolj očitno, da se bliža nova vojna z Osmanskim cesarstvom. Osmani so dogajanje na Apeninskem polotoku pozorno spremljali. Leta 1499 se jim je končno ponudila priložnost za začetek vojne z Benečani, saj je bila Signorija zavzeta z dogajanjem na svoji zahodni meji. Sultan Bajazid je povod našel v obmejnih spopadih in beneških plenjenjih v Moreji¹ in v Albaniji, ki jih beneške oblasti niso kaznovale. Osmanska mornarica je nato med 12. in 25. avgustom 1499 napadla beneško floto ob zahodni obali Moreje v Grčiji ter ob tem, skupaj s kopensko vojsko, osvojila pomembno beneško utrdbo Lepant.² Že konec leta so se v Istanbulu pričela mirovna pogajanja, na katerih so Osmani od Beneške republike zahtevali, da jim prepusti Nauplion, Modon in Koron, najpomembnejša beneška pomorska oporišča za trgovske dejavnosti v vzhodnem Sredozemlju. Signorija se je bila sicer pripravljena »de iure« odpovedati jurisdikciji nad temi mesti, če bi lahko »de facto« obdržala njihovo suverenost³, vendar je vojna kljub vsemu trajala še do leta 1502. Na koncu sta Osmanom pripadli mesti Modon in Koron, Benetke pa so dobile otoka Zante⁴ in Kefalonijo, ob tem pa so morale sultanu letno plačevati 500 dukatov.

¹ Današnji Peloponez.

² Glavni poveljnik beneške mornarice, Antonio Grimani, je bil zaradi neuspešnega vodenja flote odpoklican, obtožen in spoznan za krivega ter preganjan v Dalmacijo, od koder pa se je uspel vrniti v Benetke, kjer je bil leta 1521 celo izvoljen za doža. Glej: Lane, *Storia di Venezia*, str. 415.

³ Cozzi, Knapton, *La Repubblica*, str. 86.

⁴ Današnji Zakynthos.

Dogajanje na vzhodnem Jadranu in v Furlaniji leta 1499 je torej potrebno razumeti v kontekstu širšega beneško-osmanskega spopada.⁵ Vpadi v Furlanijo nasploh predstavljajo najboljše pripravljene in najobsežnejše osmanske napade proti Beneški republiki na območju Jadrana in severne Italije. Z njimi so hoteli Osmani še nadalje stopnjevati t. i. »turški strah« v Benetkah, vezati del beneških sil na območju Terraferme in posledično prisiliti Benečane k popuščanju.⁶ Obenem so nameravali s prodorom v Furlanijo gospodarsko in vojaško čim bolj oslabiliti Beneško republiko ter jo s tem prisiliti h kapitulaciji.

Predvsem zaradi grozeče osmanske nevarnosti so Benečani 15. aprila 1499 prekinili vojno s Firencami, umaknili svojo vojsko nazaj v Lombardijo ter končno sprejeli nepriljubljeno in pristransko mirovno posredništvo ferrarskega vojvode Ercola glede Pise. Kljub vsemu pa je nato večina beneške vojske skupaj s francoskimi silami odšla na pohod proti Milanu, tako da je na beneški vzhodni meji ostalo vsega skupaj okrog 1.300 vojakov.⁷ V Gradišče ob Soči, glavno beneško obrambno središče pred vdori z vzhoda, je Signorija poslala zgolj okoli 550 pešcev in 600 najemniških konjenikov pod poveljstvom Carla Orsinija.⁸

Beneška republika se je zanašala predvsem na pas obrambnih utrd ob Soči, ki je potekal vse od Ogleja do Gorice in vključeval tudi utrdbe ob meji severne Istre.⁹ Tako so Benečani že leta 1472 utrdili Majnico, Gradišče ob Soči in Foljan, v naslednjem letu pa so zgradili še stolp ob mostu čez Sočo pri Gorici ter zasedli Bovec in več drugih krajev ob zgornji Soči, medtem ko so v Istri obrambno strukturo zaokrožale utrdbe Mohov grad, Socerb, Podgrad¹⁰ in tudi Rašpor.¹¹

Osmanska vpadna konjenica je po drugi strani, kot navaja Valvasoni, štela največ 7.000 mož.¹² Obvestila različnih beneških obveščevalcev o velikosti osmanskih

⁵ O osmanskih vpadih v Furlanijo in še posebej o zadnjem vpadu leta 1499 glej: Joppi, Antonio Burlo; Musoni, *Sulle incursioni*; Medin, *Un carne latino*; Pellegrini, *Note e documenti*; Cusin, *Le vie d'invasione*; Paschini, *Storia del Friuli*; Jug, *Turški napadi*; Cremonesi, *La sfida turca*; Isti, *Zadnji turški vpad*; Pedani, *I Turchi*; Ista, *Turkish Raids* in tam navedena bibliografija. Glej tudi: Voje, *Odkupovanje Furlanov* ter tam vsebovano bibliografijo.

⁶ Voje, *Jugoslovanske dežele*, str. 37.

⁷ Mallett, Hale, *The Military Organization*, str. 61.

⁸ Cremonesi, *Zadnji turški vpad*, str. 125.

⁹ Cusin, *Documenti*, str. 109–110.

¹⁰ Marin Sanudo v svojih *Dnevniki* (I Diarii) Podgrad največkrat poimenuje kar »Castelnuovo«. Današnji naziv kraja v italijanščini pa je »Castelnuovo d'Istria«. Gre za naselje, ki je bilo situirano na ustaljeni poti, po kateri so največkrat potekali osmanskih vpadi v Istro. Ravno zaradi tega razloga je bilo v obravnavanem letu 1499 še dodatno utrjeno. Tamkajšnji upravitelj, kaštelan Damian de Tarsia, je imel velike kompetence tudi v vojaških in obveščevalnih zadevah. Naselje je zaradi svoje strateške pozicije namreč pogosto prehajalo iz beneških v avstrijske roke in obratno. Alberi, *Istria*, str. 186–189.

¹¹ De Franceschi, *L'Istria*, str. 263–264. O Rašporskem kapitanatu glej: Bertoša: *Rašpor*.

¹² Poročilo Giacomina Valvasonija iz Maniaga nosi naslov »Luoghi per li quali passarono gia li Turchi partendosi dalla Bossina, per la Patria del Friuli«. Glej: Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–62. V izdaji Pietra Kandlerja je poročilo objavljeno v šestem delu, v razdelku »Delle incursioni dei Turchi in Friuli«. Čas nastanka še ni povsem razjasnjen, glede na to, da poročilo nosi uradno letnico 1566, pa je verjetno nastalo kmalu po sredini 16. stoletja. Cusin je mnenja, da dokument ni mogel nastati pred letom 1557. Glej: Cusin, *Le vie d'invasione*, str. 143–156.

enot so bila v tem času pogosta in nasprotujoča si. Kot primer bi lahko omenili poročilo kneza Krka Piera Malipiera z 22. septembra, v katerem Signorijo obvešča, da je prejel obvestila od nekega Nikole Sikovića (*»Nicola Sichovich«*), sodnika iz Senja, o prihodu 8.000 osmanskih vojakov na omenjeno območje. Iz drugega vira pa naj bi nato izvedel, da je Osmanov kar 14.000 in so namenjeni v Furlanijo.¹³ Prvo število se bolj ali manj ujema z navedkom pri Valvasoniju, drugo število pa je odločno pretirano, verjetno kot posledica strahu pred sovražnikom, t.i. »turškega strahu«, o katerem bo še govora v nadaljevanju. Sanudo pa na drugem mestu celo omenja, da je bilo napadalcev zgolj 5.000, od katerih je bilo vsega 2.000 »pravih« Osmanov, medtem ko naj bi ostali izvirali iz Bosne.¹⁴ O pravilnosti Sanudovih navedkov priča dogajanje iz časa med samim osmanskim pohodom v Furlaniji. 21. oktobra je namreč Olivier Contarino obvestil Signorijo, da so beneški stradioti zajeli nekaj Osmanov med njihovim pohodom v Furlaniji. Z mučenjem so iz njih uspeli iztisniti podatke, da je bilo Osmanov zgolj 5.000 ter da niso jedli že več dni in so bili tako izčrpani, da naj bi jih do tedaj že kar 1.000 pomrlo.¹⁵

»Turški strah« in osmanska obveščevalna dejavnost v Beneški Republiki

Na področju protiobveščevalnih dejavnosti je bila Beneška republika konec 15. stoletja nadvse aktivna, predvsem kar se tiče preprečevanja vohunjenja tujih poslanikov oziroma obveščevalcev v samih Benetkah.¹⁶ To je v prvi vrsti veljalo v zvezi z obveščevalnimi dejavnostmi Osmanskega cesarstva na ozemlju »Presvetle Republike« (*Serenissima*).¹⁷ Odkar so namreč Osmani leta 1453 zasedli takratni Konstantinopol in začeli svoj pohod v notranjost evropske celine, je nelagodje zaradi tega ljudstva, ki so ga imeli za barbarskega in nevernega, postalo stalnica v življenju mnogih evropskih ljudstev, tudi Benečanov.¹⁸

V zgodnjem novem veku, ko je osmanska grožnja postajala vse bolj neposredna, je Benečane prežemal t.i. »turški strah«, specifična oblika množične histerije, ki je povzročila, da so bili vsi navidez sumljivi posamezniki lahko spoznani za

¹³ Sanudo, I Diarii, str. 1372.

¹⁴ Isto, 20. Prim. Cremonesi, Zadnji turški vpad, str. 128.

¹⁵ Sanudo, I Diarii, str. 38.

¹⁶ Glede uporabljene terminologije obveščevalnih izrazov glej: Pust, Darovec, Tamen a una, str. 175–176.

¹⁷ Preto, I servizi segreti, str. 95–109.

¹⁸ O odnosu do Osmanov v krščanski Evropi glej: Rouillard, The Turk; Bataillon, Mythe et connaissance, str. 451–470; Schwoebel, The shadow; Göllner, Die Türkenfrage; Grothaus, Vom Erbfeind; Ricci, Ossessione turca; Höfert, Den Feind beschreiben; Bisaha, Creating East; Çirakman, European Images; Renda, Osmansko cesarstvo. Glede odnosa do Osmanov v Beneški republiki glej: Preto, Venezia e i Turchi; Valensi, The Birth; Fleet, Italian Perceptions; Soykut, »Turk« in Italy. O odnosu do Osmanov na vzhodnem Jadranu v zgodnjem novem veku: Gligo, Govori protiv Turaka; Nikšić, Osmansko carstvo; Dukić, Sultanova djeca; Pust, Podoba »Turka«. O »turškem strahu« pri Slovencih: Simoniti, Vojaška organizacija; Isti, La »paura dei turchi«; Voje, Slovenci pod pritiskom; Isti, Slovenica-Balkanica.

osmanske vohune.¹⁹ Podatki o osmanskih obveščevalcih v Benetkah so v beneških virih nasploh zelo pogosti. Tako so beneške oblasti, v duhu Inkvizicije, pozivale prebivalce, da denuncirajo kogarkoli, ki bi se jim zdel sumljiv.²⁰ Obenem je Signorija zavestno uporabljala dotok informacij z Levanta v namen ohranjanja strahu pred Osmani in zaradi zagotavljanja razloga za poenotenje krščanstva. To je prišlo še posebno do izraza vsakokrat, ko so potrebovali pomoč proti mogočni osmanski vojaški sili. Po drugi strani pa so Benečanom tovrstne informacije prišle prav tudi pri vzpostavljanju prijateljskih odnosov z Osmanskim cesarstvom.²¹

Prvi ohranjeni primer domnevnega osmanskega obveščevalca na beneškem ozemlju je bil v beneških virih zabeležen 12 novembra leta 1437, torej še pred padcem Konstantinopla. Takrat je bil v Skadru aretiran Tanusin Doucaine, ker naj bi govoril z nekaterimi tamkajšnjimi Osmani.²² Po razkritju je bil podvržen mučenju ter poslan v Benetke, na koncu pa kljub vsemu brez dokazane krivde izpuščen na prostost. Očitno je šlo že pri prvih razkritjih domnevnega osmanskega »vohunjenja« tudi za vpliv »turškega strahu«, čeprav je bilo tedaj delovanje osmanskih obveščevalcev v Benetkah dejansko precej intenzivno.

»Turški strah« je bil najbolj aktualen v času beneško-osmanskih vojn, še posebej pa ob osmanskih vpadih v Furlanijo do konca 15. stoletja, ko se je precej povečalo tudi število obravnavanih domnevnih osmanskih obveščevalcev²³: 16. oktobra 1463 je bil zaradi vohunjenja aretiran Aspertus Meza Rechia, zatem pa 4. novembra 1464 pri Korintu še dva domnevna osmanska obveščevalca²⁴; 1. avgusta 1470 so v Benetkah zaradi »suma vohunjenja« aretirali in nato izpustili Carla Genovesija, leta 1474 so beneške oblasti zaprle Grka Constantina Calloianija²⁵, leta 1477 pa Giovannija Pietra in dva njegova prijatelja ter Bernarda di Navarra²⁶; januarja 1483 je bil Orazio Rogani iz Skadra obtožen, da je pisal sultanu²⁷, medtem ko je junija 1487 za posledicami mučenja na Cipru umrl Giorgio Crusaphi²⁸; marca 1493 je bil poskusa sabotaže v beneškem Arsenalu obtožen grški veslač Nicolo Loreto iz Negroponta (*Evbeja, Evvoia*)²⁹, decembra 1497 pa je bil zaprt in nato izpuščen domnevni osmanski obveščevalec pater minorit Alvise.³⁰

Med beneško-osmansko vojno 1499–1503 se je presenetljivo hitro in pretirano razširilo sicer povsem utemeljeno prepričanje, da so osmanskim konjenikom pot čez prelaze v Furlanijo in šibke točke tamkajšnjih beneških obrambnih struktur pokazali

¹⁹ Preto, *Lo spionaggio turco*, str. 125.

²⁰ Burke, *Early Modern Venice*, str. 395.

²¹ Braudel, *Civiltà e imperi*, str. 1247.

²² »aliquorum verborum haborum cum aliquibus teucris«. Preto, *Lo spionaggio turco*, str. 125, 126.

²³ Isti, *I servizi segreti*, str. 96–98.

²⁴ ASV, CD, PM, reg. 16, c. 107r.

²⁵ »pro suspitione exploratoris«. ASV, CD, PM, reg. 18, c. 71r.

²⁶ ASV, CD, PM, reg. 19, c. 38v, 39v, 40r.

²⁷ ASV, CD, PM, reg. 21, c. 13r.

²⁸ ASV, CD, PM, reg. 23, 8. 6. 1487.

²⁹ ASV, CD, PM, reg. 26, c. 2v.

³⁰ ASV, CD, PM, reg. 27, c. 132v.

lokalni »domači izdajalci« (*collaborazionisti*). Mnoge izmed teh osumljencev so nato po končanih osmanskih vpadih na posebnih sodnih procesih obsodili na smrt. Ti procesi so bili najštevilnejši v Furlaniji ter med Grki na Levantu, ravno tako pa so bile pogoste tudi aretacije v Slavoniji, Dalmaciji in samih Benetkah.³¹

Tovrstnih primerov je bilo največ v letu po zadnjem osmanskem vpadu v Furlanijo: 10. aprila 1500 je bil podvržen mučenju neki Matteo da Bologna, ki so ga beneški pazniki presenetili med ogledovanjem Arsenala, 21. istega meseca so Benečani mučili odposlanca upravnika Pesara, 18. maja pa je bil obsojen, obglavljen in nato razčetrjen zloglasni Ermacora (»Mohor«) Ungaro di Viles (iz Ville Vicentine), osmanski informator in vodnik med njihovim vpadom v Furlanijo leta 1499, medtem ko sta bila njegova žena in Giovanni Ritio di Latisana izpuščena, prav tako kot tudi tržaška plemiča Pietro in Antonio Burlo.³² V sodne procese se je namreč vtaknila visoka politika, saj se je izkazalo, da je bil vpad v Furlanijo posledica meddržavne spletke, v katero naj bi bil med drugim vpleten nemški kralj Maksimilijan I. Tako Habsburžani kot tudi Benečani pa so leta 1510, med beneško-habsburško vojno, ponovno skušali pregovoriti bosanskega sandžakbega Feriz bega, naj s svojo vojsko udari na ozemlje nasprotne strani.³³

Tudi med letoma 1501 in 1503 je bilo kaznovanih precej domnevnih osmanskih obveščevalcev: jeseni leta 1501 sta bila razkrita in takoj zadavljena Martino da Casale in Ambrogio Buzardo, ki naj bi želela s pomočjo osmanskih vojaških sil na oblast v Benetkah pripeljati milanskega vojvodo Ludovica Sforzo, imenovanega il Moro (»Maver«)³⁴; 12. marca 1502 je bil v Kopru prijet ter nato izgnan neki Martin, pri katerem med zasliševanjem ni bilo uporabljeno mučenje³⁵; še marca leta 1503, že po sklenjenem beneško-osmanskem mirovnem sporazumu, je bil na otoku Santa Maura (današnja Lefkada) v Grčiji na kol nabit osumljenec, ki naj bi Osmanom dajal dimne signale.³⁶

Glede na razširjenost »turškega strahu« v Benetkah je težko natančno oceniti kolikšen je bil dejanski delež osmanskih obveščevalcev v Beneški republiki in v ostali krščanski Evropi.³⁷ Osmansko cesarstvo namreč na ozemlju krščanske Evrope vse do 18. stoletja ni imelo stalnih uradnih predstavnikov oziroma zastopnikov, vendar pa to ni oviralo njihovega izredno uspešnega obveščevalnega delovanja.³⁸ Da so se Osmani po večini načrtno pripravljali na svoje vpade, priča Unrestov opis, po katerem so Osmanom pri njihovih vpadih v krščanske dežele pomagali izgnani župnik in dva prelata. Te so Osmani pošiljali po krščanskih deželah, kjer so skrivaj skicirali vsa mesta in poti ter pri tem izdelali zemljevide dežel, ki so jih hoteli

³¹ Preto, *Lo spionaggio turco*, str. 126; Isti, *I servizi segreti*, str. 97.

³² O tem glej: Joppi, Antonio Burlo, str. 300–308.

³³ Sanudo, *I Diarii*, str. 246; Jug, *Turški napadi*, str. 37; Cremonesi, *Zadnji turški vpad*, str. 125–126; Preto, *I servizi segreti*, str. 97.

³⁴ ASV, CD, PM, reg. 29, c. 4v; Sanudo, *I Diarii*, str. 49, 74.

³⁵ ASV, CD, PM, reg. 29, c. 38v.

³⁶ Sanudo, *I Diarii*, str. 787–788.

³⁷ Preto, *Lo spionaggio turco*, str. 123–124.

³⁸ O osmanski diplomatski dejavnosti: Nuri Yurdusev (ur.), *Ottoman Diplomacy*.

osvojiti.³⁹ Njihovi vodniki so bili tudi zajeti domačini, ki so odlično poznali teren. Med osmanskim vpadom na Kranjsko konec septembra in v prvi polovici oktobra leta 1491, sta Osmanom pobegnili dva krščanska sužnja, ki sta 17 let preživel v njihovem ujetništvu in jim služila kot vodnika. Eden od njiju se je rešil v Metliko, drugi pa v Otočec. Povedala sta, da je Osmanov okoli 10.000, in da so nameravali prodreti daleč v cesarjeve dežele, vendar pa te zaradi naraslih voda niso doživele podobne usode kot Kranjska.⁴⁰

V obdobju vladavine sultana Murata II. so v Evropi krožile vesti o mnogih osmanskih obveščevalcih, razširjenih po vsej Evropi.⁴¹ Benečani so vseskozi obtoževali Dubrovniško republiko, da vohuni za potrebe Osmanov, saj naj bi ravno čez njeno ozemlje prehajali osmanski obveščevalci, po večini pripadniki podjarmljenih kristjanov, na poti v Italijo in Španijo.⁴² Poleg tega pa so bili Dubrovčani odlično obveščeni o dogodkih v Osmanskem cesarstvu, ker so imeli tam veliko svojih obveščevalcev.⁴³ Osmanski diplomatski predstavniki ter obveščevalci so v krščansko Evropo sicer največkrat prihajali iz Avloniye, ki je bila konec 15. stoletja obveščevalno središče Osmanskega cesarstva.⁴⁴

Za časa Mehmeda II. je bila osmanska obveščevalna mreža v Evropi že zelo razširjena in vplivna. Tako so osmanski obveščevalci preprečili mnoge poskuse atentatov beneških agentov na sultana. Mnogi od njih so se uspeli infiltrirati na ozemlje Furlanije, Avstrije in Nemčije, v celotni Italiji pa je obstajala pravicata množica osmanskih obveščevalnih sodelavcev, predvsem humanistov in trgovcev, kot so bili Benedetto Dei, Jacobo Languschi in slavni humanist Ciriaco d'Ancona.⁴⁵ Uspešno so vohunili tudi posebni odposlanci osmanskih sultanov, ki so prihajali v Benetke v okviru diplomatskih misij. Morda najbolj znana med njimi sta bila Ali bey in Yunus bey, aktivna v prvi četrtini 16. stoletja.⁴⁶ O dobro organizirani osmanski obveščevalni mreži v krščanskih deželah med drugim priča poročilo neznanega avtorja Signoriji z 21. oktobra leta 1472, po katerem »so Osmani bolj obveščeni o tem, kar se dogaja tukaj, kot vi o stvareh v vaših hišah in to na mnoge načine, o katerih pa bi bilo predolgo pisati«.⁴⁷

Omeniti je potrebno tudi osmanske obveščevalce, ki so jih spremljali diplomatski predstavniki nekaterih evropskih držav in jim tako omogočali prost prehod prek državnih meja. Zelo nazorni so primeri Ismaila, Baraka in Kasima, ki so zbi-

³⁹ »Und der Turchisch kayser hat inn denn Landen all Stett lassen abmallen und ist unterweyßt worden von ainem vertriben Pharrer und von zwein Prelaten, die der Turckh haymlich ausgeschickt hat in den Lannden all Stett lassen abmallen«. Glej: Jug, Turški napadi, str. 16.

⁴⁰ Isto, str. 31.

⁴¹ Babinger, Mehmed der Eroberer, str. 20; Preto, Lo spionaggio turco, str. 123.

⁴² Preto, Lo spionaggio turco, str. 124.

⁴³ Žontar, Obveščevalna služba, str. 21.

⁴⁴ Vatin, Itinéraires d'agents, str. 240.

⁴⁵ Babinger, Maometto il Conquistatore, str. 491.

⁴⁶ Sanudo, I Diarii, str. 72–74, 179, 312, 569; Preto, Lo spionaggio turco, str. 127; Isti, I servizi segreti, str. 98–99.

⁴⁷ »turchi, quali hanno meglio il modo esser avisati de le cose di qua che vui de le cose de casa vestra, per molte vie, che longo seria scriverea«. Glej: Cusin, Documenti, str. 107.

rali podatke v zvezi z na Zahod pobeglim sinom Mehmeda II. in pretendentom na osmanski prestol, Djema oziroma Gema.⁴⁸ Njegova nesrečna življenjska zgodba je bila že v tistem času vir mnogih ugibanj v javnosti ter strahu za njegovega brata, sultana Bajezida II., ki mu je Djem predstavljal neposrednega tekmeca v boju za prestol in položaj osmanskega vladarja.⁴⁹

Ker vprašanje nasledstva v osmanski državi do tedaj ni bilo urejeno z zakonom ali tradicijo, je namreč prišlo do vojne med obema bratoma, po kateri se je moral Djem umakniti iz osmanske države, sultan pa je leta 1481 postal Bajezid II. Djem se je zatekel k ivanovcem na Rodos, ki so ga najprej poslali za šest let v Francijo, nato pa ga leta 1489, ob dogovarjanju večine pomembnejših evropskih držav za novo križarsko vojno proti Osmanom, izročili papežu Inocencu VIII. Ta ga je zadrževal v konfinaciji v Vatikanu, kar naj bi bila posebna usluga sultanu Bajezidu II., a je šlo obenem tudi za obliko prefinjenega izsiljevanja, saj je bil Djem, vse dokler je bil živ, legalen pretendent na osmanski prestol. Sultan je bil zaradi tega papežu, tako kot predtem ivanovcem, za podaljševanje Djemove konfinacije prisiljen izplačevati precejšnje denarne vsote v obliki tributa, kar je storil 1. avgusta vsako leto, vse do Djemove smrti.⁵⁰ Leta 1491 je na primer papežu izplačal kar 120.000 ducatov, kot povračilo za triletno stroške Djemovega vzdrževanja.⁵¹ Končno je Djem februarja leta 1495 v nepojasnjenih okoliščinah umrl v zaporu v Capui pri Neaplju.⁵²

Osmanski obveščevalec Ismail beg se je že leta 1483 podal na misijo prek Dubrovnika v Firence, z namenom pridobiti novice o Djemu, pri čemer ga je spremljal Paolo da Colle iz Firenc. Na podobno misijo se je leta 1486 prek Dubrovnika in Zadra v Genovo odpravil tudi Barak reis, ki ga je spremljal genovski diplomatski predstavnik.⁵³ V letih 1489–1490 je bil kot veleposlanik, sultanov zastopnik s polnimi pooblastili, k papežu Inocencu VIII. poslan tedanji kapidžibaša⁵⁴ Mustafa beg, ki je po navedbah Benečanov Djema nameraval likvidirati.⁵⁵ Leta 1491 pa so Benečani potrdili, da je sultan poizkušal podkupiti celo nekatere člane njihovega Senata, da bi Djema zastrupili ali ubili »s katerimkoli drugim sredstvom«.⁵⁶ Leta 1494 je

⁴⁸ Vatin, *Reflexions sur l'organisation*, str. 29–50. V virih imenovan tudi Jem, Diem, Cem ter Zizim. Slovenska izgovorjava je Džem, kakor je tudi zapisano pri nekaterih, predvsem starejših, slovenskih avtorjih. Glej: Jug, *Turški napadi*, str. 28. Zapis imena je v pričujočem članku zvest izvirniku.

⁴⁹ O Djemu glej: Hammer *Purgstall*, *Geschichte*, str. 250–279; Thuasne, *Djem Sultan*; Fisher, *Foreign Relations*, str. 21–50; Ertaylan, *Sultan Cem*; Tansel, *Sultan II Bayezit*, str. 1–69; Vatin, *Sultan Djem*.

⁵⁰ Glej opombo 65 v: Inalcik, *A Case Study*.

⁵¹ Isto, str. 78.

⁵² Babinger, *Kaiser Maximilians*, str. 219–220; Žontar, *Obveščevalna služba*, str. 134; Jug, *Turški napadi*, str. 28; Preto, *Lo spionaggio turco*, str. 124; Isti, *I servizi segreti*, str. 33.

⁵³ Vatin, *Itinéraires d'agents*, str. 236.

⁵⁴ Kapidžibaša (kapidji-bashi) je bil poveljnik dvorne straže, kar je bila ena najvišjih funkcij na osmanskem dvoru, ta položaj pa so zasedali sultanovi najtesnejši zaupniki.

⁵⁵ Inalcik, *A Case Study*, str. 67, 74–75.

⁵⁶ Lamansky, *Secrets d'Etat*, str. 238–239.

nato Kasim čauš⁵⁷ kot sultanov zastopnik potoval v Mantovo, spremljal pa ga je posebni papežev odposlanec.⁵⁸

Tudi Signorija je bila o teh dogajanjih odlično obveščena. Knez in kapitan Ulcinja Piero Nadal je Signoriji 11. maja 1495 poročal o nekem Zorziju, ki je prišel iz Valone⁵⁹ in ga obvestil, da je tja pred časom prišel odposlanec neapeljskega kralja, ki je spremljal Djemovo truplo na Porto v Istanbul.⁶⁰ Avgusta istega leta je nato odposlanec neapeljskega kralja, po izrecnem nalogu le-tega, Signorijo obvestil, da mu je sultan izrazil veliko veselje ob pridobitvi Djemovega trupla, obenem pa naj bi, tudi zaradi tega dejstva, vnovič obnovil strateški mir z Neapljem.⁶¹

Po podatkih Benetkam naklonjenega istanbulskega Grka Teodora Vlasopula, naj bi dva osmanska obveščevalca Mustafa bega v Benetkah, Odoardo⁶² in Conte, leta 1499 kot nagrado za svoje vohunske usluge celo pridobila več timarjev.⁶³ Odoardo s Santa Maure, sultanov zastopnik med letoma 1490 in 1493, je bil očitno nadvse aktiven, saj je neki osmanski uradnik v svojem pismu Porti omenjal določenega Dovarda, pri čemer je najverjetneje šlo za isto osebo. Odoardo se je tako v začetku leta 1495 tri dni mudil v Neaplju, kjer se je pogajal z odposlanci francoskega kralja. Po opravljeni misiji, pa je po kopnem odpotoval prek Rima in Firenc v Pesaro, od koder je odplul v Avloniyo.⁶⁴

15. maja 1499 je knez in kapitan Ulcinja Piero Nadal poročal, da se je Odoardo, ki je tedaj deloval v vlogi sla osmanskega vojskovodje Feriz bega⁶⁵, vrnil iz Milana v Skadar z zanimivimi obveščevalnimi podatki.⁶⁶ Tudi v začetku julija istega leta je bila Signorija ponovno obveščena, da so obveščevalci na Terrafermi uspeli pridobiti podatke o prihodu odposlanca osmanskega sultana (*orator*) v Pesaro, na njegovi poti v Milano, kjer naj bi tamkajšnjega vojvodo prosil za izročitev obljubljenih 200.000 dukatov, namenjenih podpori osmanski vojni proti Beneški republiki.⁶⁷ Najverjetneje je šlo ponovno za Odoarda, ki so mu osmanske oblasti očitno zaupale

⁵⁷ Čauš (çavuş) je bil poveljnik nižjega ranga v osmanski vojski, lahko pa je opravljal tudi funkcijo odposlanca osmanskih oblasti.

⁵⁸ Vatin, *Itinéraires d'agents*, str. 236.

⁵⁹ Današnji Vlorë v Albaniji.

⁶⁰ Sanudo, *I Diarii*, str. 796.

⁶¹ Isto, str. 1172.

⁶² Sanudo ga večkrat imenuje tudi Doard.

⁶³ Timar je bil osmanska zemljiška posest oziroma specifična oblika fevda, ki je prinašal okoli 20.000 akč (srebrnikov) letnega dohodka. Lastnik posesti je bila država, zato je imel izključno pravico za njihovo delitev sultan. Zakupniki timarjev, spahije (sahibi-timar ali timariot), so morali v zameno za uporabo posesti osebno opravljati vojaško službo, kadar je bilo potrebno, na vsakih 3.000 akč letnega dohodka pa je moral vsak od njih zagotoviti še enega konjenika. Timariot ni bil lastnik posesti in je ni mogel odtujiti ali prodati, ampak je od nje dobival samo rento. Sanudo, *I Diarii*, str. 568–570; Preto, *I servizi segreti*, str. 97.

⁶⁴ Vatin, *Itinéraires d'agents*, str. 238.

⁶⁵ Skadarski sandžakbeg in sandžakbeg Bosne v letih 1496–1498 in 1505–1512. V tem času je bil torej eden najvplivnejših osmanskih vojaških in političnih oblastnikov na tistem območju.

⁶⁶ Sanudo, *I Diarii*, str. 796.

⁶⁷ Isto, str. 910.

odgovorno nalogo pridobiti pomoč Milana v boju zoper Benečane. Beneške oblasti so se zavedale preteče nevarnosti in skrbno spremljale vsak Odoardov korak. Že 6. marca 1500 je nato vnovič prispelo obvestilo o prihodu Odoarda, obveščevalca (*explorator*) skadarskega sandžakbega v Pesaro, zato je Signorija odposlala Antonia Arduina, tolmača (*turcimanno*) in očitno obveščevalca beneških odposlancev v Istanbulu, da ga pospremi in nadzoruje.⁶⁸

Sodeč po tedanjih sovražnih odnosih med Benetkami in Milanom ter z ozirom na vse bolj očitne želje Osmanov po vojni z Benetkami je pri vsem skupaj verjetno šlo za poizkus, da bi Benetke učinkovito obkolili še pred začetkom vojne in z morebitno vojaško akcijo z zahoda vezali čim več beneških sil na tistem koncu. To bi oslabilo njihovo obrambno zmožnost na vzhodu, tako da bi lahko milanski vojvoda Ludovico il Moro s svojo mornarico napadel po morju, Osmani pa po kopnem z vzhoda.⁶⁹ Da so med osmansko državo in Milanom v resnici potekala nadvse intenzivna dogovarjanja, je razvidno tudi iz poročila, ki ga je Signoriji 14. avgusta 1499 poslal Matea Barbaro, podestat in kapitan mesteca Feltre, situiranega v dolini reke Piave na beneški Terrafermi, nedaleč od Belluna. Nekaj dni pred tem so ga namreč njegovi obveščevalci opozorili o prihodu skupine 10 ljudi, oblečenih kot romarji. Glede na obveščevalne podatke naj bi pri tem šlo za diplomatske predstavnike iz Milana, ki so se vračali s tajnega obiska na osmanskem dvoru, pri čemer je že število odposlancev pričalo o velikem pomenu njihove misije.⁷⁰

Protiobveščevalna dejavnost Beneške republike na vzhodnem Jadranu

Na območju vzhodnega Jadrana so Osmani vzpostavili še posebej razvejano obveščevalno mrežo. Glavno središče njihove obveščevalne dejavnosti proti Italiji je bil Obrovac, ki so ga Osmani osvojili leta 1527. Tako je na primer ravno dizdar Obrovca marca leta 1533 prek svojega prijatelja v Anconi izvedel, da je bila v Bologni ustanovljena liga krščanskih držav, h kateri je pristopila tudi Beneška republika, zato je o tem obvestil bosanskega sandžakbega, ki je nato nemudoma urgiral pri sultanu.⁷¹

Protiobveščevalna dejavnost Beneške republike na območju Jadrana v zgodnjem novem veku je bila temeljnega pomena za tamkajšnjo vojaško in politično situacijo. Raznovrstne protiobveščevalne metode in manipulacije so bile namreč izjemno učinkovite, saj so velikokrat prihranile ali pa vsaj olajšale drage in zamudne vojaške protiukrepe.⁷²

⁶⁸ Isto, str. 568–570; Preto, *I servizi segreti*, str. 97.

⁶⁹ Cozzi, Knapton, *La Repubblica*, str. 82.

⁷⁰ Sanudo, *I Diarii*, str. 1086.

⁷¹ Rački, *Izводи*, str. 105, 107–108, 116, 116', 131.

⁷² Preto, *I servizi segreti*, str. 293–299.

Prestrežanje pisem

Beneške oblasti so uporabljale več protiobveščevalnih metod, med najučinkovitejšimi pa je bilo prestrežanje pisem z obveščevalnimi podatki drugih držav, saj je večina obvestil o Osmanih v krščansko Evropo prispela prav preko Benetk.⁷³ Beneška republika je zato v celotnem obdobju od 15. do 18. stoletja sistematično in neprekinjeno prestrezala pisma tako tujih političnih sovražnikov kot tudi lastnih osumljenih podanikov. Med 17. in 18. stoletjem so nato glavne evropske monarhije, Avstrija, Francija, Anglija in Rusija, ustanovile t. i. »črne kabinete« oziroma »črne sobe«. Te so bile izrecno namenjene prestrežanju navadnega poštnega prometa, ki je potekal prek javnih ali zasebnih poštne služb.⁷⁴

Bolj kot v samih Benetkah je prestrežanje in odpiranje pisem potekalo v mestih na beneški Terrafermi, kjer so se sli ustavljali zaradi počitka in menjave konj.⁷⁵ To pa je bilo pogosto tudi na jadranskem območju beneških pomorskih posesti oziroma »Terra da Mar«. Knez in kapitan Ulcinja Piero Nadal ter tajnik (*secretario*) Beneške republike Alvise Sagudino sta 10. julija 1499 poročala, da so njuni ljudje prestregli korespondenco tajnika milanskega vojvode in Ambrosa oziroma Ambrogia Buzarda, ki je, kot je bilo že omenjeno, leta 1501 nesrečno končal pod rokami Benečanov. Buzardo je iz albanskega Skadra⁷⁶ pisal bratu Thomasu Buzardu in načelniku Pesara o obvestilih, ki jih je pridobil od nekega sla bosanskega sandžakbega in katere naj bi upravitelj Pesara poslal naprej neimenovanemu »prijatelju« (*amico*) Osmanov. Po teh obvestilih naj bi se osmanskemu vojaškemu taboru z bogatimi darili pridružil tedaj že bivši sandžakbeg Bosne Feriz beg. Buzardova pisma so beneške oblasti vzele zelo resno in jih dale prebrati v Svetu naprošenih (*Consiglio dei Pregadi*).⁷⁷

O enem najbolj zanimivih uspehov beneških protiobveščevalnih ukrepov, ki jih je zaslediti v »Dnevniki« (*I Diarii*) Marina Sanuda, poročata zadarski knez Francesco Venier in kapitan Giacomo da Molin. 28. julija 1499 sta namreč Signorijo obvestila, da je k njima prišel sel (*messo*) iz Knina, z vestmi, da se Skender beg nahaja v Sarajevu, kjer se zbirajo njegove enote in od koder je že večkrat, prek svojih odposlancev, ogrskemu kralju prenesel zagotovila svojega prijateljstva in miroljubnosti. Iskanje premirja z Ogrskim kraljestvom je jasno kazalo na osmansko namero, da začnejo vojaške spopade proti Benečanom. Še veliko pomembnejše od teh informacij pa je bilo za Benetke dejstvo, da je omenjeni sel s seboj prinesel tudi pismo, ki ga je Skender beg pisal hrvaško-dalmatinskemu banu in slavonskemu hercegu Ivanišu Korvinu, nezakonskemu sinu Matije Korvina, v katerem ga je prosil za pomoč. Zadarska rektorja sta to pismo »oprezno in spretno«⁷⁸ odprla ter ga dala prevesti, kopijo prevedenega pisma pa poslala v Benetke. Zatem sta pismo, brez

⁷³ Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, str. 46; Žontar, *Obveščevalna služba*, str. 13.

⁷⁴ Preto, *I servizi segreti*, str. 293, 295.

⁷⁵ Isto, str. 297.

⁷⁶ Benečani so Skadar poimenovali Scutari.

⁷⁷ Sanudo, *I Diarii*, str. 949.

⁷⁸ »cauto e destro modo«.

sledu, da je bilo kdajkoli odprto, ponovno zapečatila. Ob tem sta banu Korvinu še sama poslala pismo, v katerem sta ga prek različnih dezinformacij nameravala zastrašiti, da bi ga na ta način odvrnila od morebitnega skrivnega zavezništva z Osmani. Poizkušala sta ga namreč prepričati, da namerava Skender beg zasesti nekatere kraje na ozemlju pod njegovo jurisdikcijo, med drugim tudi strateško izjemno pomembno utrdbo Knin.⁷⁹

Benečani so prav tako prestregali pisma drugih obveščevalcev v tuji službi. V začetku leta 1499 so, na primer, zasegli obvestila neapeljskih obveščevalcev, a so jim jih avgusta istega leta vrnilo kot znamenje dobre volje, predvsem zaradi njihovega sicer intenzivnega obveščevalnega sodelovanja.⁸⁰ Poleg tega so prestregli pismo, ki ga je 19. avgusta Erasmo Brasca iz Trsta poslal nemškemu kralju Maksimiljanu I. in v katerem ga obvešča, da je v Furlaniji zaradi povečane osmanske nevarnosti vse več beneškega vojaštva.⁸¹

Zajeti osmanski obveščevalci

Signorija je precej koristnih obveščevalnih informacij pridobivala predvsem od osmanskih obveščevalcev ali napadalcev, ki so jih beneške enote uspele zajeti, čeprav je šlo lahko v teh primerih tudi za nedolžne ljudi, ki so bili v psihozi »turškega strahu« obravnavani kot nelojalni podaniki beneške države. Takšen način pridobivanja obveščevalnih informacij s protiobveščevalnimi metodami je bil zelo zaželen, saj je bil najlažji, najcenejši in najučinkovitejši, vendar pa je bilo do osmanskih ujetnikov zelo težko priti, ker so se njihove čete v deželi pojavile iznenada in bliskovito, in to v času, ko so jih najmanj pričakovali.

Na habsburškem ozemlju so ujete Osmane, potem ko so od njih pridobili pomembne obveščevalne podake, večinoma pobili, uglednejše med njimi pa so ponavadi zamenjevali za ujete krščanske plemiče oziroma za njih zahtevali odkupnino.⁸² Prve novice o zajetih osmanskih obveščevalcih na tem območju zasledimo med sklepi furlanskega parlamenta s 16. marca leta 1416. Po teh vesteh naj bi v Celjski grofiji zajeli tri osmanske obveščevalce in jih sežgali na grmadi, zato je parlament odločil, da je potrebno preprečiti osmansko obveščevalno delovanje.⁸³

Tudi Benečani so Osmane, osumljene vohunjenja, običajno usmrtili. S strani države naročeni umori so bili pomemben del beneške politike in odsevajo tipično evropsko moralo tistega časa.⁸⁴ V kolikor se je usmrtitev zgodila v samih Benetkah oziroma je morilce angažiral agent Sveta deseterice, je bilo naročilo podano ustno, prek posrednika, medtem ko je bilo plačilo za umor nakazano na fiktivno ime v tujini. Če pa je Signorija za organizacijo umora pooblastila rektorje kakšnega od

⁷⁹ Isto, str. 1009.

⁸⁰ Isto, str. 1172.

⁸¹ Isto, str. 999.

⁸² Voje, Vplivi Osmanskega imperija, str. 11.

⁸³ Jug, Turški napadi, str. 6.

⁸⁴ Lamansky, Secrets d'Etat, str. 814–816, 821, 824–825, 830.

mest na Terrafermi ali pa na svojih prekomorskih posestih, je bilo na zunanji strani pooblastilnega pisma napisano »legat solus«. Rektor je moral pismo takoj potem, ko ga je prebral, uničiti ali pa ga vrniti ter Signoriji odgovoriti z zagotovilom zvestobe.⁸⁵

Tovrstnega početja se Signorija ni lotevala brez trdnih dokazov, posebej kadar so bili vpleteni podaniki Osmanskega cesarstva. Tako je beneška Signorija 12. julija leta 1504 poslala zaupno pismo trogirskemu knezu, v katerem mu je ukazala, naj nemudoma poskrbi za likvidacijo nekega tamkajšnjega Osmana, ki se je spreobrnil v krščanstvo in je vohunil za osmansko državo. Smrt tega posameznika bi morala biti prikazana kot posledica naravnih vzrokov, da ne bi osmanske oblasti česa posumile.⁸⁶ Benetke so z Osmani večinoma želele negovati kar najboljše odnose, predvsem v obdobju neposredno po končani vojni. Kljub temu je beneški Svet deseterice (*Consiglio dei Dieci*) tudi 8. avgusta 1556 sprejel odločitev, da je potrebno »previdno, spretno in v najstrožji tajnosti« likvidirati Osmana, ki je v Splitu ubil nekaj frančiškanskih menihov. Vse skupaj naj bi izgledalo, kot da je v zaporu zbolel in umrl.⁸⁷

Na območju vzhodnega Jadrana so beneške posesti mejile na osmansko ozemlje, zato so bili tu vojaški spopadi med beneškimi in osmanskimi podaniki pogosti, prav tako številne pa so bile akcije obveščevalcev na obeh straneh meje. Iz tega razloga je bilo za Benečane zelo pomembno, da poizkušajo zajeti kar največ Osmanov, od katerih bi lahko iz prve roke pridobili protiobveščevalne informacije. Tovrstne dejavnosti so precej pomagale beneškim oblastem pri poznavanju in razumevanju osmanskih vojaških pa tudi širših družbenih razmer ter pri predvidevanju osmanskih namenov. Na osnovi izjav zaslišanih ujetnikov je namreč protiosmanska obramba lahko ugotovila, kakšne vojaške akcije so pripravljali Osmani ter obenem pridobila koristne informacije o trenutnem političnem položaju v osmanski državi.⁸⁸

Koprski podestat in kapitan Alvise da Mula je 5. julija 1499 poročal, da je poskrbel za primerno zavarovanje prehodov, ki jih uporabljajo Osmani pri njihovih vpadih. Ravno zaradi njegove temeljitosti so beneški izvidniki uspeli zajeti dva osmanska obveščevalca (*spioni*), ki sta bila že kmalu po zajetju predana Vrhovnemu nadzorniku v Gradišču ob Soči Andreji Zanchaniju. Ta dogodek je vsekakor predstavljal velik protiobveščevalni uspeh koprskega podestata. Za habsburške dežele se namreč podatki o osmanskih ujetnikih v 15. stoletju niso ohranili, saj je bilo to obdobje, ko niti lokalna niti državna obramba nista bili organizirani in učinkoviti, tako da so lahko osmanski konjeniki tam brez večjih ovir divjali in pustošili.⁸⁹

Še istega dne je o omenjenem zajetju zelo podobno poročal tudi sam Zanchani. Kot piše, je prejel pismo koprskega podestata z obvestilom o dveh osmanskih obveščevalcih, ki sta se pojavila tamkaj in bila zajeta ter prepeljana v Gradišče

⁸⁵ Preto, *I servizi segreti*, str. 335.

⁸⁶ Lamansky, *Secrets d'Etat*, str. 33–34.

⁸⁷ Isto, str. 62: »cum quel piu cauto, destro et secreto modo [...] che appara, che sia morto da malattia in region«.

⁸⁸ Voje, *Slovenci pod pritiskom*, str. 113.

⁸⁹ Isto, str. 111–112.

ob Soči.⁹⁰ Eden od njiju je bil beneški dezertar, pobegli bivši vojak beneškega poveljnika Alvisa Zorzija. Navkljub zasliševanju in mučenju, ki je bilo običajno njegov sestavni del, nista ničesar priznala, zato sta bila poslana naprej, k beneškemu namestniku v Videm.⁹¹ Ugotoviti je potrebno, da ni povsem jasno, ali je dejansko šlo za osmanska obveščevalca oziroma vodnika osmanskih čet na beneškem ozemlju, ali pa zgolj za beneška izgnanca (*banditi*), ki sta se skrivala na obmejnem območju, kjer meje med beneško in osmansko državo niso bile povsem jasno določene, nadzor beneških oblasti nad temi ozemlji pa ni bil tako učinkovit kot na območjih, ki so se nahajali globlje v notranjosti države.

Poročila o zajetih osmanskih obveščevalcih so se stopnjevala konec junija in v začetku julija 1499. V njih se dejansko odraža načrtna aktivnost bosanskega sandžakbega Skenderja, ki je še pred uradnim začetkom beneško-osmanske vojne začel z velikimi vpadi na beneške posesti v Dalmaciji. V marcu so njegove enote ople-nile okolico Zadra, v juniju pa je s skoraj 2.000 konjeniki še enkrat povsem opustošil celotno zadarsko območje ter se vrnil pred Ostrovico, kjer je postavil svoj tabor.⁹²

Že 21. junija sta lahko zadarski knez Francesco Venier in kapitan Giacomo da Molin poročala o zajetju enega izmed osmanskih konjenikov, ki so ravno takrat plenili po območju Krbavskega polja in nato vdrli na beneško ozemlje. Med zaslišanjem je izdal, da so pod Skender begovim poveljstvom odšli iz Bosne devet dni predtem, svoj pohod proti beneški Dalmaciji pa so začeli pri Kninu, le dan pred njegovim zajetjem. Tedaj je namreč Skender beg odprl sultanov ukaz o napadu na tamkajšnje beneške posesti. Osmanske enote naj bi se v tistem trenutku zadrževale v nekem gozdu, približno tri milje oddaljenem od utrdbe Nadin in sedemnajst milj od Zadra. Vseh osmanskih vojakov skupaj naj bi bilo približno 2.000, nameravali pa so vpasti vse do mestnih vrat Zadra.⁹³ Na dan zajetja osmanskega konjenika naj bi njegova enota prejahala okrog 60 milj, kar priča o izredni gibljivosti in hitrosti osmanskih konjeniških odredov. Zaslišani osmanski vojak je še povedal, da so imele osmanske enote ukaze, po katerih so lahko plenili zgolj po beneških, nikakor pa ne po ostalih posestih.⁹⁴

To potrjujejo tudi obveščevalni podatki, ki jih je kaštelan Podgrada Damian de Tarsia 20. julija poslal koprskemu kapitanu Alvisu da Muli, po katerih naj bi osmanske enote v okolici Modruša požigale zgolj beneško ozemlje, ogrskega pa so se osmanski konjeniki načrtno izogibali.⁹⁵ Podobno je Tarsia še 22. septembra v svojem poročilu koprskemu kapitanu zatrjeval, da Osmani namenoma ne napadajo posesti ogrskega kralja, temveč so namenjeni izključno na roparski pohod v Furlanijo ter naj bi celo »obesili dva Turka, zato ker sta umorila enega možkega in eno žensko, podanika ogrskega kralja«.⁹⁶

⁹⁰ »do spioni de'turchi venuti li«.

⁹¹ Sanudo, I Diarii, str. 902.

⁹² Traljić, Nin pod udarom, str. 534.

⁹³ Sanudo, I Diarii, str. 854: »et dieno corer fin su le porte di questa tera«.

⁹⁴ Isto: »non haver altro hordine di danizar che i luogi dila Signoria nostra«.

⁹⁵ Isto, str. 950.

⁹⁶ Isto, str. 1365: »imo hanno apichà do turchi per haver morto uno homo e una femena su quel di ditto re«.

Iz navedenega je jasno razvidna značilna osmanska vojaška strategija, ki bi jo lahko pripisali njihovemu pragmatizmu. Osmeni so namreč vedno skrbno pazili, da se niso bojevali proti dvema sovražnikoma hkrati, kar bi bistveno oslabilo njihov strateški položaj, četudi je to pomenilo začasno premirje z Ogrskim kraljestvom, tedaj njihovim najhujšim tekmečem za prevlado na Balkanskem polotoku.⁹⁷

Glede na vsebino je opis zajetja osmanskega konjenika, o katerem sta zadarska rektorja poročala v drugi polovici junija 1499, precej podoben poročilu o zajetem Osmanu, ki sta ga sindika Bernardin Loredan in Nicolo Dolfin v začetku julija poslala Signoriji iz Šibenika. Gre za sicer obširnejše besedilo, kateremu sta priložila zapisnik zaslišanja ujetega pripadnika Skender begovih enot iz Bosne, ki so prav tedaj plenile po Dalmaciji.⁹⁸ Morda gre pri tem za istega zaslišanca oziroma celo za kopijo istega zapisnika, kar bi pomenilo, da je bilo to drugo poročilo poslano z določenim časovnim zamikom glede na prvega. Lahko pa je, tudi v primeru istega zaslišanca, vendarle šlo za nov zapisnik, na osnovi naknadnega zaslišanja. Sanudo poročilo navaja v celoti, kar predstavlja redko priložnost neposrednega vpogleda v obravnavano tematiko.

Oglejmo si sedaj podrobneje vsebino samega zapisnika zaslišanja. Sestavlja ga kar 22 vprašanj, ki imajo v prvi vrsti namen pridobiti še natančnejše informacije o tedanjih plenilskih vpadih osmanskih enot na beneško ozemlje in o nadaljnjih sultanovih namelih:

1. vprašanje (*Interrogatus*): »Iz katere dežele prihajaš?«

Odgovor (*dixit*): »Iz Bosne«.

2. vprašanje: »Si Turek ali ne?«

Odgovor: »Moj oče je bil Turek in tudi jaz sem Turek«.

3. vprašanje: »Ali si premožen?«

Odgovor: »Nimam denarja. Odrasel sem v mestu Prusac [*Prusia*] v Bosni«.⁹⁹

4. vprašanje: »Kako si lahko jezdil z ostalimi, če si brez denarja?«

Odgovor: »Ko je Skender beg prišel s Porte v Bosno je dal razglasiti, naj se vsi tisti, ki imajo dobre konje, pripravijo na pohod. Obenem je dal popisati tudi vse tiste člane družine, ki imajo konje ter jih poklical k sebi, da bi vstopili v njegovo enoto. Na vprašanje, kam namerava popeljati svoje konjenike, je odgovoril, da bi rad pregledal svoje utrdbe. Ko pa smo bili pri Klisu, nam je bilo rečeno, naj se pripravimo na vpad proti Zadru. Na pot smo odšli okoli 3. ure. Nato smo jezdili cel dan in celo noč ter še naslednji dan, vse do poldneva, ko smo prispeli na zadarsko ozemlje«.

5. vprašanje: »Ali ste po prihodu na mestno ozemlje Zadra takoj nadaljevali s pohodom ali pa ste počivali?«

⁹⁷ O osmanski vojaški ureditvi in strategiji glej: Murphey, *Ottoman Warfare*.

⁹⁸ Sanudo, I Diarii, str. 899–901.

⁹⁹ Prusac leži v gornjem toku reke Vrbas, med Bugojnim in Gornjim Vakufom. V pred-osmanskem obdobju se je imenoval tudi Biograd. Ob prihodu Osmanov je bilo tam eno od središč protiosmanskega odpora, zato so osmanske oblasti prebivalce večinoma razselile. Osmeni so mesto nato ponovno naselili in ga poimenovali Akhisar.

Odgovor: »Skender beg je po prihodu razjahal ter takoj zatem poslal nekatere enote na plenjenje«.

6. vprašanje: »Kako so lahko plenili, potem ko so jezdili že cel prejšnji dan in celo noč?«

Odgovor: »Mnogi so imeli s seboj več dodatnih, spočitih konj, katerih uzde so bile privezane na prvega konja, tako da so jih lahko zelo hitro in brez težav menjavali. Ti so plenili in nabrali veliko plena. Tisti, ki so imeli zgolj enega konja, pa tega dne niso jahali«.

7. vprašanje: »Koliko časa je bil paša [Skender beg] v baznem taboru, kjer se je ustavil?«

Odgovor: »V baznem taboru je bil zgolj eno noč, zjutraj pa smo počasi odšli dalje«.

8. vprašanje: »Koliko duš ste zajeli?«

Odgovor: »Točnega števila ne poznam, moralo pa jih je biti veliko, saj je bil tabor povsem poln«.

9. vprašanje: »Koliko živali ste zajeli?«

Odgovor: »Nešteto«.

10. vprašanje: »Kdo so bili vaši vodniki?«

Odgovor: »Tisti Turki, ki so že v prejšnjih vpadih jezdili v teh deželah«.

11. vprašanje: »Zakaj ste plenili, navkljub miru med presvetlo Signorijo [Serenissima Signoria] in Gospodom Turkov [Signor turcho]?«¹⁰⁰

Odgovor: »Pred samim pohodom ni bilo nobenega govora o vojni, po končanem vpadu pa nam je bilo rečeno, da je med presvetlo Signorijo ter sultanom vojna«.

12. vprašanje: »Koliko konjenikov je sodelovalo pri tem vpadu?«

Odgovor: »2000 konjenikov, vsi iz Bosne«.

13. vprašanje: »Ali ste povzročili škodo na posestih ogrskega kralja?«

Odgovor: »Ne, dan je bil ukaz, da ne sme nihče povzročiti škode na njegovih posestih«.

14. vprašanje: »Kje se v tem trenutku nahaja Skender beg?«

Odgovor: »Pred Ostrovico«.

15. vprašanje: »Kaj pomeni, da je [Skender beg] uredil zadevo?«

Odgovor: »Kožul [Cosule]¹⁰¹ je zajel Skender begovega dvorjana, zaradi česar je odšel tja, vendar mu ga Kožul ni hotel vrniti, zato je tam povzročil škodo.«

16. vprašanje: »Ali veš, kje se sedaj nahaja Gospod Turkov?«

Odgovor: »Ko smo odšli [iz Bosne] se je govorilo, da je Gospod odšel iz Istanbula ter za osem dni prišel v Romanijo¹⁰², je pa že 15 dni, odkar smo na pohodu, tako da drugega o njegovem trenutnem nahajališču ne vem«.

17. vprašanje: »Ali se širijo kakšne govorice o tem, kam naj bi sultan odšel s svojo vojsko?«

¹⁰⁰ Izraz so v krščanski Evropi uporabljali za poimenovanje sultana.

¹⁰¹ Kožul je bil krbovski knez in vlaški glavar, ki je izmenično sodeloval z Benečani in Osmani ter s tem poizkušal rešiti svoja posestva pred uničenjem.

¹⁰² Osmansko poimenovanje za evropski del Osmanskega cesarstva.

Odgovor: »Govorilo se je, da namerava oditi na Rodos, vendar pa so se vsi čudili, da je vseeno prišel v Grčijo.«

18. vprašanje: »Ali namerava Skender beg še naprej ostati pred Ostrovico ali bo odšel na svoje izhodišče?«¹⁰³

Odgovor: »Širile so se govorice, da naj bi se danes umaknil izpred Ostrovice proti svoji matični bazi.«

19. vprašanje: »Kaj pomeni dejstvo, da so vsi sosednji sandžakbegi odšli na Porto, razen Skender bega?«

Odgovor: »Skender beg je bil določen za varovanje Bosne, zato je ostal.«

20. vprašanje: »Koliko konjenikov je včeraj plenilo po tem območju [Zadar]?«

Odgovor: »Približno 280 konj, pod vodstvom Sulejmana, Skender begovega vojskovodje.«

21. Vprašanje: »Ali so se tudi ostali odredi [tega dne] namenili na plenjenje?«

Odgovor: »Pred nami je ponoči odšla četa 300 do 400 konjenikov, ne vem pa, kam so odšli.«

22. vprašanje: »Kdo vas je vodil na tem območju?«

Odgovor: »Eden od ujetnikov, ki smo ga posadili na konja in odvedli s seboj, da nam pokaže pot.«

Ob primerjavi poročil obeh zaslišanj, iz druge polovice junija in začetka julija, je opaznih precej podobnosti, ki so nadvse pomenljive, ne glede na to, kakšen je bil njun dejanski namen in izvor. V prvem delu zaslišanja so beneške zasliševalce zanimali predvsem izvor, pripadnost in družbeni status zajetega Osmana. Nato so Benečani vprašanja osredotočili na izhodišče osmanskega pohoda, točno število osmanskih konjenikov in krščanskih ujetnikov, njihov namen in cilj, njihovo potovalno hitrost ter trenutno nahajališče. Ta drugi razdelek vprašanj je v osnovnih potezah dejansko precej podoben poročilu o zaslišanju iz druge polovice junija. V prvi vrsti bi ta vprašanja lahko povezovali z željo Benečanov po omejevanju trenutne škode oziroma preprečevanju nadaljnjih osmanskih pustošenj ter izboljševanju beneške obrambne sposobnosti na terenu. V tem pogledu so bila aktualna tudi vprašanja o osmanskih vodnikih po beneškem ozemlju ter o odnosu osmanske vojske do Ogrskega kraljestva, ki se že navezujejo na naslednji, po sili razmer pomembnejši vsebinski del, ki pa je razviden zgolj iz drugega poročila o zaslišanju osmanskega ujetnika, torej tistega z začetka julija.

V tem tretjem razdelku vprašanj so beneški zasliševalci želeli osvetliti trenutno situacijo v zvezi z napovedovano in pričakovano beneško-osmansko vojno, ki se je hitro približevala. Zanimiv je podatek, da so Osmani že vsaj v začetku julija ravnali, kot da so v vojni z Benečani, čeprav se je ta uradno začela šele v drugi polovici avgusta. To ni bilo nič nenavadnega saj so se bili kot muslimani dolžni stalno bojevati v sveti vojni proti nevernikom, do končne zmage islama. Občasne

¹⁰³ Najverjetneje Sarajevo, ki so ga beneški viri tedaj še imenovali Vrhbosna.

prekinitve vojskovanja so bile tako pravzaprav izjeme in so bile lahko kadarkoli in iz kateregakoli razloga odpravljene, kar so Osmani s pridom izkoriščali.¹⁰⁴

Nadvse dragocene za beneško oblast so bile informacije, da so sandžakbegi odšli proti središču države, kar je lahko pomenilo samo to, da so odpeljali pokrajinske vojaške enote ter se pridružili osrednjim enotam, tako kot so Osmani počeli pred vsakim večjim vojaškim pohodom.

Dejstvo, da je kot zaščita v Bosni ostal zgolj Skender beg, je bilo zato še posebej pomembno. Po eni strani je to pomenilo, da so tamkajšnje vojaške enote močno oslabiljene ter manj sposobne za učinkovito obrambo pred morebitnimi vdori beneških vojaških enot, po drugi strani pa je to, glede na osmansko ofenzivno taktiko vojskovanja, predstavljalo nadaljno veliko nevarnost plenilskih vpadov na beneško ozemlje. Na osnovi podatkov, pridobljenih z zaslišanjem, bi lahko ocenili, da so bile realnejše ocene tistih sodobnikov, ki so omenjali zgolj nekaj tisoč osmanskih konjenikov med vpadom v Furlanijo konec septembra 1499. V času tega pohoda je bila torej Bosna zelo slabo zavarovana in v kolikor bi si kakšna od krščanskih sil tedaj drznila tvegati z vojaškim posredovanjem v notranjost Balkanskega polotoka, bi bile lahko posledice za osmansko oblast na tem območju nadvse resne.

Ob tem je zasliševalce zanimala trenutna lokacija, na kateri se je nahajal sultan z večino osmanske vojske, saj bi ta podatek lahko razkril, kje namerava združena osmanska vojaška sila najprej napasti oziroma začeti vojno. Omemba sultanove verjetne prisotnosti na Rodosu in v Grčiji ga torej postavlja na območje Egeja, kjer se je nato beneško-osmanska vojna tudi zares začela, s čimer so bile potrjene mnoge predhodne beneške obveščevalne informacije, pridobljene iz drugih virov.

Habsburžani so vprašalnike, ki so jih uporabljali njihovi zasliševalci, preizkušali in standardizirali skozi daljše časovno obdobje, obenem pa so bili, predvsem v primeru, če je bilo ujetnikov več, sestavljeni vnaprej po določenem sistemu, razen določenih vsebinskih podrobnosti, ki so se pač spreminjale glede na trenutno situacijo.¹⁰⁵ Podoben sistem so vzpostavili tudi Benečani.

Vprašalnik, ki so ga Benečani uporabljali pri obravnavanem zaslišanju, je tako v grobih obrisih soroden tistemu, ki so ga v notranjeavstrijskih deželah uporabili 25. avgusta leta 1556, kot tudi posebnemu vprašalniku, izdelanemu za zaslišanje martolozov in njihovih vodij ter uporabljanemu med letoma 1580 in 1592, čeprav je prvi vprašalnik predvideval zgolj pet skupin vprašanj, medtem ko je drugi vseboval 15 vprašajskih sklopov. Pri habsburškem vprašalniku iz leta 1556 prevladujejo vprašanja, ki se večinoma ujemajo s prvim vsebinskim razdelkom vprašanj beneškega vprašalnika, a vsebuje tudi nekatera vsebinsko pomembna vprašanja, ki v predstavljenem beneškem zapisniku niso navedena.¹⁰⁶ Habsburški vprašalnik

¹⁰⁴ Glej: Panaite, *The Ottoman Law*.

¹⁰⁵ Voje, *Slovinci pod pritiskom*, str. 114; Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 155–156.

¹⁰⁶ Na primer: »Ali nameravajo Osmani do konca leta še vpasti na Hrvaško in v Slavonijo? oziroma »Ali imajo Osmani svoje obveščevalne sodelavce tudi v hrvaških in slavonskih utrdbah ter med uskoki?« Voje, *O usodi*, str. 256–257; Isti, *Slovinci pod pritiskom*, str. 114–116; Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 156.

za osmanske martoloze se v osnovnih potezah sicer ujema z beneškim, vendarle pa je tu še več vprašanj specifičnih.¹⁰⁷

Končno je potrebno ugotoviti, da so omenjeni habsburški vprašalniki bolj natančni in širše uporabni, kar je tako posledica časovne razlike, ki je habsburškim zasliševalcem prinesla bogatejše izkušnje in večje možnosti primerjave, kot tudi dejstva, da je bil beneški zasliševalni vprašalnik uporabljen tik pred začetkom beneško-osmanske vojne, zaradi česar so beneške zasliševalce zanimale predvsem natančne in specifične podrobnosti v zvezi s tem.

Beneška signalna organizacija na vzhodnem Jadranu

Posebne pomena za preprečevanje ali pa vsaj omejevanje posledic osmanskih vpadov na območju Jadrana in Furlanije je bilo signaliziranje oziroma zgodnje opozarjanje pred neposredno grozečo osmansko nevarnostjo. Beneška republika je imela tovrsten sistem signaliziranja vzpostavljen že v 15. stoletju. Pred očitno nevarnostjo osmanskih vpadov so beneške oblasti razvile posebno vojaško-obveščevalno službo ter okoli svojih utrd v Dalmaciji osnovala mrežo signalnih postaj, iz katerih so z dimom in ognjem ter topovskimi streli obveščali prebivalstvo o približevanju Osmanov.¹⁰⁸

To je bila običajna praksa tudi v notranjeavstrijskih deželah, kjer se je prvi poskus obrambe pred Osmani v začetku 15. stoletja omejeval prav na ureditev signalne organizacije, ki je naznanjala prihod Osmanov v deželo.¹⁰⁹ Začetki signaliziranja v slovenskih deželah pod habsburško nadoblastjo torej segajo v čas prvih osmanskih vpadov, čeprav se za Kranjsko konkretni podatki o organizirani signalni službi pojavijo malce kasneje, v začetku 16. stoletja, saj je bila ta služba na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem sistematično organizirana v dvajsetih letih 16. stoletja, na Hrvaškem pa šele leta 1540.¹¹⁰

¹⁰⁷ Voje, O usodi, str. 256–257; Isti, Slovenci pod pritiskom, str. 117–118; prim. Isti, Zasliševanje ujetnikov, str. 33–44.

¹⁰⁸ Praga, L'organizzazione militare, str. 464.

¹⁰⁹ Voje, Vplivi Osmanskega imperija, str. 17.

¹¹⁰ Simoniti, Sistem obveščanja, str. 94–95; Isti, Vojaška organizacija, str. 170. Leta 1521 so bili kranjski deželni stanovi obveščeni, da naj bi Hrvaška zaradi nevzdržnega osmanskega pritiska začela plačevati tribut sultanu, obenem pa naj Hrvati ne bi več obveščali Kranjske o osmanskih vpadih, ampak naj bi Osmanom pustili prost prehod. Zato so deželni stanovi prosili, da se takoj namesti obveščevalce in straže ob vseh štirih vpadnih poteh: v Mokricah ob Savi, Metliki, Poljanah ter ob poti na Kras in v Istro. S tem bi po mnenju deželnih stanov Osmanom lahko preprečili, da bi neopaženi vpadali v deželo. 13. februarja leta 1524 je nato nadvojvoda Ferdinand naložil Kranjski, da je potrebno zavarovati Kras in celotno mejo do Save. To naj bi se doseglo z zasekavanjem gozda, prekopavanjem cest in s stražami na vseh prehodih in brodovih. Osmanski pritisk pa se je še stopnjeval, zato so kranjski stanovi na deželnem zboru 7. januarja leta 1528 sklenili, da je potrebno na vse poti, po katerih so Osmani vpadali v deželo, namestiti po dva konjenika, ki bi lahko hitreje opozorila Metliko, Vinico, Kostel in Klano. Glej: Jug, Turški napadi, str. 40, 42, 46.

Beneške signalne postojanke so bile večinoma kmečke utrdbe z enim ali več od vasi plačanimi vojaki, ki so med lokalnim prebivalstvom nabirali za orožje zmožne može in fante, ter so praviloma ležale na vrhu vzpetin s panoramskim razgledom, od koder so lahko s svetlobnimi (kresovi) ali zvočnimi (topovski streli) signali sosednja naselja takoj opozorili o premikih sovražnika.¹¹¹ V roku zgolj štirih ur so novice o prihajajočih Osmanih prispele iz območja Zadra vse do Vidma v Furlaniji¹¹², kjer so se beneške vojaške enote prav tako zbrale v vsega štirih urah.¹¹³ Uradno bi se torej lahko beneške obrambne sile v Furlaniji zbrale v vsega osmih urah od prvega opozorila, v praksi pa je bila seveda stvar največkrat precej drugačna, kot se je pokazalo pri vseh osmanskih vpadih na beneško Terrafermo.

V habsburških deželah so tovrstno dejavnost izvajali na podoben način. V Hrvaški krajini so bili ob meji in v notranjosti postavljeni stražni stolpi, s katerih so stražarji ponavadi prvi opozarjali okoliško prebivalstvo ob osmanskih vpadih.¹¹⁴ To so izvajali s pomočjo posebnih slov ali pa, še pogosteje, z zažiganjem grmad na daleč vidnih vrhovih ter z istočasnimi topovskimi streli, tako da je bila cela dežela obveščena v dveh do treh urah, pri čemer sta dva topovska strela pomenila, da se Osmani zbirajo, in da naj se vsi pripravijo na nevarnost, trije streli so obelodanili, da so Osmani že na meji, in da velja splošni vpoklic oziroma »deželni poziv«, štirje streli pa so se oglasili, ko so sovražnika že opazili.¹¹⁵ Manjše opozorilne topove so postavljali tudi na velika gospodarska poslopja, kot so »kašče [...] tako kot to delajo Benečani«.¹¹⁶

Osmanske vpadne poti

Signalne postojanke so se nahajale ob ustaljenih vpadnih poteh, po katerih so Osmani vpadali na beneško ozemlje in so tako dokaj natančno označevale smeri teh poti, enak pa je bil sistem tudi na habsburškem ozemlju.¹¹⁷ Kljub temu, da so Habsburžani ob meji organizirali straže, ki so imele nalogo nadzirati gibanje osmanskih konjenikov in vzpostavili signalni sistem hitrega obveščanja, pa so se znali Osmani meji v zavetju gozdov skrivoma približati tako hitro, da so, vsaj na mejnem območju, velikokrat uspeli prehiteti »turške glase«.¹¹⁸ Vendarle si je prebivalstvo ogroženih območij pomagalo samo in začelo graditi tabore, kamor so se ob osmanskih vpadih lahko zatekli prebivalci, skupaj s svojim imetjem, predvsem živino.¹¹⁹

¹¹¹ Darovec, Vojaška organizacija istrskih, str. 30.

¹¹² Kukuljević Sakcinski, Odnosaji skupnovlade mletačke, str. 84.

¹¹³ Jug, Turški napadi, str. 15.

¹¹⁴ Simoniti, Sistem obveščanja, str. 94.

¹¹⁵ Valvasor, Die Ehre, str. 172; Jug, Turški napadi, str. 43; Voje, Vplivi Osmanskega imperija, str. 17; Simoniti, Sistem obveščanja, str. 96.

¹¹⁶ Simoniti, Sistem obveščanja, str. 96.

¹¹⁷ Isto, str. 95.

¹¹⁸ Levec, Die Einfälle, str. 29–35.

¹¹⁹ O taborih glej: Fister, Arhitektura slovenskih taborov; Colombo, Il »Taber«, str. 285–322; Čeč, Darovec, Kavrečič, Le fortificazioni, str. 243–258. Glej tudi: Simoniti, Slovenska historio-grafija, str. 505–516, predvsem stran 513 in opombo 33.

Osmanske vpadne poti na beneško ozemlje so bile, sodeč po podatkih beneških obveščevalcev, precej razvejane. Že leta 1475 je nastalo eno takšnih obveščevalnih poročil, s priporočilom, da bi morala Beneška republika v Modrušu na Hrvaškem vzdrževati vojsko, ki bi lahko preprečila vse osmanske napade, česar pa si Benečani iz političnih razlogov niso upali uresničiti. Glede na to poročilo je glavna osmanska vpadna pot iz Bosne vodila ob morju preko Vinodola in Grobniškega polja. Tam so se poti razcepile v dveh smereh, proti Reki ter Kastavu in Rašporju, kjer je sicer tamkajšnja utrdba vse do leta 1511 uspešno zapirala dohode do obmorskih krajev.

V prvi smeri je pot vodila na Klano, proti Premu, Pivki ter Senožečam, ali pa prek Postojne, naprej do Vipave, mimo Vipavskega križa¹²⁰, nato pa pod Gorico do kraja Majnice, situiranega ob Soči, »3 milje« od Gradišča ob Soči.¹²¹ Pri drugi varianti pa so se poti ponovno razcepile v več smeri. Na levo so Osmani prodirali v zaledje Pazina, proti Učki, Lupoglavu, Kozljaku, Labinu, Plominu, Svetvinčenatu in naprej na območje med Puljem, Rovinjem in Porečem; druga pot je vodila v Motovun, Buzet, Pietrapiloso, Roč, Grožnjan in vse do Podgrada ter od tod proti Umagu, Piranu in Izoli. Na desno pa je pot vodila do Podpeči, Črnega Kala, utrdbe Socerb nad Dolino ter vzdolž obale proti Kopru, Miljam, Trstu, vse do Devina.¹²²

Skrb za poznavanje osmanskih vpadnih poti je bila zelo aktualna tudi v poznejših obdobjih. Tako lahko dodatne informacije zasledimo pri Valvasoniju, ki navaja natančen popis utrdb in naselij, mimo katerih je potekala glavna osmanska vpadna pot iz Bosne ob morju proti beneški Furlaniji. Gre za naslednje kraje: Bistrica¹²³,

¹²⁰ Nekdanji Sveti križ.

¹²¹ Nemški kralj Maksimilijan I. naj bi Osmanom namreč dovolil prečkati habsburško ozemlje, s čimer so uspeli še dodatno presenetiti beneške branilce. Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–59. To je bilo za tisti čas običajno sumničenje, ki nikakor ni bilo brez osnove. 22. julija 1499 je, na primer, Vrhovni nadzornik (Provveditore generale) Andrea Zanchani iz Gradišča ob Soči Signoriji poročal, da naj bi bili »glede na znamenja, Osmani v navezi s Habsburžani« (»dubita todeschi non sia d'accordo con turchi per quanto vede a li segni«). Sanudo, *I Diarii*, str. 952–953.

¹²² Poročilo sicer nosi letnico 1475, vendar pa šele pismo Leonarda Botte z 29. novembra 1477 navaja, da so beneške oblasti sprejele potrebne odredbe za ugotavljanje možnosti preprečevanja ponovitve osmanskih vpadov na beneško ozemlje. Posebna komisija je tako pripevala natančen opis poti in načinov osmanskih vpadov v Furlanijo ter podala tudi konkretne predloge za njihovo preprečevanje. Cusin zato smatra, da je bil to prvi tovrsten ukrep, ki pa je obenem izpričan tudi v delih beneških zgodovinopiscev (»Dunque prima del 1477 non si sarebbe preso un tale provvedimento«). Poročilo Cusin sicer enkrat datira v leto 1475, drugič pa v leto 1474. Glej: Cusin, *Le vie d'invasioni*, str. 143–156; Isti, *Documenti*, str. 111; Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–59; Jug, *Turški napadi*, str. 57–59; Darovec, *Vojaška organizacija istrskih*, str. 29; Voje, *Slovenica-Balkanica*, str. 121.

¹²³ Valvasoni ime naselja navaja kot »Bistrizza« in ga označuje kot »prvi kraj na izhodu iz Bosne« (»primo luogo uscendo dalla Bossina«), oddaljen 15 milj od Bjelaja. Glej: Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–57. Morda gre za naselje Bistrica, v bližini Uskoplja, kraja v zgornjem toku reke Vrbas, ki je bil pogosto izhodišče za osmanske vpade na beneške posesti. To že za leto 1500 omenja tudi Sanudo: »[Osmani] so se dvignili iz Uskoplja, majhnega kraja v bližini Bistrice« (»levandose de Oscopia piccola loco propinqua a Bistriza«). Glej: Kukuljević Sakcinski, *Odnosji skupnovlade mletačke*, str. 113–114. Glede na to, da Valvasoni Bistrico postavlja zgolj 15 milj od Bjelaja, je mogoče, da jo je zamenjal s kakšnim drugim krajem. Beneški dokument iz

Bjelaj¹²⁴, »Boblai«¹²⁵, Jasenica¹²⁶, Una¹²⁷, Bihać, Sokolac, Tržac, Zrin, Prozor, Otočac, Brinje, Ledenice, Novi Vinodolski¹²⁸, Bribir, Drivenik, Hreljin, Bakar, Grobnik¹²⁹, Klana¹³⁰, Podgrad, Materija¹³¹, Podgrad pri Vremah¹³², Prosek¹³³, Devin¹³⁴, Tržič in Videm.¹³⁵ Po mnenju škofa Krka Alberta Duima, je bila opisana pot lahko prehodna na celotnem odseku do Drivenika, od tam dalje pa naj bi bil prehod čez teren otežen zaradi mnogih visokih hribov, ki se dvigajo ob morju. Vendarle pa, kot pravi dalje:

»Če sodim po naravi Turkov, se mi zdi, da bodo v svojih prizadevanjih premagali vsakršno oviro«.¹³⁶

Valvasoni ob tem omenja še eno možno pot, po kateri bi osmanski napadalci lahko vdrlili v Furlanijo. Izhodišče te poti je bilo v Kostajnici na Uni, ki so jo

leta 1475, ki ga je v transkripciji objavil Cusin, na primer omenja, da so Osmani svoje pohode začeli v Kamengradu. Glej: Cusin, *Le vie d'invasioni*, str. 154. Tako bi lahko prišli v pošteve še dve lokaciji v Bosni, ki obe nosita ime Bistrica. Prva se nahaja pri Omarski, med Banja Luko in Prijedorjem, druga pa leži med Banja Luko in Sanskim mostom.

¹²⁴ Naselje severozahodno od današnjega Bosanskega Petrovca. Bjelaj (Bellai) je, po Valvasoniju, »prvi kraj na meji s Hrvaško« (»primo luogo ne' confini di Croazia«). Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–57, VI–58.

¹²⁵ Ubikacija te lokacije ni bila uspešna. Valvasoni ime naselja navaja kot »Boblai«, nahajalo pa naj bi se 20 milj od Bjelaja in 30 milj od Jasenice. Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–58.

¹²⁶ Naselje jugovzhodno od današnje Bosanske Krupe.

¹²⁷ Valvasoni ime naselja navaja kot »Arnai«, v oddaljenosti 36 milj od Jasenice in 38 milj od Bihaća. Morda gre za današnjo Bosansko Krupo, ki je tedaj nosila ime Krupa, kjer so osmanski konjeniki med vpadi velikokrat prečkali reko Uno. Mogoče pa želi Valvasoni tu izpostaviti, da so osmanski konjeniki vsaj na določenem odseku jezdili ob reki Uni, vse do Bihaća, kjer so jo nato prečkali. Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–58. Tudi beneški dokument iz leta 1475 navaja, da so Osmani prečkali Uno pri Krupi. Glej: Cusin, *Le vie d'invasioni*, str. 154.

¹²⁸ Valvasoni navaja kot Novi, kar je bilo tedaj uveljavljeno poimenovanje. Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–58.

¹²⁹ Prav pri Grobniku, »40 milj od Vidma in 6 milj od Bakra«, naj bi se, po Valvasoniju, dejansko začeli osmanski vpadi v Furlanijo (»In questa campagna oggi i Turchi cominciano a far le incursioni la quale e lontana da Udine intorno a 40 Miglia, e da Buccari Miglia 6«). Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–58, VI–59.

¹³⁰ Tu naj bi se nahajala »poslednja točka Hrvaške ter začetek Krasa« (»la quale e l'ultimo fine della Croazia, et principio del Carso«). Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–59.

¹³¹ Materija je naselje s starim stolpom in ima odlično strateško lego, leži namreč v zakraslem Matarskem podolju, na današnji magistralni cesti Reka-Trst, na vzpetini z nadmorsko višino 500 metrov.

¹³² Valvasoni piše »grofija imenovana Kotnik na tržaškem ozemlju« (»una Contea chiamata Cothnic nel contado di Triestek«), kar Kandler identificira s Schwarzeneggom, v virih imenovanim tudi Sworznech. Gre za grad Završnik, ki je stal nad vasjo, ki se danes imenuje Podgrad pri Vremah, medtem ko naj bi na starih kartah ime »Cothnic« obstajalo na drugi geografski lokaciji. Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–57, VI–59.

¹³³ »plemenit zaradi vina, ki tam uspeva« (»nobile per il vino che ivi nasce«). Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–59.

¹³⁴ Po Valvasoniju je Devin »zadnji kraj na Krasu in meji na Furlanijo« (»che confina con Friuli, et e l'ultimo luogo del Carso«). Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–59.

¹³⁵ »prestonica Furlanije« (»Metropoli del Friuli«). Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–59.

¹³⁶ »ma considerando io la natura dei Turchi, a me pare che nelle loro imprese superano ogni difficoltà«. Kandler, *L'Istria 1846–1852*, str. VI–57 – VI–59; prim. Jug, *Turški napadi*, str. 57.

Osmani sicer ponavadi prečkali pri Krupi.¹³⁷ Od tam se je usmerila mimo Zagreba naprej v notranjost Kranjske, v smeri proti Novemu mestu ter dalje ob Krki proti Žužemberku.¹³⁸ Tu se je pot razcepila, en krak je vodil proti Ponikvam, drugi pa proti Ribnici, nato pa sta se oba združila na območju Blok in Cerknice. Nadaljnja pot je potekala po že znani trasi čez Postojno in Vipavo proti Gorici. Po Valvasonijevih besedah naj bi Osmani še nikdar ne ubrali te poti, predvsem zaradi številnih in mogočnih gozdov, kjer bi jim lahko že z majhnim številom branilcev preprečili prehod. V resnici pa so osmanski konjeniki ravno po tej poti velikokrat plenili po habsburških deželah.

Osmanski konjeniki so za vpade na beneško ozemlje poleg tega večkrat uporabljali eno od manjših poti, ki se je navezovala na večjo vpadno smer mimo Novega mesta na Kranjsko, od katere se je odcepila v smeri proti Kočevju in Ribnici, nadaljevala čez območje Blok in Cerknice ter se iztekla pri kraju Lož¹³⁹, od koder so osmanske enote nato plenile po Krasu proti Vipavi in Gorici ter nižje proti morju, lahko pa so vpadle tudi v dolino Reke.¹⁴⁰

Signalna organizacija

Opozarjanje na neposredno osmansko nevarnost s pomočjo signaliziranja je bilo prisotno tako na vseh beneških jadranskih posestih kot na Terrafermi. Prve podatke imamo že za 21. julij leta 1415, ko je deželni zbor Furlanije sprejel potrebne ukrepe za zaščito pred osmanskimi vpadi, zaradi strahu, ki ga je izzval osmanski vpad do samega obzidja Ljubljane. Ukazana je bila splošna pripravljenost, če pa bi zagorele grmade in bi bila dana še druga znamenja, bi se bili vsi obvezani pridružiti enotam oglejskega patriarha.¹⁴¹

¹³⁷ Valvasoni jo poimenuje »Krona«. Kandler, L'Istria 1846–1852, str. VI–60.

¹³⁸ Valvasoni Žužemberk (»Susimberch«) pomotoma postavlja pred Novo mesto, kar je geografsko seveda povsem zgrešeno. Kandler, L'Istria 1846–1852, str. VI–60. V zgornjem seznamu krajev je upoštevana prva možnost.

¹³⁹ Pri Valvasoniju je kraj poimenovan »Loos«, namesto ustaljenega nemškega poimenovanja Laas, lahko pa je prišlo do napake pri naknadni transkripciji izvirnega teksta. Kandler, L'Istria 1846–1852, str. VI–60.

¹⁴⁰ Kandler, L'Istria 1846–1852, str. VI–59, VI–60; Cusin, *Le vie d'invasioni*, str. 154; Jug, *Turški napadi*, str. 57.

¹⁴¹ Razlog za to je bil vpad vojvode Hrvoja Vukčiča, ki so mu izdatno pomagale osmanske enote, vse do Blatnega jezera na Ogrskem. Ta vpad se je zgodil 31. marca leta 1415, od glavne vojske pa se je ločilo več manjših enot, ki so plenile po bližnji in daljni okolici. Ena od teh enot je konec aprila ali v začetku maja prišla vse do Ljubljane, kar je bil prvi osmanski vpad vse do ljubljanskega obzidja. Napad na Ogrsko je bil uperjen zoper ogrsko plemstvo, ki Vukčiču ni bilo naklonjeno, vpad na Kranjsko pa bi lahko razumeli kot obliko pritiska na Hermana Celjskega, ki je bil v tem obdobju že vpliven ogrski magnat. Oglejski patriarh je o tem vpadu izvedel že 5. maja in takoj sklical deželni zbor Furlanije, da bi se sprejelo vse potrebne obrambne ukrepe. Sprejeta je bila odločitev, naj se o osmanski nevarnosti takoj obvesti deželne stanove, ki naj ob morebitnem osmanskem vpadu na tisto območje takoj vpokličejo vse za boj sposobne moške. Polovica naj bi jih pod poveljstvom patriarha šla proti Osmanom, ostali pa naj bi pripravili obrambo območja. Vendarle pa so Benečani to namero preprečili. Tedaj se je namreč javno go-

Na območju Dalmacije sta zadarski knez Francesco Venier in kapitan Giacomo da Molin 4. junija 1499 poročala, da sta dobila obvestila o prisotnosti osmanskih enot pri Kninu, kamor je prispel novi osmanski paša, z namenom vpada v mestno zaledje Zadra. Ravno območje Knina je bilo najpomembnejše za obveščevalne potrebe in zagotavljanje varnosti tega dela dalmatinske obale. Zaradi tega sta rektorja ukazala najvišjo stopnjo pripravljenosti v Nadinu, kjer naj bi tudi s posebnimi znamenji oziroma dimnimi signali opozorili celotno zadarsko mestno zaledje na prihod Osmanov.¹⁴² V začetku julija je nato podestat in kapitan Kopra Alvise da Mula ukazal, naj se na vrhovih hribov prižgejo ognji, ko bodo osmanski konjeniki vpadli, da bi se s tem posvarilo okoliške prebivalce. Na koncu svojega poročila je Mula Signorijo še prosil za strelivo, s katerim bi lahko poskrbel za zaščito poti, po katerih so običajno potekali osmanski vpadi čez njegovo ozemlje, saj je veliko zalog porabil za pomoč beneškim posadkam v Podgradu ter Motovunu.¹⁴³

Posebej pomembni sta dve poročili zadarskih rektorjev Venierja in Molina, prvo s 25. avgusta in drugo z začetka septembra 1499, ki nam dodatno osvetlujeta organizacijo beneških signalnih postojank na tistem območju, s tem pa posredno razkrivata tudi potek ustaljenih osmanskih vpadnih poti. V prvem poročilu sta rektorja Signorijo obvestila, da sta namestila straže na najbolj izpostavljenih območjih na Krbavskem polju in v Liki, preko katerih so Osmani najpogosteje izvajali svoje vpade proti Dalmaciji in dalje proti Istri, vendar ju straže do tistega trenutka še niso obvestile o morebitnem približevanju osmanskih konjenikov.¹⁴⁴ Iz drugega poročila pa je bolj nazorno razviden sistem delovanja protiosmanskih straž in signaliziranja med posameznimi deli beneškega gospostva na območju vzhodnega Jadrana.

Zadarski rektorji so morali priskrbeti tri zanesljive stražnike in jih postaviti na vrhove določenih hribov v okolici, s katerih so nato temeljito opazovali širšo okolico mesta ter še tri dodatne stražnike, ki so nadzorovali večji del severne Dalmacije. Straže so se med sabo o stopnji osmanske nevarnosti obveščale s pomočjo dimnih signalov podnevi ter odprtega ognja ponoči. Tako se je lahko ob pravočasnem svarilu teh vnaprej postavljenih straž prebivalstvo v vsega dveh urah umaknilo na varno v zavetje obzidij večjih mest.

Prva od straž je bila postavljena pri Grahovem, kraju 90 kilometrov oddaljenem od Zadra. Ta točka je bila strateško izrednega pomena, saj so se tam križale in ločevale poti, na eni strani v smeri proti Istri ter Furlaniji, na drugi pa v neposredno zadarsko mestno zaledje. Druga stražna in signalna točka se je nahajala v utrdbi

vorilo, da so bili Benečani v zvezi z Osmani, saj so podpirali Hrvoja Vukčića, še več, tudi sam vpad Osmanov na Ogrsko naj bi se zgodil na željo Benečanov. Te trditve potrjuje dejstvo, da so Benečani, ko so izvedeli, da se hoče patriarh upreti Osmanom, na mejo s Furlanijo poslali svojo vojsko in s tem patriarhu preprečili izvedbo njegove namere. »Turški strah«, ki ga je dvignil ta osmanski vpad na Kranjsko, izpričuje sklep deželnega zbora Furlanije, da je v primeru vrnitve Osmanov potebno takoj organizirati obrambo. Glej: Ljubić, Listine o odnošajih, str. 209; Klaić, Povijest Hrvata, str. 86; Jug, Turški napadi, str. 5.

¹⁴² Sanudo, I Diarii, str. 949.

¹⁴³ Isto, str. 922.

¹⁴⁴ Isto, str. 997.

Zečevo, med Primoštenom in Rogoznico, ki je pripadala plemiču po imenu Mele Obradić (*Obradie*), tretja pa je bila locirana na hribu pri Ostrovici.¹⁴⁵ Ta zadnja je služila tudi kot stična točka za tri stražna mesta v ožjem zadarskem mestnem zaledju: prva od teh je bila locirana na hribu pri Nadinu, druga pri Veterinićih, severovzhodno od Vrčeva, tretja pa nad Vrčevim.¹⁴⁶

Za čim hitrejši prenos vesti o osmanskih napadih, je bilo potrebno postaviti še dodatne straže oziroma postojanke za dimne in ognjene signale. Prva točka je bila situirana nad utrdbo Sv. Mihaela na otoku pred Zadrom, druga na hribu nad Mljetskim zalivom, tretja na Osorju na otoku Cresu, ob plovnem kanalu, ki otok ločuje od Lošinja, četrta nad Orlandovim stolpom, na južnem polotoku, ki obdaja puljsko пристanišče, peta v Rovinju, šesta v Poreču, sedma v Kaštelirju, osma v Salbuni pri Umagu, deveta v Piranu, deseta v Tržiču ter enajsta v Gradišću ob Soči. Ob tem so bile določene še štiri lokacije, kjer so prav tako z dimnimi signali širšo okolico obveščali o osmanskem prodiranju. Te so bile naslednje: Mljet, Lošinj, Vodnjan in Bale. Dodatni signalni točki sta bili postavljeni tudi v utrdbi Lubenice na otoku Cresu in v Novigradu.¹⁴⁷

Sklep

Beneška republika je bila konec 15. stoletja ena vodilnih evropskih sil, z odličnimi povezavami z Levantom, zato je bila prizorišče obveščevalnega delovanja mnogih tujih držav. Iz tega razloga je morala biti beneška protiobveščevalna dejavnost nadvse razvejana in učinkovita. Usoda Signorije je bila namreč v enaki meri odvisna od učinkovitosti preprečevanja vohunjenja tujih, predvsem pa osmanskih obveščevalcev na njenem ozemlju in odtekanja informacij iz zaupnih virov, kot tudi od njene iznajdljivosti in uspešnosti pri pridobivanju podatkov o dogajanju v celotnem sredozemskem prostoru. V tem pogledu je imelo poseben pomen ravno območje vzhodnega Jadrana, kjer se je meja med Beneško republiko in Osmanskim cesarstvom najbolj približala samim Benetkam.

Na ta način pridobljene informacije pa so bile seveda učinkovite zgolj toliko, kolikor se jih je dalo uporabiti v praksi. Osmanski vpad v Furlanijo leta 1499 za Beneško republiko tako ni predstavljal presenečenja. Beneške oblasti so imele dokaj natančne podatke o začetku, poteku in obsegu osmanskega vpada, ki so jih uspele pridobiti z različnih virov, med njimi pa so bili še posebej pomembni podatki pridobljeni od osmanskih konjenikov, zajetih med njihovim plenjenjem po beneškem

¹⁴⁵ Ostrovica je bila strateško izredno pomembna utrdba, deležna mnogih osmanskih napadov, o čemer priča tudi poročilo Agostina Malipiera, Kapitana fust v Jadranskem morju (*Capitano di le fuste in golfo*), poslano 5. avgusta 1499, v katerem Signorijo obvešča, da je odšel z ladjevjem pomagati ljudem v Ostrovici, kamor se je zateklo tudi veliko prebivalcev Šibenika ter jih tolažil, sredi vsesplošne panike zaradi nevarnosti osmanskega vpada. Sanudo, I Diarii, str. 1110. Padec Ostrovice v osmanske roke leta 1523 je bil velik udarec za Hrvate, obenem pa je pomenil dodatno povečanje nevarnosti za osmanske vpade v avstrijske dedne dežele, predvsem pa na Kranjsko. Jug, Turški napadi, str. 42.

¹⁴⁶ Naselje severno od Sukošana, na zadarskem mestnem ozemlju.

¹⁴⁷ Sanudo, I Diarii, str. 1271.

ozemlju. Vendar Benečani vpada vseeno niso uspeli preprečiti, niti omiliti njegovih posledic. Osmani so z relativno maloštevilno vojsko ogrozili beneško Terrafermo skoraj do samih Benetk, povsem oplenili večji del Furlanije ter s seboj v sužnost odvedli več tisoč beneških podanikov.

Prav zaradi osmanskih vpadov je imela veliko vlogo na območju vzhodnega Jadrana tudi tamkajšnja beneška signalna organizacija, ki je o neposredni osmanski nevarnosti praviloma uspela pravočasno obvestiti prebivalstvo ogroženih območij. To je bilo mogoče predvsem zato, ker so bile signalne postojanke situirane ob ustaljenih osmanskih vpadnih poteh na beneško ozemlje, zato so tam postavljene straže prve opazile premike osmanskih enot.

Viri in literatura

Arhivski viri

Archivio di Stato di Venezia (ASV), Consiglio dei Dieci (CD), Parti miste (PM), registro 16, c. 107r.

ASV, CD, PM, registro 18, c. 71r.

ASV, CD, PM, registro 19, c. 38v, 39v, 40r.

ASV, CD, PM, registro 21, c. 13r.

ASV, CD, PM, registro 23, 8. 6. 1487.

ASV, CD, PM, registro 26, c. 2v.

ASV, CD, PM, registro 27, c. 132v.

ASV, CD, PM, registro 29, c. 4v.

ASV, CD, PM, registro 29, c. 38v.

Objavljeni viri

Kandler, Pietro: *L'Istria 1846–1852*. Trieste: Edizioni »Italo Svevo« Trieste, 1983.

Kukuljević Sakcinski, Ivan: Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom priobčeni u izvadcih. Iz rukopisnih ljetopisih Marina Sanuda. Od godine 1496 do 1533. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 5, 1859, str. 1–158.

Lamansky, Vladimir: *Secrets d'Etat de Venise: Documents, Extraits, Notices et Etudes Servant a Eclaircir les Rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves, et la Porte Ottoman a la Fin du XVe et XVIe Siecle*, vol. 1. Saint-Petersburg: Academie Imperiale de Sciences, 1884.

Ljubić, Šime: *Listine o odnosajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. Knjiga VII. Od godine 1412 do 1420*. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, vol. 12. U Zagrebu: JAZU, 1882.

Rački, Franjo: Izvodi za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526–1533. *Starine JAZU* 25, 1892.

Sanudo, Marino: *I Diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI–MDXXXIII)*, vol. 1–58. (Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Nicolo Barozzi, Guglielmo Berchet, Marco Allegri ur.). Venezia: La Regia Deputazione Veneta di Storia Patria, 1879–1902.

Valvasor, Johan Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Laybach, 1689.

Literatura

- Alberi, Dario: *Istria. Storia, arte, cultura*. Trieste: LINT, 1998.
- Babinger, Franz: Maometto il Conquistatore e l'Italia. *Rivista storica italiana* 63, 1951, str. 469–505.
- Babinger, Franz: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*. München: F. Bruckmann, 1953.
- Babinger, Franz: Kaiser Maximilians »geheime Praktiken« mit den Osmanen (1510/11). *Südost-Forschungen* 15, 1956, str. 201–236.
- Bataillon, Marcel: Mythe et connaissance de la Turquie en Occident au milieu du XVIe siècle. (Angelo Pertusi ur.). *Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e rinascimento*. Firenze, 1966, str. 451–470.
- Bertoša, Slaven: *Rašpor i rašporski kapetanat, povijesni pregled*. Pazin: Katedra Čakavskog sabora Pazin, 2005.
- Bisaha, Nancy: *Creating East and West. Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- Braudel, Fernand: *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*. Torino: Einaudi, 1953.
- Burke, Peter: Early Modern Venice as a Center of Information and Communication. (John Martin, Dennis Romano ur.). *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*. Baltimore, 2002, str. 389–419.
- Colombo, Fulvio: Il »Taber« di Draga e la genesi delle strutture erette a difesa delle incursioni turche nei dintorni di Trieste alla fine del quattrocento. *Archeografo Triestino*, serie IV, vol. LXII (CX), 2002, str. 285–322.
- Cozzi, Gaetano, Knapton, Michael: *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*. Torino: UTET, 1997.
- Cremonesi, Arduino: *La sfida turca contro gli Asburgo e Venezia*. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1976.
- Cremonesi, Arduino: Zadnji turški vpad v Furlanijo (1499). *Goriški letnik* 3, 1976, str. 124–129.
- Cusin, Fabio: Le vie d'invasioni dei Turchi in Italia nel secolo XV. *Archeografo Triestino*, serie III., vol. XIX., 1934, str. 143–156.
- Cusin, Fabio: *Documenti per la storia del confine orientale d'Italia nei secoli XIV e XV*. Trieste: Editoriale libraria, 1936.
- Çirakman, Asli: *From the »Terror of the World« to the »Sick Man of Europe«*. *European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth*. New York: Peter Lang, 2005.
- Čeč, Dragica, Darovec, Darko, Kavrečič, Petra: Le fortificazioni sul confine veneto-asburgico nel Capodistriano e la guerra degli Uscocchi: funzioni e destino dell'»antemurale« dell'Istria in età moderna. (Mauro Gaddi, Andrea Zannini ur.). »Venezia non è da guerra«: *L'Isonzo, la società friulana e la Serenissima nella guerra di Gradisca (1615–1617)* [Atti del Convegno internazionale di studi storici, Gradisca d'Isonzo, 26–27 ottobre 2007], *Strumenti di storia del Friuli*, 4. Udine, 2008, str. 243–258.
- Darovec, Darko: Vojaška organizacija istrskih mest v XVI stoletju. *La battaglia di Lepanto e l'Istria. Acta Adriatica, volume I*. Pirano, 2002, str. 38–53.
- De Franceschi, Carlo: *L'Istria. Note storiche*. Parenzo, 1879.
- De Pellegrini, Antonio: Note e documenti sulle incursioni turchesche in Friuli al cadere del sec. XV. *Nuovo archivio veneto*, n.s., vol. 25, 1913, str. 230–238.
- Dukić, Davor: *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema i. d., Zagreb: Ibis grafika, 2004.
- Ertaylan, Ismail Hikmet: *Sultan Cem*. Istanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951.
- Fisher, Sidney Nettleton: *Foreign Relations of Turkey, 1481–1512*. Urbana: University of Illinois, 1948.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

- Fleet, Kate: Italian Perceptions of the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Journal of Mediterranean Studies* 5, 1995, str. 159–172.
- Gligo, Vedran: Govori protiv Turaka. *Govori protiv Turaka*. Split: Logos, 1983, str. 7–65.
- Göllner, Carl: *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhunderts*. Turcica, Bd. 3. Baden-Baden: Valentin Koerner, 1978.
- Grothaus, Maximilian: Vom Erbfeind zum Exoten. Kollektive Mentalitäten über die Türken in der Habsburger Monarchie der frühen Neuzeit. *Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte*. Frankfurt am Main, 2002, str. 99–113.
- Hammer Purgstall, Joseph von: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II. Pest, 1828.
- Höfert, Almut: *Den Feind beschreiben. »Türkengefahr« und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2003.
- Inalcik, Halil: A Case Study in Renaissance Diplomacy: the Agreement between Innocent VIII and Bayezid II on Djem Sultan. (Ahmet Nuri Yurdusev ur.). *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?* London, 2004, str. 66–88.
- Joppi, Vincenzo: Antonio Burlo ed i Turchi in Friuli (1500). *Archeografo Triestino*, nuova serie, vol. IX, 1882, str. 300–308.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. Kronologija, obseg in vpadna pota. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV, 1943, str. 1–60.
- Klaić, Vjekoslav: *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Svezak drugi, dio drugi, treće doba: *Vladanje kraljeva iz raznih porodica (1301–1526). Od gubitka Dalmacije do Matije Korvina (1409–1457)*. Zagreb: Knjižara Lav. Hartmana, 1901.
- Kretschmayr, Heinrich: *Geschichte von Venedig*, Bd. III: *Der Niedergang*. Stuttgart: Perthes, 1934.
- Lane, Frederic Chapin: *Storia di Venezia*. Torino: Einaudi, 1991.
- Levec, Franz: Die Einfälle der Türken in Krain und Istrien. A. Die ersten Einfälle bis zum Tode Friedrichs III. *Jahresbericht der k. k. Staats-Oberealschule in Laibach für das Schuljahr 1890–1891*, 1891, str. 1–58.
- Mallett, M. E., Hale, J. R.: *The Military Organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Medin, Antonio: Un carne latino contro i Turchi dopo la prima incursione nel Friuli (1472). *Nuovo archivio veneto* 5, 1893, str. 453–465.
- Murphey, Rhoads: *Ottoman Warfare, 1500–1700*. London and New York: Routledge, 2003.
- Musoni, Francesco: *Sulle incursioni dei Turchi in Friuli*. Udine, 1890.
- Nikšić, Boris: *Osmansko carstvo očima bivšeg zarobljenika. Opis osmanskog dvora i države Nikole Matije Iljanovića*. Biblioteka hrvatska povjesnica. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.
- Nuri Yurdusev, Ahmet (ur.): *Ottoman Diplomacy. Conventional or Unconventional?* London, 2004.
- Panaite, Viorel: *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. Boulder: East European Monographs, New York: Columbia University Press, 2000.
- Paschini, Pio: *Storia del Friuli, III. Dalla Pace di Torino (1381) all'invasione francese (1797)*. Udine, 1936.
- Pedani, Maria Pia: Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century. (Markus Kohbach, Gisela Prochaska-Eisl, Claudia Romer ur.). *Acta Viennensia Ottomanica*. Vienna, 1999, str. 287–291.
- Pedani Fabris, Maria Pia: I Turchi e il Friuli alla fine del Quattrocento. *Memorie storiche foregiuliesi* 74, 1994, str. 203–224.
- Praga, Giuseppe: L'organizzazione militare della Dalmazia nel Quattrocento e la costruzione di Castel Cippico Vecchio di Trau. *Archivio storico per la Dalmazia* CXIX, 1936, str. 463–477.

- Preto, Paolo: *Venezia e i Turchi*. Firenze: G. C. Sansoni editore, 1975.
- Preto, Paolo: Lo spionaggio turco a Venezia tra mito e realtà. *I Turchi il Mediterraneo e l'Europa*. Milano, 1998, str. 123–132.
- Preto, Paolo: *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e contraspionaggio ai tempi della Serenissima*. Milano: il Saggiatore, 2004.
- Pust, Klemen: Podoba »Turka« v krščanskih deželah vzhodnega Jadrana v zgodnjem novem veku. *Acta Histriae* 15, 2007, str. 209–234.
- Pust, Klemen, Darovec, Darko: »...Tamen a una spia fuori...«. Beneška obveščevalna dejavnost na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499. *Acta Histriae* 16, 2008, str. 173–192.
- Renda, Günzel: Osmansko cesarstvo in Evropa v 17. stoletju: Spreminjajoče se podobe. *Podoba Turkov v Evropi 17. stoletja*. Istanbul, 2005, str. 44–55.
- Ricci, Giovanni: *Ossessione turca. In una retrovia cristiana dell'Europa moderna*. Bologna: il Mulino, 2002.
- Rouillard, Clarence Dana: *The Turk in French history, thought and literature (1520–1660)*. Paris: Boivin, 1941.
- Schwoebel, Robert: *The shadow of the crescent. The Renaissance image of the Turk (1453–1517)*. Nieuwkoop: De Graaf, 1967.
- Simoniti, Vasko: Sistem obveščanja pred turško nevarnostjo. *Kronika* 28, 1980, str. 93–99.
- Simoniti, Vasko: Slovenska historiografija o turških vpadih in obrambi pred njimi. *Zgodovinski časopis* 42, 1988, str. 505–516.
- Simoniti, Vasko: *Vojaska organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Simoniti, Vasko: La »paura dei turchi« nel'400 e nel'500 presso gli sloveni: un fattore di aggregazione. *Annali del Dipartimento di studi dell'Europa orientale. Sezione storico-politico-sociale* 13/14, 1997, str. 67–93.
- Soykut, Mustafa: *Image of the »Turk« in Italy. A History of the »Other« in Early Modern Europe: 1453–1683*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2001.
- Tansel, Selahattin: *Sultan II Bayezit'in Siyasi Hayati*. Istanbul: Kırkambar Kitabevi, 1966.
- Thuasne, Louis: *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459–1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Étude sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*. Paris: E. Leroux, 1890.
- Traljić, Seid Mustafa: Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 16–17, 1969, str. 529–547.
- Valensi, Lucette: *The Birth of the Despot. Venice and the Sublime Porte*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1993.
- Vatin, Nicolas: Itinéraires d'agents de la Porte en Italie (1483–1495). Reflexions sur l'organisation des missions et sur la transcription ottoman des noms de lieu. *Turcica* XIX, 1987, str. 29–50.
- Vatin, Nicolas: Itinéraires d'agents ottomans en Italie a la fin du XVe siècle (Resume). (Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri van Donzel ur.). *Ciepo Osmanli Öncesi ve Osmanli Araştırmaları Uluslararası Komitesi. VII. Sempozyumu Bildirileri*. Ankara, 1994, str. 237–240.
- Vatin, Nicolas: *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XVe siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkicât-i Sultân Cem/ Oeuvres de Guillaum Carousin*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil, ve Tarih Yüksek Kurumu, Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, 1997.
- Voje, Ignacij: O usodi turških ujetnikov v slovenskih deželah v 16. in 17. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 43/8, 1972, str. 254–262.

- Voje, Ignacij: Vplivi Osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju (Problemi, stanje historiografije). *Zgodovinski časopis* 30, 1976, str. 3–21.
- Voje, Ignacij: Jugoslovanske dežele od prevlade Benečanov in Turkov do prevlade Habsburžanov (Rezultati jugoslovanske historiografije in problemi). *Zgodovinski časopis* 36, 1982, str. 19–43.
- Voje, Ignacij: Odkupovanje Furlanov iz turškega ujetništva. *Zgodovinski časopis* 41, 1987, str. 257–264.
- Voje, Ignacij: Zasliševanje ujetnikov iz Bosne v času turških vpadov v slovenske dežele. *Prilozi instituta za istoriju* 23/24, 1988, str. 33–44.
- Voje, Ignacij: *Slovenici pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.
- Voje, Ignacij: *Slovenica-Balcanica. Zgodovinske študije*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Žontar, Josip: *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju*. Ljubljana: SAZU, 1973.

RIASSUNTO

L'attività di controspionaggio ed il sistema di segnalazione veneziana sul territorio dell'Adriatico orientale nel 1499 Klemen Pust

Il contributo tratta dell'attività di controspionaggio e del sistema di segnalazione della Repubblica di Venezia nel 1499, l'anno dell'ultima incursione ottomana nel Friuli, dunque sul territorio della Terraferma veneta. L'incursione era stata comportata dall'inizio della guerra tra Venezia e l'Impero Ottomano, la quale si protrasse tra gli anni 1499 e 1502. Si trattò dell'ultimo scontro bellico, in cui le due parti combatterono assiduamente su tutto il territorio adriatico ed anche sul territorio della Terraferma veneta. Esso rappresentò inoltre l'effettiva ammissione veneziana dei successi ottomani sui Balcani ed anche la conferma della politica veneziana di remissione e di inasprimento saltuario delle tensioni con l'Impero Ottomano, che caratterizzò la politica estera veneziana nei secoli successivi, fino alla tramonta delle due potenze.

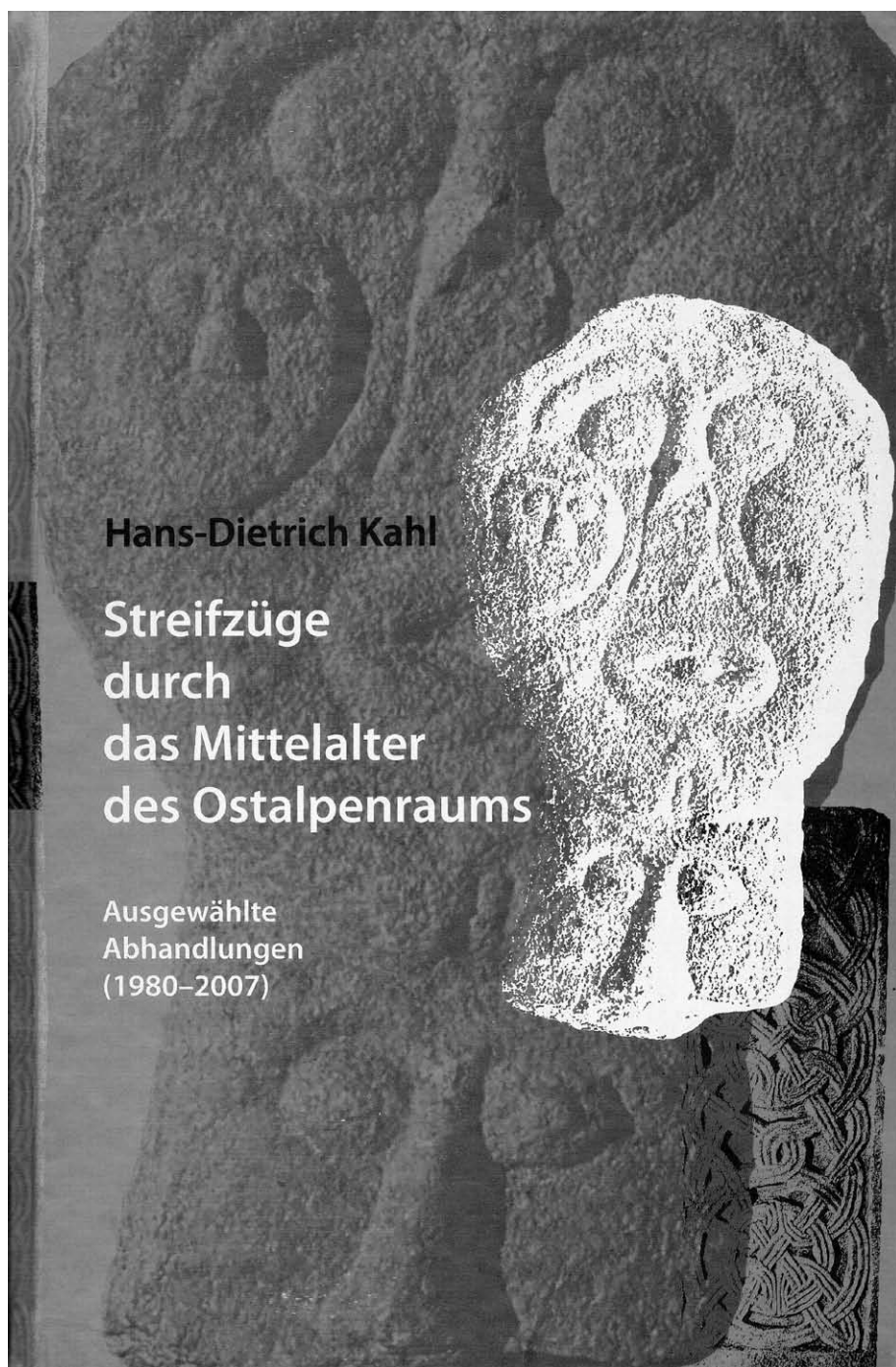
Verso la fine del Quattrocento l'attività di controspionaggio della Repubblica di Venezia fu oltremodo intensiva, soprattutto per quanto concerneva l'ostacolare dell'attività degli informatori e degli ambasciatori stranieri nella stessa Venezia, specialmente in relazione all'attività di spionaggio dell'Impero Ottomano sul territorio della Serenissima. Le notizie sugli informatori ottomani a Venezia sono abbastanza frequenti nelle fonti veneziane. L'abbondanza di tali dati in quel determinato periodo indica, d'altro canto, anche la presenza di una paura specifica ed eccessiva nei confronti degli Ottomani. Dopo che gli Ottomani nel 1453 occuparono Costantinopoli ed iniziarono la loro espansione all'interno del continente europeo, il disagio nei confronti di questo popolo »barbaro« e »infedele« divenne infatti una costante nella vita di molti popoli europei ed anche dei Veneziani.

Nei primi secoli dell'età moderna l'attività di controspionaggio della Repubblica di Venezia sull'Adriatico esercitò una funzione di vitale importanza per la situazione militare e politica di quel territorio. I vari metodi di controspionaggio e di manipolazione veneziani, i quali erano spesso estremamente efficaci, potevano far serbare o almeno facilitare contromisure militari costose e perditempo. Le autorità veneziane usufruivano di vari metodi di controspionaggio. Uno dei più efficaci era l'intercettazione delle lettere contenenti dati di spionaggio di altri paesi, dato che la maggior parte delle informazioni sugli Ottomani passava proprio tramite Venezia. I Veneziani ottenevano molte informazioni di spionaggio utili anche da informatori o da aggressori ottomani, che erano riusciti a catturare, benchè si poteva trattare di persone innocenti, che per via della

paura nei confronti degli Ottomani venivano trattati come sudditi veneti sleali. Gli Ottomani catturati venivano, dopo, per lo più delle volte uccisi. Questo modo di ottenere informazioni di spionaggio con metodi di controspionaggio era molto stimato, dato che era il più facile, il meno costoso ed il più efficace, benchè fosse molto difficile catturare degli Ottomani, dato che le loro truppe comparivano nel paese all'improvviso e nel momento più inaspettato.

Un ruolo importante nello scongiurare le incursioni ottomane sul territorio dell'Adriatico e del Friuli veniva svolto dal sistema di segnalazione, ovvero dal sollecito avvertimento del pericolo imminente di incursioni ottomane. Questo tipo di sistema di segnalazione era stato introdotto dalla Repubblica di Venezia già nel Quattrocento. Le basi di segnalazione veneziane erano per lo più piccole fortezze contadine con uno o più soldati, pagati dal villaggio, i quali reclutavano tra la popolazione locale uomini e ragazzi idonei al combattimento. Queste basi erano di regola ubicate sulle cime delle alture che vantavano una vista panoramica, così che con i segnali luminosi (falò) e acustici (colpi di cannone) si poteva avvertire subito i villaggi vicini sugli spostamenti del nemico. Entro sole quattro ore la notizia dell'arrivo degli Ottomani giungeva dal territorio di Zara (Zadar) sino a Udine nel Friuli, dove le truppe adette alla difesa si potevano radunare in quattro ore. Le basi di segnalazione erano ubicate lungo le vie tradizionali, per le quali gli Ottomani irrompevano sul territorio veneziano, e in questo modo segnalavano in modo abbastanza preciso le direzioni di queste incursioni. Un sistema simile era stato organizzato anche sul territorio asburgico.

(prevedla Neva Makuc)

Hans-Dietrich Kahl

**Streifzüge
durch
das Mittelalter
des Ostalpenraums**

Ausgewählte
Abhandlungen
(1980–2007)

ZZDS je kot 36. zvezek v Zbirki Zgodovinskega časopisa izdala razprave Hansa-Dietricha Kahla o srednjeveški zgodovini vzhodnoalpskega prostora. Knjigo lahko naročite na sedežu uredništva Zgodovinskega časopisa, SI-1000, Ljubljana Aškerčeva 2, tel. 01 241 1200, info@zgodovinskicasopis.si

Jasna Fischer

Ruski vojni ujetniki na ozemlju Republike Slovenije 1914–1918*

UDK 940.3/.4-058.65(497.12:470)

FISCHER Jasna, dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Hudovernikova 4, jasna.fischer@guest.arnes.si

Ruski vojni ujetniki na ozemlju Republike Slovenije 1914–1918

Zgodovinski časopis, Ljubljana 63/2009 (140), št. 3–4, str. 350–372, cit. 38

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica je v svojem članku predstavila usode ruskih vojnih ujetnikov, ki so začeli prihajati na ozemlje Republike Slovenije že v septembru 1914 in so jih vojne in civilne oblasti vse do konca vojne uporabljale za delo pri gradnji strateških vojaških objektov, zaradi pomanjkanja moške delovne sile pa tudi v kmetijstvu in industriji. Zaradi nedostopnosti ključnih virov lahko njihovo število samo približno ocenimo med 20.000 in 30.000 oseb.

Ključne besede: Slovenija, prva svetovna vojna, ruski vojni ujetniki

Avtorski izvleček

UDC 940.3/.4-058.65(497.12:470)

FISCHER Jasna, Ph.D. Retired Senior scientific collaborator, SI-1000 Ljubljana, Hudovernikova 4, jasna.fischer@guest.arnes.si

Russian Prisoners of War in the Territory of the Republic of Slovenia between 1914 and 1918

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 63/2009 (140), No. 3–4, pp. 350–372, 38 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Presented are the fates of Russian prisoners of war who were starting to come to the territory of the Republic of Slovenia already in September, 1914. Until the end of the war, military and civilian authorities used them not only as workers building strategic military objects but also in agriculture and industry where, due to the war, there was a shortage of manpower. Since the principal sources that would help establish the exact number of Russian prisoners on Slovene soil is inaccessible their approximate estimate is between 20, 000 and 30, 000 people.

Key Words: Slovenia, First World War, Russian prisoners of war

Author's Abstract

* Razprava je bila izvajana v okviru Ciljnega raziskovalnega programa Znanost za varnost in mir 2006 – 2010. Nosilni projekt je bil »Za svobodo domovine. Fronta v Julijcih« (M6-0158), v njegovem okviru pa je Inštitut za kovinske materiale in tehnologije iz Ljubljane opravljal raziskave v okviru projekta »Soška fronta – novi pogledi«.

Problematika ruskih¹ vojnih ujetnikov v času prve svetovne vojne na današnjem ozemlju Republike Slovenije je človeško izjemno občutljiva, saj je po današnjem pojmovanju šlo za najhujšo obliko kršenja človekovih pravic in njihovega dostojanstva kljub vojnemu stanju med Avstro Ogrsko in carsko Rusijo. Zaradi pomanjkanja osnovnega arhivskega gradiva je ostala na obrobju zanimanja slovenskega zgodovinarstva tudi dolga desetletja po koncu prve svetovne vojne, kar se lahko zdi na prvi pogled kar težko razumljivo, posebej glede na veliko število ruskih vojnih ujetnikov pri nas. Po zelo približnih ocenah jih je bilo med 20.000 in 30.000. Hkrati pa je to tematika, ki bo še skoraj desetletje ostala ne povsem raziskana zaradi nedostopnosti najbolj pomembnih arhivskih dokumentov v Vojnem arhivu Republike Avstrije. Žal zaradi različnih interpretacij zakona o varovanju osebnih podatkov, ki jih v Evropski uniji ponekod interpretirajo zelo restriktivno, še danes niso dostopni in po najtrši varianti ne bodo dostopni še šest do skoraj devet let, torej v najboljšem primeru šele med leti 2014 in 2018.² Tako ne upoštevajo uveljavljene mednarodne prakse, da so arhivski fondi odprti 30 let po nastanku, razen če je z zakonom drugače določeno. Drugo načelo, če ni zakonskih določil, je, da so osebni podatki praviloma dostopni deset let po smrti oziroma 75 let od prvega uradnega vpisa v rojstno ali krstno knjigo. Ostaja torej še naprej odprtih vrsta vprašanj, ki jih bodo raziskovalci morali raziskati čez nekaj let.

Več sreče sem imela s pregledom fondov v Arhivu Republike Slovenije. V fondih Deželnega predsedstva nisem našla nobenih podatkov. V fondu Deželne vlade v Ljubljani pa sem našla tri fascikle gradiva o vojnih ujetnikih, največ o ruskih vojnih ujetnikih. Gradivo je iz let 1916, 1917 in 1918 z zanimivimi listinami, ki jih je mogoče razvrstiti v tri tematske sklope: prvi sklop so dokumenti o pobegih ruskih vojnih ujetnikov in morebitnem njihovem ponovnem zajetju. Drugi sklop so evidenčna poročila po posameznih občinah, kjer so zaposlili ujetnike. Podatki

¹ Med vojnimi ujetniki iz carske Rusije niso bili samo Rusi, ampak tudi pripadniki drugih narodov in narodnosti v carski vojski – Ukrajinci, Belorusi, Gruzinci, povolški Nemci, Židje in drugi. Ruski ali »ruski« vojni ujetniki zato jemljem kot terminus technicus in ga zaradi poenostavitve pišem brez narekovajev, ker pač gre za ujetnike ruske carske vojske brez podrobnejše opredelitve njihove narodnosti.

² Generalni direktor Avstrijskega državnega arhiva na Dunaju prof. dr. Lorenz Mikoletzky je v letu 2006 odločno zavrnil dostop to t.i. osebnih matrik ruskih vojnih ujetnikov na ozemlju Republike Slovenije, takrat še delom habsburške monarhije. Zato je tudi vse najpomembnejše gradivo shranjeno na Dunaju. Tudi intervencije avstrijskih kolegov – zgodovinarjev niso zalegle. Skliceval se je na določila zakona o varovanju osebnih podatkih. Vstop v te fonde bi bil teoretično mogoč s soglasjem njihovih potomcev in ožjih sorodnikov, kar pa seveda ni realna možnost.

v zbirnih tabelah so zabeleženi posebej za ruske in posebej za srbske, makedonske in po letu 1915 tudi italijanske vojne ujetnike. Tretji sklop dokumentov so obširna navodila o predpisanih postopkih ravnanja z vojnimi ujetniki, ki so jih nižjim oblastnim organom pošiljala različna ministrstva, predvsem vojno in notranje, z Dunaja. Velika večina gradiva ima podatke za deželo Kranjsko, nekaj posameznih listin je tudi iz Koroške.³

Iz pojasnil, ki sem jih navedla o težavah z ohranjenim in dostopnim arhivskim gradivu, je razumljivo, da o ruskih vojnih ujetnikih v slovenskem zgodovinopisju ni strokovnih in še manj znanstvenih študij. Imamo že zelo dobre monografske zgodovinopisne obravnave prve svetovne vojne in posebej soške fronte. O ruskih vojnih ujetnikih pa imamo na razpolago le nekaj spominskih priložnostnih zapisov in krajših člankov v dnevnem tisku ob vsakoletnih proslavah pri ruski kapelici pod Vršičem.

Ob zbiranju arhivskega in drugega gradiva sem ugotovila, da smo v nekatereh pogledih imeli zmotne predstave o usodah ruskih vojnih ujetnikov pri nas. Očitno je, da se jih kar nekaj po koncu vojne ni želelo vrniti v svojo domovino. V letu 1917 so po uspešno izvedeni oktobrski revoluciji v novi državi Sovjetski zvezi prišli na oblast boljševiki, kamor se posamezni vojni ujetniki, ki so v bojne pohode prve svetovne vojne šli pod carjevo zastavo, preprosto niso želeli več vrniti. Ostali so v novi državi prvi Jugoslaviji. Nekateri so ostali še naprej pri svojih dotedanjih delodajalcih, drugi so si poiskali delo na drugih kmetijah ali v obrtnih delavnicah. Drugo zmotno prepričanje je, da so bili ruski vojni ujetniki poslani predvsem v zaledje soške fronte, kjer so jih uporabili pri strateških gradnjah, ki naj bi avstro-ogrski armadi omogočila čim večjo vojaško uspešnost. Podatki v ohranjenem gradivu v Arhivu Republike Slovenije pa nam dokazujejo, da so bili razmeščeni po vsem ozemlju dežel Kranjske, Primorske, Koroške in Štajerske.

Dejstvo je, da so bili v hudem pomanjkanju moške delovne sile vojni ujetniki močno prisotni v gospodarskem življenju slovenskih dežel. Zato bom na kratko predstavila sistem vojnega gospodarstva v letih prve svetovne vojne pri nas. Krivulja gospodarskega razvoja se je v Avstro-Ogrski obrnila navzdol že leto pred prvo svetovno vojno zaradi političnega stanja na Balkanu, kjer je bila monarhija od okupacije Bosne in Hercegovine leta 1878 močno vpletena. Pokazali so se znaki krize z zmanjšano proizvodnjo, brezposelnostjo, krajšanjem delavnika, nižanjem obrestnih mer. Začetek vojne je krizo samo poglobil, saj, kot je zapisal časopis Slovenski trgovski vestnik, »vse se je godilo za vojno, vse radi vojne. Vojna je prevrnila osnovne nauke narodnega gospodarstva, saj sta odpadla dva bistvena predpogoja, to je svoboda prometa in deloma tudi osebna svoboda ter prosto razpolaganje z zasebno lastnino. Na njihovo mesto je pa stopila vsemogočna moč države, ki neomejeno uravnava produkcijo, ter razdeljevanje in porabo dobrin. Država največ kupuje, država je največji konsument, največji delodajalec, saj ona vzdržuje milijonske armade in jih preskrbuje s hrano in orožjem.«⁴ Povečevalo se

³ AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, tehnične enote 1973, 1974 in 1975

⁴ Slovenski trgovski vestnik, 15. 1. 1916, 1, Gospodarsko leto 1915.

je število odpuščenih delavcev, začeli so se vpoklicati v vojsko, obrati, najprej mali, so prenehali s proizvodnjo. Pričelo je primanjkovati denarja zaradi bega kapitala. Vlada je zaprla borzo, razglašala moratorije, vsi ukrepi pa so bili bolj improvizirani kot ne. Splošno mnenje raziskovalcev je, da gospodarstvo ni bilo pripravljeno na vojno, predvsem ne na dolgo in totalno. V ospredje so prišle tri prednostne naloge: preoblikovanje gospodarstva v oboroževalno in širše v vojno gospodarstvo, preskrba vojske in prebivalstva in financiranje vojne.⁵ Že prve mesece vojne in nato kontinuirano je država sprejemala in uveljavljala množico različnih posebnih in izrednih zakonov in predpisov, ki so globoko posegali v osebno, gospodarsko in družbeno življenje. Med prvimi je bila odredba, s katero so suspendirali nekatere določbe državnega osnovnega zakona o splošnih državljanskih pravicah, kot so bile zagotovitev osebne svobode, nedotakljivosti hišne pravice, zajamčena tajnost pisem, omejitev pravice do shodov. Omejili so pomorski in poštni promet, ukinili pa osebni medkrajevni telefonski promet. Razveljavili so določbe o nedeljskem in prazničnem počitku, v premogovnikih uvedli nadurno in nedeljsko delo. Popisali so zaloge aluminija, antimona, svinca, bakra, medenine, cinka, usnja, ovčje volne. Že v letu 1914 so prepovedali izvoz vseh prehrabnenih izdelkov ter uvedli najprej kontrolo vseh cen, nato pa za posamezne, predvsem prehrabnene izdelke, določali najvišjo dovoljeno ceno. Sledila je vrsta uredb, s katero so poskušali urejati preskrbo ne samo vojaštva, ampak tudi civilnega prebivalstva. Ti predpisi so bili vsa vojna leta tudi najštevilnejši, obenem nam pa tudi najbolj nazorno prikazujejo, kako se je z vsakim mesecem in letom vojne zaostroval problem oskrbe vsega prebivalstva s prehrano. Že v avgustu 1914 so prepovedali izvoz vseh vrst mlevskih izdelkov, lanu in konoplje, decembra prepovedali klanje breje živine, čez nekaj mesecev pa sploh omejili klanje goveje živine in prašičev. Prepovedali so uporabo žit in moke za krmljenje živine, marca 1915 so že omejili porabo mlinskih izdelkov in uvedli krušne izkaznice. Posebej so določali količine in sestavine mok za peko kruha. Prepovedali so uporabo žit za kuhanje žganja ter uporabo krompirja za izdelavo mil. Če stanje ne bi bilo žalostno, bi bil odlok iz aprila 1915 o prepovedi uporabe kruha za čiščenje tal in tapet prav smešen, obenem pa nam pokaže, s kakšnimi podrobnostmi so želeli državni uradniki urejati gospodarsko življenje v državi. V letu 1915 pa so začeli z rednimi zplembami letin vseh žit (pšenice, rži, ječmena, ovsa in koruze) skupaj z zalogami iz prejšnjih let, pa tudi letine fižola, graha, boba in leče ter zasegli vse doma pridelano surovo olje. Obenem so postopno ukinjali carine za prehrabnene izdelke.⁶

Preurejanje je bilo najlažje v tistem delu industrije, ki je že pred vojno proizvajala orožje in strelivo ter tiste obrate, kjer so takoj lahko začeli proizvajati za vojsko. Vse te obrate so podredili vojski in vojnemu pravu. Za vso drugo industrijsko proizvodnjo pa so predpisali obseg dobav. Določili so kontingente za obe državni polovici posebej. Ustanovili so posebne surovinske centrale, ki pa niso

⁵ Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih, str. 21–25.

⁶ Slovenski trgovski vestnik, 15. 3. 1915, 3, 15. 4. 1915, 4, 15. 5. 1915, 5, 15. 7. 1915, 7. 15. 9. 1915, 9. Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne in Pregled novjših, gospodarskih razmer tičočih zakonitih naredb.

mogle nadomestiti izpada surovin. Najpomembnejše centrale so bile vojnožitni prometni zavod, centrala za bombaž, centrala za kovine, devizna centrala, centrala za volno ter centrala za olje in mast.⁷ Ob koncu vojne je delovalo kar preko 90 različnih central. Z vsakim letom vojne so bolj centralizirali načrtovanje in urejanje gospodarske dejavnosti, racioniranje preskrbe je bilo vedno ostrejšje. Veliko večje probleme kot v industriji so imeli z urejanjem v kmetijstvu. Največje težave so imeli zaradi pomanjkanja delovne sile, saj je poljedelstvo bilo v tem času slabo mehanizirano. Delovna sila žensk in pogosto tudi vojnih ujetnikov ni mogla nadomestiti v vojsko vpoklicanih moških, ujetniki pa so bili povrh vsega še podhranjeni. Hektarski donosi so sunkovito padli, ponekod celo za polovico. Isto se je zgodilo tudi v prireji mleka. Podatki za leto 1917 za Kranjsko kažejo, da je pridelava pšenice in koruze padla za četrtno, rži za dobro tretjino, ječmena in ovs za polovico. Boljši je bil le pridelek ajde, sadja, odličen pa grozdja in vina, ki je bilo zelo dobre kakovosti. Slabši je bil pridelek krompirja, zelja, repe in pese pa tudi fižola in druge zelenjave. Zelo slab je bil pridelek detelje, sena in slame zaradi suše. Poljedelstvo je poleg vremenskih težav posebej občutilo pomanjkanje vprežne živine in gnojil.⁸

Podrobnejšo sliko je v svojem poročilu za leto 1917 o gospodarskih razmerah na Kranjskem, torej v deželi najbližji vojnim frontam in zato od vojne tudi najbolj prizadeti pokrajini, dala zbornica za trgovino in obrt. Zbornica je poudarjala, da je bil z vsakim letom vojne položaj slabši. Najtežje je bilo pomanjkanje delovne sile, pa še ta je bila zaradi nezadostne prehrane gospodarsko neučinkovita. Zaradi pomanjkanja hrane tudi delo vojnih ujetnikov ni dalo dobrega rezultata. To pa je slabšalo še pomanjkanje vodstvenega kadra. Opozarjala je, da je pomanjkanje surovin, posebej pa premoga, prizadelo tudi obrate, ki so delali za vojaške dobave. Med največje probleme vojnega gospodarstva pa je štela popolno centralno regulacijo industrijske in obrtne proizvodnje ter trgovine, deloma, ker je zatrla vsako iniciativo in deloma zaradi nejasnosti in zmede v množici raznih odredb in predpisov oblasti. Predpisi, ki so posebej omejevali trgovino, so na drugi strani seveda povzročali črni trg in tihotapstvo. V surovinskih in drugih centralah, ki so nadzorovale in urejale proizvodnjo in trgovino, je videla samo zlo.⁹

Podatki o proizvodnji slovenskih industrijskih in večjih obrtnih podjetij nam pokažejo vso uničevalno moč vojne. Za 30 % obratov podatkov o proizvodnji v času vojne žal ni. So pa to bili zelo majhni obrati, najpogosteje obrtne delavnice. Delo je moralo popolnoma ustaviti skoraj 10 % vseh podjetij. Obseg proizvodnje je bil v 46 % obratov manjši kot pred vojno, enak ali pa večji pa v tretjini podjetij. Svojo proizvodnjo je namensko v vojaško preusmerilo 5 % obratov. Bolj zanimiva je razporeditev proizvodnje po panogah. Proizvodnjo je ustavilo ali močno zmanjšalo dve tretjini in celo več obratov v industriji kamna in zemlje, tekstilni, lesni in prehrabeni industriji ter oblačilnih obrteh, do polovice pa v kemični ter

⁷ Slovenski trgovski vestnik, 15. 1. 1918, 1. Gospodarski pregled 1917.

⁸ Prav tam, 15. 6. 1918, 7. Gospodarske razmere na Kranjskem l. 1917, str. 43.

⁹ Slovenski trgovski vestnik, 15. 6. 1918, 6 in 15. 7. 1918, 7. Gospodarske razmere na Kranjskem l. 1917.

usnjarski in papirni industriji. V vojaško proizvodnjo so se morali usmeriti obrati v kovinski, strojni, kemični, usnjarski in papirni ter lesni industriji in, zanimivo, tudi ena od tiskarn. Svojo proizvodnjo pa je povečalo le manjše število podjetij v rudarstvu in železarstvu, teh je bilo največ, kemični, usnjarski in papirni ter prehrabeni industriji, v tiskarnah in po eno podjetje v industriji kamna, kovinski ter lesni industriji in oblačilnih obrteh.¹⁰

Analiza zbornice za trgovino in obrt še podrobneje razčlenjuje stanje v industriji in obrti, kot nam ga dajejo podatki o proizvodnji v vojnih letih. Železarstvo, kovinsko in strojno industrijo je pestilo pomanjkanje surovin, premoga in delovne sile. Potrebe vojske so bile vedno večje, obrate pa so zaradi teh težav pogosto morali zapirati za več mesecev. Papirna industrija je imela zelo veliko naročil, pa jih zaradi pomanjkanja surovin in višjih transportnih stroškov ni mogla realizirati. Izjema je bila proizvodnja lepenke, ki je tekla dokaj nemoteno. Industrija usnja in obutve je bila sicer zelo konjunktorna, saj je delala za vojsko. Uspešni pa so bili le veliki obrati, ker so pač imeli prednost pri dodeljevanju surovin, predvsem kož. Tekstilna industrija je popolnoma obstala zaradi pomanjkanja surovin, oblačilna, na primer slamenkarska, pa je delala zaradi pomanjkanja sukanca le omejeno, čeprav je povpraševanje bilo veliko. Stale so tudi milarne, dobro pa je tekla proizvodnja sveč. Opekarne in cementarne v glavnem niso obratovala. Lesno industrijo je zaviralo pomanjkanje delavcev ter vozov in živine za prevoze. Na splošno je zbornica ugotavljala, da so samo podjetja, ki so delala za vojsko, obratovala relativno dobro, čeprav je tudi ugotavljala, da so nekatera zaradi splošnega pomanjkanja surovin in delavcev celo ustavila delo.¹¹

Vojni ujetniki so delali so predvsem v kmetijstvu ter večjih obrtnih in industrijskih obratih ter pri izgradnji strateških komunikacij (ceste, vodovodi, žičnice) v ožjem zaledju soške fronte. Zelo natančno so ločili vojne ujetnike, ki so delali na vojaških objektih in tiste, ki so bili zaposleni na državni ravni pri tako imenovanem civilnem delu. Kako deliti delovno pomoč vojnih ujetnikov ter kako postopati z njimi, je izjemno natančno s pravo avstro-ogrsko uradniško urejenostjo popisano v navodilih, ki jih objavljam v celoti. Ti predpisi so veljali za vojne ujetnike pri civilnem delu. Dopolnjevani so jih vsa vojna leta. Povzetek postopkov in pravil je bil objavljen tudi februarja 1917. Upravičeno lahko sklepam, da je vojno ministrstvo na Dunaju ta izredno podrobna navodila o ravnanju z vojnimi ujetniki na civilnem delu pripravilo tudi pod vtisom tragedije pri gradnji ceste čez prelaz Vršič. Bila so napisana z za vojni čas nepričakovano človeško noto o humanem ravnanju z vojnimi ujetniki. Posebno vprašanje je, ki ga tu ne bom podrobneje obdelala, lahko pa samo na kratko opozorim na celotno problematiko, koliko so na predpise o ravnanju z vojnimi ujetniki vplivali pravilniki dveh haaških mirovnih konferenc iz let 1899 in 1907 s sprejetjem t.i. haaških pravilnikov o zaščiti oseb, ki ne sodelujejo ali ne sodelujejo več neposredno v sovražnostih. To so bili civilisti,

¹⁰ AS 448 - Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, Popis starejših industrij iz leta 1919, fasc. 311/3.

¹¹ Slovenski trgovski vestnik, 15. 6. 1918, 6 in 15. 7. 1918, 7. Gospodarske razmere na Kranjskem I. 1917.

vojni ujetniki in drugi pridržani, ranjeni ali bolni. Glede na tekst, ki ga objavljam, lahko sodim, da so bili napisani tudi pod vplivom v Haagu sprejetih pravilnikov. Podatkov, kako so te predpise spoštovali in uresničevali, ni.

»Poraba vojnih ujetnikov za kmetijska dela.«¹²

Sedanje splošno pomanjkanje moških delavskih moči na vseh narodno-gospodarskih poljih občuti v posebni meri kmetijstvo, ki mora zdaj bolj kot kdaj prej skrbeti za prehrano prebivalstva od celega sveta odrezanih centralnih držav, da s tem omogoči uspešno obrambo naše od nebrojnih sovražnikov napadane domovine. Ena najvažnejših nalog vlade je zdaj, gledati na to in pripomoči, da je kmetijstvo tej svoji nalogi tudi kos, da se torej kmetijska produkcija ne zmanjša, temveč po možnosti celo zviša ali obdrži na višini prejšnjih let. Vlada skuša to doseči na različne načine: s podukom, z ukazi, z dovoljevanjem vojaških dopustov posestnikom in kmetijskim delavcem ob času največjega kmetijskega dela kakor ob setvi, košnji, žetvi, mlačvi itd. pa kljub vsem tem odredbam je še vedno premalo delavskih moči za opravljanje kmetijskih del. Vsled tega je vlada določila, da se smejo h kmetijskemu delu pritegniti tudi vojni ujetniki.

Marsikdo je že vprašal: Na kakšen način in pod katerimi pogoji pa se dobe vojni ujetniki? In le, ker mu ni bila prava pot znana, se ni poslužil te ugodnosti.

Naloga tega članka je, seznaniti s tozadevnimi določbami župane in župne urade – do katerih se ljudje obračajo za svet – da bodo vedeli v danih slučajih prav svetovati.

Pred vsem je treba odgovora na vprašanje:

1. Kam se obrniti za pridelitev vojnih ujetnikov?

Prošnje za pridelitev vojnih ujetnikov je vlagati pri političnem okrajnem oblastvu (c.kr.okr. glavarstvu, v Ljubljani pri c.kr. policijskem ravnateljstvu), ki izroči prošnjo deželni delavski izkazovalnici (Landes-Arbeiternachweisstelle) v rešitev. V vsaki kronovini je namreč ustanovljena deželna delavska izkazovalnica, ki ima svoj urad večinoma pri deželnem političnem oblastvu, n.pr. na Kranjskem pri c.kr. deželni vladi v Ljubljani.

V prošnji je navesti število vojnih ujetnikov, ki se želi. Dobe se v oddelkih po najmanj 10. Ker pa jih naši domači kmetovalci ne potrebujejo toliko, je najbolje, da prosi za pridelitev vojnih ujetnikov županstvo, ki jih potem po potrebi porazdeli med kmetovalce. V takih slučajih nastopa naproti politični in vojaški oblasti kot delodajalec občina.

Prošnji se mora priložiti dokazilo, da ima prosilec dovolj živil za prehranjevanje vojnih ujetnikov in stražnega osebja, ozir. da si jih brez dvoma lahko nabavi, ter primeren prostor za stanovanje oziroma prenočevanje. To dokazilo potrdi okrajno glavarstvo (c.kr. policijsko ravnateljstvo).

Obenem, ko se prošnja vloži, se mora pri c.kr. okrajnem glavarstvu (c.kr. policijskem ravnateljstvu) založi za vsakega zaprosenega vojnega ujetnika kavcija

¹² Občinska uprava. Glasilo »Kmetске županske zveze«, 11, 1917, št. 2, str. 13–15.

v znesku 30 K v gotovini ali vložnih knjižicah ali pa pupilarno varnih vrednostnih papirjih. Kavcija se vrne, če se prošnja za pridelitev vojnih ujetnikov odkloni, oziroma v slučaju, da se prošnji ugotovi, če vojne ujetnike novi delodajalec ali pa ujetniški tabor od dosedanjega delodajalca pravilno prevzame in to pismeno potrdi.

Prošnje, opremljene z navedenim dokazilom in potrdilom o plačani kavciji, se vlagajo lahko tudi naravnost pri deželni delavski izkazovalnici.

Prošnje je kolkovati s kolkom za 1 K.

2. Kaj se zahteva od delodajalca, ki je dobil na razpolago vojne ujetnike-delavce?

V tem pogledu je izdalo c. in kr. Vojno ministrstvo podroben predpis in sicer glede delavnega časa, prehranjevanja, prenočevanja, plačevanja, obleke vojnih ujetnikov, ravnanja z njimi, nadzorovanja, prevoza kakor tudi odpoklica in odpovedi vojnih ujetnikov.

I. Delavni čas.

V obče se pri vojnih ujetnikih-delavcih glede delavnega časa, odmorov, nedeljskega počitka in delavskega varstva smiselno uporabljajo isti zakoni in predpisi, ki so za enako delo v istem kraju in nekih razmerah v veljavi za civilne delavce. Splošno se mora torej postopati z vojnimi ujetniki glede delavnega časa in počitka tako kot z domačimi delavci, posli itd.

II. Prehranjevanje.

Za prehrano vojnih ujetnikov in stražnikov mora skrbeti delodajalec. Za hrano ujetnikov ne dobi delodajalec od vojaške uprave nobene odškodnine, pač pa za stražnikovo hrano in sicer po 1 K 30h za osebo na dan.

Glede hrane je določeno sledeče:

- 1.) Stražnik ima pravico do zajutreka, opoldanskega obeda in večerje. Kot za jutrek se mu lahko da prižgana juha, kava ali čaj, opoldne in zvečer pa tečna kmečka hrana. Kruha gre vsakemu stražniku kvečjemu 500 gramov (nekaj več kot pol kilograma) dnevno, ki pa se lahko odplača v denarju in sicer po 30 h dnevno.
- 2.) Vojni ujetniki morajo dobivati tako hrano kot domači poljski delavci, na vsak način pa mora biti hrana zadostna in zdrava.

III. Prenočevanje.

Delodajalec mora dati vojnim ujetnikom tudi prenočišče in sicer tako, ki ni zdravju škodljivo. Prostori morajo biti zračni; v teh se jim lahko postavijo lesena ležišča (»prične«) ali pa pripravi samo lesen pod in za vsacega vojnega ujetnika po ena slamnica ali vsaj zadosti slame, podzglavnica in ena ali dve odeji. Na golih tleh ne sme noben vojni ujetnik ležati. Pozimi se morajo prostori, kjer prenočujejo vojni ujetniki, kuriti.

Vojni ujetniki morajo imeti na razpolago zdravo pitno vodo, dovolj vode za umivanje kakor tudi za pranje prerila in v primerni bližini oziroma razdalji od prenočišča tudi snažno stranišče.

IV. Obleka.

Obleka, kijo dobe vojni ujetniki od vojaške uprave, obstoji iz 1 čepice, 1 bluze, 1 hlač, 1 plašča, 1 para čevljev, 2 garnitur perila, 1 brisače, 1 garniture flanelnega perila in 1 nahrbtnika (krušne vrečice ali pa ruske tornistre).

Vojaška uprava nosi stroške za obleko le po meri naravne obrabe; če se torej obleka predčasno obrabi, ker se nanjo ni zadostno pazilo, ali pa če je vojni ujetnik vsled pomanjkanja nadzorovanja kaj odprodal, je za to odgovoren delodajalec, ki mora potem tozadevne stroške plačati.

Nadomestila za obleko naročati je pri pristojnem ujetniškem taboru.

V slučaju nujne potrebe dopolni obleko vojnih ujetnikov lahko tudi delodajalec, ki dobi stroške od vojaške uprave povrnjene le:

- a) če je okrajno glavarstvo dopolnitvi poprej pritrdilo in zadevne stroške spoznalo primerne, ali pa*
- b) če se z naknadno predložitvijo računa izkaže, da bi enaka dopolnitev veljala vojno upravo vsaj toliko, kolikor zahteva delodajalec.*

Ako se da vojnim ujetnikom taka obleka, da se kot vojni ujetniki ne morejo takoj spoznati, se mora tista zaznamovati z oljnato barvo na posebno vidnih mestih.

Prošnje za dopolnitev ozir: obnovitev vojno-ujetniške obleke morajo biti od orožništva potrjene.

Obleka, čevlji in perilo, ki se ne more več rabiti, se ne sme proč metati, ampak se mora vselej potem, ko pride dopolnitev oziroma obnovitev, pri županstvu zbrati in odposlati s seznamom tistemu vonoujetniškemu taboru, od koder je prišla dopolnitev.

V. Zdravstveni predpisi.¹³

Vojni ujetniki se morajo od časa do časa zdravniško preiskati. Te preiskave mora zdravnik beležiti v zdravniški dnevnik, ki ga hrani delodajalec.

Če kak vojni ujetnik ali stražnik zboli, mora delodajalec na svoje stroške preskrbeti zdravniško pomoč. Ako odredi zdravnik zdravljenje v bolnišnici, mora delodajalec tej odredbi ustreči. Prevozne stroške – razen železničnih – nosi delodajalec, oskrbne stroške v bolnišnici pa vojaška uprava.

Ako se kak vojni ujetnik ponesreči, se mora nezgoda takoj sporočiti zdravniku, ki potrebno odredi in nezgodo naznani pristojnemu oblastvu.

V slučaju kake nalezljive bolezni se morajo zdravniški ukazi točni izvrševati. Vsak sumljiv slučaj nalezljive bolezni se mora naznaniti županstvu.

Ako kak vojni ujetnik umrje, se mora to naznaniti civilni (okrajnemu glavarstvu) in vojaški oblasti (najbolje potom orožniške postaje).

¹³ Konec februarja 1917 je Deželna vlada za Kranjsko s posebno okrožnico obvestila nižje oblastne urade, da je vojno ministrstvo na Dunaju še dodatno določilo, da vojne ujetnike na civilnem delu zaradi njihove razpršenosti po deželi pregleduje zdravnik vsako tretjo nedeljo v mesecu v skupinah po največ 100 oseb pred poslopji občinskih uprav. AS 33, t.e.1974, dok. številka 5930 z dne 21. februar 1917.

VI. Ravnanje z vojnimi ujetniki.

Z vojnimi ujetniki ne sme delodajalce ravnati surovo in krivično in tudi ne sme dopustiti, da bi stražnik ali paznik ali kdo drug ž njimi tako postopal. Zlasti ne sme vojnih ujetnikov kaznovati niti delodajalec niti stražnik, pravico kaznovanja imajo namreč samo orožniki in pristojne vojaške oblasti. Posebno ne sme delodajalec vojnih ujetnikov pretepati, jim dela podaljševati čez dopusten delavni čas, omejevati predpisanih odmorov in nedeljskega počitka, odtrgavati delavske doklade, prikrajševati jih pri hrani ali pa odrejati trdega ležišča.

Nedeljsko delo je dovoljeno le za spravljanje žetve, ali pri neodložljivih poljskih opravilih in sploh le v nujni potrebi.

Ako žele vojni ujetniki prisostvovati službi božji svojega verstva, se mora njihovi želji po možnosti ugoditi. Vojnim ujetnikom mohamedanske vere se mora dajati počitek v petkih tako kakor kristjanom ob nedeljah. Zato pa morajo tisti ob nedeljah delati.

Vojnim ujetnikom je prepovedano, udeleževati se plesnih vesellic in zahajati v gostilno.

VII. Straženje vojnih ujetnikov pri delu.

*Za straženje vojnih ujetnikov **pri delu** ima skrbeti delodajalec, ne pa stražnik.*

Vojaški stražnik skrbi za vzdrževanje vojaškega reda v obče in nadzoruje vojne ujetnike pri delu le, če delajo skupaj ali pa v velikih skupinah. Stražnik nadzoruje posebno še red v prenočiščih, skrbi za vzdrževanje in polnoštevilnost vojaških predmetov (obleke itd.) in pazi na to, da ne krši delodajalec svojih dolžnosti nasproti vojaški upravi in vojnim ujetnikom.

Posebno se mora paziti nato, da nihče ne pobegne. Ako kak vojni ujetnik pobegne, se mora to takoj javiti najbližji orožniški postaji ozir: najbližjemu vojaškemu stacijskemu poveljstvu.

Kdor pospešuje beg vojnih ujetnikov n.pr. s tem, da da ubežnemu vojnemu ujetniku hrano, ležišče ali pa mu kaže pot, je težko kaznjiv; zagovarjati se ima pred vojaškim sodiščem.

VIII. Delavske doklade.

Vsak delodajalec brez izjeme je dolžan vojnim ujetnikom dajati delavsko doklado in sicer vsakemu po 15 do 30 h dnevno. Delavska doklada se mora plačevati vsak dan in sicer v denarju v roke vojnega ujetnika; stražnik le potrdi pravilnost plačila.

Delodajalec pa lahko da vojnim ujetnikom tudi po več nego 50 h dnevno; vendar mu presežka ne sme dati na roko, temveč se mora tisti vpisati vojnim ujetnikom v dobro. Ako želi vojni ujetnik, da se mu nabavi kaj koristnega, česar pa delodajalec ni dolžan dati, sme delodajalec tisto kupiti iz vojnemu ujetniku v dobro vpisnega prihranka; pri tem ne sme delodajalec iskati dobička.

Kadar gre vojni ujetnik od delodajalca, se mora njegov prihranek nakazati vojnoujetniškemu taboru.

IX. Nadzorstvo.

Da se ne kršijo določila o porabi vojnih ujetnikov, je uvedeno tudi nadzorovanje, katero izvršujejo vojaška uprava, civilna oblastva (posebna okrajna glavarstva), orožništvo in zdravstvena oblastva (županstvo, okrožni zdravnik, c.kr. okrajni zdravnik itd.).

X. Prevoz vojnih ujetnikov.

Stroške prevoza vojnih ujetnikov in stražnikov v kraj dela in v tabor nosi vojaška uprava, pri premeditvah odrejenih od deželne delavske izkazovalnice v deželi, pa vedno delodajalec.

XI. Odpoklic in odpoved vojnih ujetnikov.

Porabo vojnih ujetnikov odpove delodajalec z osem dnevnim odpovednim rokom pri deželni delavski izkazovalnici.

Ako ne izvrši deželna delavska izkazovalnica odvoza vojnih ujetnikov o s m i dan potem, ko je odpoved prejela, gre delodajalcu, če ne uporablja vojnih ujetnikov za delo, odškodnina za preskrbo vojnih ujetnikov v času od poteka odpovednega roka do odvoza po 2 K za vsakega stražnika in vojnega ujetnika na dan. Odškodnino plača vojaška uprava.

Deželna delavska izkazovalnica lahko vsak čas odpokliče vojne ujetnike brez odpovedi.

XII. Jamstvo.

Vojaška uprava ne jamči za nikakršno škodo, ki bi jo delodajalcu povzročili vojni ujetniki vsled malomarnosti ali pa tudi namenoma.

Na podlagi do sedaj napisanega lahko ruske vojne ujetnike razdelimo v dve veliki skupini, v skupino vojnih ujetnikov, ki so delali na civilnem delu in drugo, na slovenskem ozemlju precej številnejšo skupino, ki so delali pri vojaških delih gradenj strateško pomembnih objektov v neposredni bližini vojne fronte. V Arhivu Slovenije je ohranjeno gradivo in podatki o vojnih ujetnikih na civilnem delu. Za drugo skupino je gradivo shranjeno v Vojnem arhivu na Dunaju, ki je, kot rečeno, le delno dostopno. Tako ne poznamo prepisov, ki so urejali postopke z vojnimi ujetniki na strateških gradnjah, ki jih je nadzorovala avstro-ogrska vojska in so živeli v posebnih zanje zgrajenih taboriščih.

V Republiki Sloveniji živi danes dokaj številčna skupnost slovenskih prebivalcev, ki imajo ruske priimke. Njihov izvor je trojen. Največ je potomcev ruskih beguncev po oktobrski revoluciji, ki so zapustili Rusijo in se prek Srbije naselili pri nas. Med njimi jih je veliko plemiškega izvora. Druga skupina so potomci, resda zelo maloštevilni, ruskih vojnih ujetnikov na civilnem delu na ozemlju Republike Slovenije. Tretja skupina pa so ne tako maloštevilni potomci ruskih vojnih ujetnikov, ki so bili najprej internirani v Turčiji in po koncu vojne prek Makedonije, Srbije in Hrvaške prišli na ozemlje današnje Republike Slovenije, si tu ustvarili družine in danes njihovi potomci živijo med nami.

Glede na dejstvo, da imam največ podatkov o ruskih vojnih ujetnikih na civilnem delu, bom prikaz začela z njimi, čeprav po njihovem številu primerjalno

z vojnimi ujetniki v taboriščih na Gorenjskem in Primorskem niso bili največja skupina. Poročila o številu ruskih vojnih ujetnikov na civilnem delu na ozemlju Kranjske se začnejo z mesecem oktobrom 1916. Sestavljena so bila na podlagi poročil iz posameznih okrajnih glavarstev.

Tabela številka 1: Število ujetnikov na civilnem delu v letu 1916¹⁴

1. oktober 1916

Okraj	Kmetijstvo	Obrt, industrija	Rudarstvo	Skupaj
Postojna	–	–	–	–
Kočevje	50	40	155	245
Krško	302	–	–	302
Kranj	65	–	–	65
Litija	73	–	–	148
Logatec	19	–	–	19
Ljubljana mesto	10	70	–	80
Ljubljana okolica	50	66	–	116
Radovljica	20	151	–	171
Novo mesto	81	–	–	81
Kamnik	19	–	–	19
Črnomelj	–	–	–	–
Skupaj	689	327	230	1.246

1. november 1916

Okraj	Kmetijstvo	Obrt, industrija	Rudarstvo	Skupaj
Postojna	50	40	155	245
Kočevje	50	40	155	245
Krško	302	–	–	302
Kranj	65	–	–	65
Litija	–	–	–	–
Logatec	10	70	–	80
Ljubljana mesto	50	66	–	116
Ljubljana okolica	73	–	75	148
Radovljica	19	–	–	19
Novo mesto	81	–	–	81
Kamnik	19	–	–	19
Črnomelj	–	–	–	–
Skupaj	689	447	230	1.366

¹⁴ AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, t.e. 1873.

Tabela številka 2: Število ujetnikov na civilnem delu v letu 1917¹⁵

1. junij 1917

Okraj	Kmetijstvo	Obrt, industrija	Rudarstvo	Skupaj
Postojna	50	–	–	50
Kočevje	–	202	89	266
Krško	983	–	–	983
Kranj	180	–	–	80
Litija	208	–	21	229
Logatec	161	–	–	161
Ljubljana mesto	68	38	–	392
Ljubljana okolica	298	94	–	202
Radovljica	80	–	–	80
Novo mesto	239	–	–	299
Kamnik	103	–	–	103
Črnomelj	56	–	–	56
Skupaj	2.563	132	110	2.805

1. julij 1917

Okraj	Kmetijstvo	Obrt, industrija	Rudarstvo	Skupaj
Postojna	50	–	–	50
Kočevje	174	–	60	234
Krško	1.057	–	–	1.057
Kranj	118	–	–	118
Litija	–	–	–	–
Logatec	98	37	–	135
Ljubljana mesto	344	81	–	425
Ljubljana okolica	202	–	–	202
Radovljica	91	–	–	91
Novo mesto	339	–	–	339
Kamnik	103	–	–	103
Črnomelj	78	–	–	78
Skupaj	2.886	118	81	3.085

¹⁵ AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, t.e. 1874.

1. avgust 1917

Okraj	Kmetijstvo	Obrt, industrija	Rudarstvo	Skupaj
Postojna	50	–	–	50
Kočevje	164	–	–	164
Krško	1.023	–	–	1.023
Kranj	106	–	–	106
Litija	223	–	21	244
Logatec	151	–	–	151
Ljubljana mesto	91	37	–	128
Ljubljana okolica	374	88	–	462
Radovljica	90	–	–	90
Novo mesto	328	–	–	328
Kamnik	127	–	–	127
Črnomelj	81	–	–	81
Skupaj	2.808	125	21	2.954

Tabela številka 3: Število ujetnikov na civilnem delu v letu 1918¹⁶

1. marec 1918

Okraj	Poljedelstvo	Gozdarstvo	Obrt, industrija	Skupaj
Postojna	27	–	–	27
Kočevje	79	71	61	211
Krško	608	78	–	686
Kranj	72	10	–	83
Litija	211	–	4	215
Logatec	103	–	–	103
Ljubljana mesto	180	–	51	231
Ljubljana okolica	267	1	95	363
Radovljica	58	–	154	212
Novo mesto	284	–	–	284
Kamnik	96	150	150	246
Črnomelj	104	4	–	108
Skupaj	2.089	165	492	2.769

¹⁶ AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, t.e. 1875.

1. april 1918

Okraj	Poljedelstvo	Gozdarstvo	Obrt, industrija	Skupaj
Postojna	45	–	–	45
Kočevje	79	71	61	211
Krško	663	78	–	741
Kranj	76	10	–	86
Litija	188	–	–	192
Logatec	103	–	–	103
Ljubljana mesto	136	–	51	187
Ljubljana okolica	277	–	95	373
Radovljica	58	–	154	212
Novo mesto	729	–	–	729
Kamnik	96	–	170	266
Črnomelj	104	4	–	108
Skupaj	2.554	164	512	3.253

1. maj 1918

Okraj	Poljedelstvo	Gozdarstvo	Obrt, industrija	Skupaj
Postojna	102	–	–	102
Kočevje	93	33	61	187
Krško	685	–	22	707
Kranj	106	–	–	106
Litija	216	–	2	218
Logatec	137	–	–	137
Ljubljana mesto	167	–	60	227
Ljubljana okolica	346	6	108	460
Radovljica	55	–	154	209
Novo mesto	380	–	–	380
Kamnik	122	–	–	122
Skupaj	2.556	39	407	3.002

1. junij 1918

Okraj	Poljedelstvo	Gozdarstvo	Obrt, industrija	Drugo	Skupaj
Postojna	83	–	–	–	83
Kočevje	128	37	92	–	257
Krško	687	50	–	64	801
Kranj	62	36	27	–	125
Litija	229	7	12	–	248
Logatec	122	–	30	–	152
Ljubljana mesto	181	–	65	9	255
Ljubljana okolica	409	10	105	–	524
Radovljica	47	–	182	–	229
Novo mesto	343	–	7	–	350
Kamnik	128	–	113	–	241
Skupaj	2.565	141	633	73	3.412

1. september 1918

Okraj	Poljedelstvo	Gozdarstvo	Obrt, industrija	Drugo	Skupaj
Postojna	92	—	—	—	92
Kočevje	134	42	99	—	275
Krško	732	62	—	71	865
Kranj	74	42	31	—	147
Litija	242	12	18	—	272
Logatec	134	—	38	—	172
Ljubljana mesto	197	—	89	12	298
Ljubljana okolica	436	16	125	—	577
Radovljica	45	—	232	—	277
Novo mesto	386	—	7	—	393
Kamnik	134	—	127	—	251
Črnomelj	162	1	—	—	163
Skupaj	2.802	175	766	83	3.782

1. oktober 1918

Okraj	Poljedelstvo	Gozdarstvo	Obrt, industrija	Drugo	Skupaj
Postojna	65	—	—	—	65
Kočevje	73	43	—	—	116
Krško	503	10	19	—	532
Kranj	64	27	16	—	107
Litija	202	11	6	—	219
Logatec	136	—	10	—	146
Ljubljana mesto	116	—	28	107	251
Ljubljana okolica	308	20	—	—	328
Radovljica	45	—	—	—	45
Novo mesto	243	28	—	7	278
Kamnik	116	—	—	19	135
Črnomelj	105	9	—	—	114
Skupaj	1.976	148	79	133	2.336

Pogled na te preglednice s podatki o številu ruskih vojnih ujetnikov na Kranjskem med oktobrom 1916 in oktobrom 1918 je poln presenečenj. Presenetljivo nam razkriva, da je v teh letih delalo na civilnem delu zelo veliko število ruskih vojnih ujetnikov. Najmanj jih je bilo oktobra 1916, le 1.246. Njihovo število je nato naraščalo do julija 1917, nato spet upadlo. Povečevati se je začelo ponovno v mesecu aprilu 1918, z izjemo v mesecu maju 1918, in doseglo najvišje število sploh septembra 1918, torej tik pred koncem vojne. Takrat jih je bilo na civilnem delu kar 3.782. Obžalujem lahko samo, da podobnih podatkov nimam tudi za drugi dve slovenski pokrajini, slovensko Štajersko in slovensko Koroško. Edini znani podatek za slovensko Štajersko povzemam po literaturi, da je bilo pri Strnišču pri Ptuj (takrat Sternthal) veliko zbirno taborišče za ruske vojne ujetnike, kjer je lahko,

če je bilo polno zasedeno, bivalo kar 37.000 ujetnikov.¹⁷ Od tam so jih pošiljali na civilno delo in na delo na strateških objektih.

Nekaj spominskih drobcev imam tudi za slovensko Koroško. Na kmetiji moje babice po materini strani v Starem trgu pri Slovenj Gradcu so živeli in delali trije ruski vojni ujetniki. Karl, sodeč po imenu povolški Nemec, je ostal na kmetiji do začetka druge svetovne vojne, ko so ga leta 1941 poslali v Trstenik in Užice, kjer se je smrtno ponesrečil. Druga dva, Kirilo in Griška, pa sta se po koncu vojne vrnila v Sovjetsko zvezo. Na kmetiji Virtič v Starem trgu je delal Vasilij, ki je po koncu vojne ostal v dolini. Pri veleposestnikih Kacih v Šmartnu pri Slovenj Gradcu je bil zaposlen Heinrich, očitno tudi Nemec iz Povolžja. Po vojni je ostal v Šmartnem in umrl po drugi svetovni vojni.¹⁸

Zanimivi so podatki predvsem za skupino, ki je delala v obrti in industriji. Nekaj drobcev o tem, v katerih obratih so delali, imam spet samo za Kranjsko. Deželna vlada v Ljubljani je zahtevala mesečna poročila o tem, kje delajo vojni ujetniki in koliko jih je na civilnem delu, vendar so žal ohranjena samo posamezna za nekatera okrajna glavarstva. V Kočevju je aprila 1918 delalo 100 ujetnikov v kočevskem rudniku premoga.¹⁹ V okrajnem glavarstvu Litija je 21 ujetnikov bilo leta 1918 zaposlenih v premogovniku Zagorje. V tovarni usnja v Šmartnem pri Litiji je delalo najprej 8 in nato 13. Na žagi lesnega trgovca Jožeta Javornika v Žalni pri Višnji Gori je bilo zaposlenih najprej 9 in nato 12 ujetnikov. V mestu Ljubljana je leta 1916 delalo 10 ruskih vojnih ujetnikov na gospodarski zvezi, 30 v tovarni usnja Karla Pollaka, število v livarni Alberta Sammase ni znano ter prav tako ne v stavbnem podjetju Julija Glaserja, ki je v tem letu zidalo topniške delavnice. Glaser se je z mestnim magistratom tega leta zapletel v prepir, ker je zahteval, da vojne ujetnike stražijo zapriseženi civilni stražarji, kar je mestni magistrat zavrnil z utemeljitvijo, da ni primerno, da stražijo vojake, kar vojni ujetniki so bili, civilisti. V cukrarni je bilo nastanjeno večje število ujetnikov, ki so delali na železnici.²⁰ Najpogostejše so poročila o številu ujetnikov med leti 1916 in novembrom 1918 pošiljali iz okrajnega glavarstva Radovljica. Prvo poročilo je iz junija 1916, v katerem je okrajni glavar sporočil, da dela v Kranjski industrijski družbi na Jesenicah in okolici v železarskih obratih 20 ruskih vojnih ujetnikov. Že decembra istega leta pa je zapisal, da je tam 191 ujetnikov, kar je bilo tudi najvišje število. Njihovo število je nato nihalo med 101 ujetnikom in 142 v naslednjih letih. Posebej je zanimiv podatek, da jih je tam še v novembru 1918 delalo kar 128.²¹ V Kamniku so ruski vojni ujetniki po pričakovanju delali v smodnišnici. Leta 1917 jih je bilo tam 145.²²

¹⁷ Zupanič Slavec, Testen, Ruska kapelica, str. 77.

¹⁸ Ustni vir Cirila Radšel.

¹⁹ AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, t.e. 1875, dokument številka 4623 z dne 2. aprila 1918.

²⁰ AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, t.e. 1873, dokument številka 1464 z dne 16. februarja 1916.

²¹ Prav tam, t.e. 1873, 1874 in 1875.

²² AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, t.e. 1874, dokument številka 26953 z dne 5. novembra 1917.

O pobegih ruskih vojnih ujetnikov je nekaj deset poročil. Deželni vladi jih niso sporočali samo iz Kranjske, temveč tudi s Koroške, nemške in slovenske, iz Primorske in Hrvaške, iz okolice Knina.²³ Ujetniki so bežali praviloma v parih ali tudi večjih skupinah, le redko pa posamezniki. Skupine so bile velike od 3 pa vse do 16 ujetnikov. S Koroške so bežali iz obratov Avstrijske alpske montanske družbe v Hüttenbergu ter iz Šentvida na Glini, Labotske doline, Feldbacha in Beljaka. S Kranjske jih je največ pobegnilo iz Bohinjske Bistrice, okolice Litije, Brezovice, posamezniki in manjše skupine pa tudi iz Ljubljane, Medvod, Škofljice, Starega trga na Notranjskem, Planine, Bohinjske Bele in Semiča. Na Koroškem so glede na kraje pobegov v letu 1916 bežali predvsem iz nemškega dela Koroške. Od tam je poročil o pobegih kar četrtnina vseh poročil. Sklepamo lahko, da je bilo nemško okolje za te ujetnike očitno zelo neprijazno. Podatkov, koliko pobeglih ujetnikov so ponovno ujeli, ni.

Številčnejše največja skupina ruskih vojnih ujetnikov je delala na strateških objektih v zaledju soške fronte na Gorenjskem, Goriškem in Primorskem. Prvi ruski vojni ujetniki so prišli v Kranjsko Goro že septembra 1914. Bili so iz Sibirijske, o njihovi narodnosti pripadnosti ne vemo nič. Sledili so jim novi konvoji.ocene, koliko jih je bilo v tem delu Slovenije, so različne, gibljejo se med 10.000 in 12.000 ujetnikov.²⁴ Le manjše število so jih porazdelili za delo na civilnem delu po kmetijah, večina pa je delala pri gradnji rezervne bojne linije ob soškem bojišču med Kranjsko Goro, dolino Soče in okoli Trnovskega gozda. Tam so gradili vodovod od Kalca do Hotedršice, v bližini strateško pomembnih Postojnskih vrat pa cesto. Zaradi oslabelosti, podhranjenosti, nesreč in epidemij jih je zelo veliko umrlo. Dolgo so njihove grobove označevali preprosti leseni križi, ki pa so skozi desetletja propadli. Na umrle danes spominjajo le še grobovi pri Ruski kapelici pod Vrščem ter majhno leseno znamenje – miniatura kapelica v živih rdeči, beli in modri barvi na Predmeji v hribih nad Vipavo, v katerem pa danes na mestu Matere Božje stoji Kristus na Križu. Tretji spomin na umrle ruske ujetnike je spominska piramida nedaleč od Predmeje ter ostanki barak v njihovem taborišču v gozdu pri Predmeji.

Območje prelaza Vršč je bilo poraščeno z bogatimi gozdovi, ki pa jih do začetka 20. stoletja zaradi nedostopnosti niso mogli izkoriščati. Začeli so razmišljati o cestni povezavi med dolinama Save Dolinke in Soče. Do tistega časa so bile tam speljane le steze in ponekod ozke gozdne poti. Med vojaškimi manevri v letih 1906 in 1907 so resda zgradili zasilno vozno pot z nekaj lesenimi mostovi, da je vojska lahko prek Vršča prepeljala težke topove, vendar pa so se vojne strateške razmere v letu 1915 z vstopom Italije v vojno na strani antantnih sil korenito spremenile. V drugi polovici meseca maja 1915 je namreč Italija v skladu z določili Londonskega pakta Avstro-Ogrski napovedala vojno, ki pa nanjo ni bila pripravljena. Večino svoje vojske je imela na Balkanu, v Srbiji in na vzhodni ruski fronti. Z vstopom Italije v vojno se je odprla 600 kilometrov dolga nova fronta od švicarsko italijansko

²³ Prav tam, t. e. 1873, 1874 in 1875.

²⁴ Cesta čez Vršč, str. 156 ; Zupanič Slavec, Ruska kapelica, str. 79.

avstrijske tromeje do Jadranskega morja s soško fronto na slovenskem ozemlju.²⁵ V strateško popolnoma spremenjenem položaju so avstrijski inženirji dokončali načrt za traso nove ceste v dolžini več kot 30 kilometrov od Kranjske Gore do Trente.

Cesto so začeli graditi poleti 1915. Gradnjo je vodil poseben štab avstrijskih pionirskih enot. Traso ceste so razdeli na več odsekov, delo pa se je začelo na vseh hkrati. Cesto v gradnji so poimenovali po nadvojvodi Evghenu. Zaradi časovne stiske se avstrijski inženirji niso menili za svarila domačinov, ki so opozarjali, da je gradnja ceste predvsem v spomladanskih mesecih ob topljenju snega izredno nevarna zaradi stalnih snežnih plazov, ki pa v letu 1915 zaradi nenavadno malo snega, ki je zapadel v prvem letu vojne, ni povzročalo prehudih težav. Na to nevarnost jih je osebno opozarjal tudi dolgoletni župan Kranjske Gore Josip Lavtižar.²⁶ Tudi njemu niso verjeli. Gradbena in vsa druga dela na cesti so v prvih mesecih potekala zelo hitro, temu primerno pa včasih tudi pogosto površno. Na gradbeni teren so pripeljali na stotine ruskih vojnih ujetnikov, ki so začeli na posameznih odsekih graditi cesto v skupinah po 25 mož, stražil jih je po en avstrijski vojak za prevajalca je imel ujetnika, običajno Žida. Ujetnike so naselili v lesenih barakah vzdolž vse trase od Kranjske Gore do Trente. Njihova prehrana je bila za težko fizično delo slaba, bilo je je premalo. Oblečeni so bili zelo slabo, običajno so imeli na sebi svoje stare uniforme, le kak posamezen del garderobe so dobili iz zalog avstrijske armade. Delati so morali v vsakem vremenu. Zelo pogosto so obolevali za navadno in krvavo grižo, kolero, črnimi kozami. Stražarji so z jetniki ravnali zelo surovo, jih pretepali in ostro kaznovali za vsak najmanjši prekršek. Pogosti so bili tudi spopadi z italijanskimi vojnimi ujetniki, ki so jih prek Vršiča vozili iz bojišč ob Soči. Ruski vojni ujetniki so jih namreč obtoževali, da je zaradi vstopa Italije v vojna trajala tako dolgo in »da bi bila že končana, če bi Italija pomagala Rusom«.²⁷

Že 1. oktobra 1915 je cesto z avtomobilom prevozil tudi tedaj še prestolonaslednik, zadnji avstrijski cesar Karel. Na trasi nove ceste je začelo snežiti šele februarja 1916 in zapadlo je veliko suhega snega. Katastrofa, pred katero so svarili domačini, se je prvič zgodila 8. in nato še 12. marca 1916, ko so se z vrhov začeli v dolini valiti plazovi in so pod seboj pokopali ujetnike – delavce in njihove stražarje. Vse, kar je bilo zgrajeno, je bilo uničeno. V naslednjem letu so traso ceste nekoliko premaknili, vendar so jo plazovi še vedno ogrožali zaradi velikega izsekavanja gozdov okoli nje, ker so tako najhitreje in najceneje dobili gradbeni material. Snegu so še bolj odprle pot proti dolini.²⁸

Druga velika skupina ruskih vojnih ujetnikov je delala pod vojaškim poveljstvom na območju med Logatcem, Postojno in Starim trgom pri Ložu. 500 ujetnikov, ki so prebivali v Zgornjem Logatcu, je gradilo cesto med Kalcami in Podkrajem.

²⁵ Svoljšak, *Prva svetovna vojna*, str. 399 in naslednje.

²⁶ Ustni vir Darja Lavtižar Bebler, vnukinja župana Josipa Lavtižarja.

²⁷ Največ podatkov o življenju ujetnikov, ki so gradili cesto čez Vršič, najdemo v spomin-skem zapisu Franca Urana, ki je bil v času gradnje ceste gozdni delavec, tesar, tudi zaposlen pri gradnji ceste. Uran, *Cesta na Vršič*, str. 151–159.

²⁸ Prav tam, str. 159–163.

173 ujetnikov je na Rakeku in Grahovu pazilo vojaške konje. 104 ujetniki so pri Hotedršici pripravljali drva. Tudi 110 ujetnikov je pri Starem trgu pri Ložu drvarilo. Pri pripravi drv je delalo še 500 ruskih vojnih ujetnikov v gozdovih okoli Planine pri Planini. Skupno je na tem področju delalo kar 1.888 ruskih vojnih ujetnikov.²⁹ Marca 1916 so namestili 154 ujetnikov v barake pri železniški postaji Postojna in jih zaposlili pri izgradnji poljske železnice med Svetim Petrom in Javornikom.³⁰ Maja 1916 je 134 ujetnikov začelo pod poveljstvom 29 vojakov demontažo visoko napetostnega električnega voda na Vojskem.³¹

Veliko število ruskih vojnih ujetnikov je delalo na strateških vojaških objektih na Komenskem Krasu med Sežano in Novo Gorico. Pri Vojščici so leta 1916 gradili barake in cesto. Na Gorjanskem so istega leta urejali cesto. Sodeč po grobovih so delali tudi okoli Štanjela. Večina ruskih vojnih ujetnikov je na komenskem Krasu opravljala gradbena dela. Zgradili so več ozkotirnih prog, cest in barak ter skladišč v zaledju fronte. Utrjevali so vojaške položaje in kaverne na frontni črti. Ruski vojni ujetniki so leta 1915 po vsej verjetnosti gradili tudi železniško progo od Komna do Kostanjevice. Na komenskem Krasu so utrjevali obrambne položaje pod poveljstvom generala Kuchinka, ki naj bi imel pod svojim poveljstvom kar 18.500 vojnih ujetnikov, večina med njimi so bili ruski vojni ujetniki. Na tem območju je pri Kostanjevici ohranjena kraška jama, ki jo poimenujejo ruska jama, kjer so prebivali tudi ruski vojni ujetniki.³²

Eno od temeljnih raziskovalnih vprašanj je, koliko je bilo smrtnih žrtev med ruskimi vojnimi ujetniki na našem ozemlju. Odgovor je, da na to vprašanje odgovarjamo najbolj nezanesljivo, ker imamo le posamezne drobce podatkov. Na voljo so samo zelo približne ocene. Približno vemo, koliko jih je umrlo med obema plazovoma marca 1916 in nato še maja 1917.³³ V prvih dveh plazovih leta 1916 naj bi po pričevanjih umrlo 272 ruskih vojnih ujetnikov in avstrijskih stražarjev, v maju 1917 pa še 30. V letu 1916, datum ni znan, naj bi v Trenti pri Bovcu umrlo še 60 ruskih vojnih ujetnikov.³⁴ Dela na vršiški cesti so se namreč nadaljevala tudi po usodnih dveh plazovih v marcu 1916, delno kot gradbena, delno kot vzdrževalna dela. Prav tako nič ne vemo, koliko je umrlo posameznih ruskih vojnih ujetnikov zaradi epidemij, drugih okužb, izčrpanosti, podhranjenosti in delovnih nesreč med leti 1916 in 1918.

Žal nam tudi podatki o ohranjenih grobiščih ruskih vojnih ujetnikov ne povedo dovolj o številu smrtnih žrtev med njimi. Veliko grobov je v desetletjih propadlo in ohranjenih je samo še nekaj največjih. Zato nam tudi seznami, ki jih hranimo v različnih arhivih, ne pove skoraj ničesar. Po podatkih Sekretariata za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije iz leta 1964 je bilo pri nas skupno ohranjenih 42 večjih vojaških pokopališč iz prve in druge svetovne vojne. Med njimi

²⁹ AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, dokument številka 2990 z dne 16. januarja 1916.

³⁰ Prav tam, dokument številka 6013/2 z dne 8. aprila 1916.

³¹ Prav tam, dokument številka 14351 z dne 1. junija 1916.

³² Močnik, Komenski Kras 1914–1918, str. 51, 57, 80, 120, 130, 134, 140, 151. Žal Močnik ne navaja, kje je te podatke dobil.

³³ Zupanič Slavec, Testen Ruska kapelica, str. 103–105.

³⁴ Prav tam, str. 103.

je navedena tudi kostnica na ljubljanskih Žalah, kjer je pokopanih 342 »ruskih vojakov iz prve svetovne vojne«. Na pokopališču v Ukancu je poleg padlih avstrijskih vojakov pokopanih tudi 18 ruskih vojnih ujetnikov, na vojaškem pokopališču v Bohinjski Bistrici, na Rebru pa še 10. Poleg množice grobov, kjer so pokopani posamezni ujetniki, je večje grobišče le še v Dutovljah, Pivki, na Vojskem in v grobnici na Cvibljju. Pet ruskih vojnih ujetnikov, umrlih med leti 1916 in 1918, je pokopano v Rušah. Gradili so tovarno dušika.³⁵ Tako ostaja še vedno največje skupinsko grobišče pri ruski kapelici pod Vršičem. V skupno grobnico ob kapelici so jih prenesli iz kranjskogorskega pokopališča leta 1937. Ob njih so pokopali tudi posmrtno ostanke umrlih ujetnikov, ki so jih našli pri obnovi ceste.³⁶

S približevanjem konca vojne se je odprlo tudi vprašanje vračanja ruskih vojnih ujetnikov v domovino. Župan Kranjske Gore Josip Lavtižar je že marca 1918 zahteval, da vojni ujetniki zapustijo Kranjsko Goro. Njegovo zahtevo je podprl deželni glavar in obenem poročal, da se je deželni odbor s to zahtevo obrnil tudi na cesarsko in kraljevo vojaško poveljstvo v Gradcu. Lavtižar je svojo zahtevo utemeljeval z veliko škodo, ki jo je nastavitev velikega števila ruskih vojnih ujetnikov povzročila v kraju samem in njegovi najbližji okolici. Na stotine barak so zgradili na cvetočih vrtovih in poljih, ob železniških napravah, avtomobilskih cestah, gozdnih poteh. Opozoril je na problem prehrane glede na to, da je lakota vladala tudi med prebivalci Kranjske Gore in ne samo med ujetniki. Zato so bili vedno bolj številni kraje in vlomi, vaščani so postajali prestrašeni, ker so čez noč izgubljali živino in našli prazne kleti ter shrambe. Župan se je upravičeno bal tudi izbruha epidemij. Zato je odločno zahteval, da čim prej odstranijo taborišča ujetnikov.³⁷

Kdaj se je začelo vračanje ruskih vojnih ujetnikov v Sovjetsko zvezo ne vemo. Podatek Zvonke Zupanič Slavec o repatriaciji »po koncu vojne avgusta 1918« (sic!) ne more držati.³⁸ Da je bilo vračanje počasno in je trajalo kar nekaj časa, nam dokazujejo tudi zbirni podatki o številu ruskih vojnih ujetnikov na Kranjskem še v mesecih september in oktober 1918. Upoštevati pa je treba dejstvo, da so se številni ruski vojni ujetniki odločili ostati. Razlogi so bili različni, lahko zelo načelni pa tudi zelo osebni.

Zaradi objektivnih okoliščin sem uspela pokriti le posamezne bele lise v tragični zgodovini ruskih vojnih ujetnikov na Slovenskem v času prve svetovne vojne. Dejstvo je, da je velika večina najbolj pomembnih dokumentov še vedno nedostopna za raziskovalno delo. Opozarjam, da je splošen problem nedostopnost arhivskega gradiva v Republiki Avstriji za slovenske zgodovinarje. Pri tem ne mislim samo na gradivo, ki ga hrani vojni arhiv na Dunaju, ampak tudi gradivo v arhivih v Celovcu in Gradcu. Ta problem ne morejo reševati raziskovalci sami, tudi pomoč in dobra volja avstrijskih kolegov sta premalo. Zagotoviti popolno recipročnost arhivskega raziskovanja mora biti tudi naloga slovenske politike in diplomacije.

³⁵ Podatke o teh grobovih mi je dal na razpolago pomočnik vojaškega atašeja na veleposlaništvu Ruske federacije podpolkovnik Viktor V. Hahalev, za kar se mu še posebej zahvaljujem.

³⁶ Zupanič Slavec, Testen, Ruska kapelica, str. 109.

³⁷ AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, dokument številka 3670 z dne 19. marca 1918.

³⁸ Zupanič Slavec, Testen, Ruska kapelica pod Vršičem, str. 113.

Seznam virov in literature

Viri

Arhivski viri:

AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani, tehnične enote 1873, 1874 in 1875.

AS 448 – Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, Popis starejših industrij iz leta 1919, fasc. 311/3.

Ustni viri:

Darja Lavtižar Bebler, Cirila Radšel.

Časopisni viri:

Slovenski trgovski vestnik 1915, 1916, 1918.

Občinska uprava. Glasilo »Kmetke županske zveze«, 1917.

Literatura

Blažej Anton, Kako so gradili cesto na Vršič, Planinski vestnik, 52, št. 3, str. 125–128.

Brezovar Matija, Ob zvezku neznanega junaka, Dolenjski list, št. 9 (1699), 4. marec 1982, str. 25–28.

Felc Vlasta, Plaz je pometel spomenik, zveržil konstrukcije in pokopal več sto ljudi, Delo 38, št. 66, marec 1996, str. 16.

Prva svetovna vojna, v: Novejša slovenska zgodovina. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Mladinska knjiga, 2005, 1. knjiga, str. 123–146.

Jože Pirjevec, 'Ruski' vojni ujetniki. Primorske novice 53, 30. julij 1999, str. 26. Nikolaj Safranov, Drago Sedmak, Petra Svoljšak, Soška fronta, v: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, zv. 12: Slovenska n – Sz, str. 159–172.

Svoljšak Petra, Prva svetovna vojna, v: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga 1995, zv. 9: Plo – Ps, str. 398–409.

Zupanič Slavec, Zvonka, Testen, Petra, Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006). Ljubljana: Unireal: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007

Franc Uran, Kako se je delala cesta na Vršič, Planinski vestnik, 57, marec 1957, str. 151–163.

SUMMARY

Russian Prisoners of War in the Territory of the Republic of Slovenia between 1914 and 1918

Jasna Fischer

Although a number of historical monographs on the First World War, particularly those dealing with the Isonzo Front, have been available for some time no studies of Russian prisoners of war have been made by Slovene historiographers. This is largely due to considerable difficulties in accessing the pertaining archival material and to the fact that in many instances the relevant

material is no longer available. The few texts that have been written on this topic consist merely of commemorative and shorter articles in daily newspaper reporting about the yearly commemorations that take place by the Russian chapel beneath the Vršič Pass. Since the most important sources are presumed to be in the Vienna War Archives the number of the prisoners can be only roughly estimated and amounts to somewhere between 20,000 and 30,000 people.

The first Russian prisoners of war came to the territory of present-day Slovenia in September, 1914 and were brought to Kranjska Gora. Since this was the time of gradual introduction of war economy, which is briefly outlined in this article, and manpower was scarce, they were used as laborers building strategic military objects such as roads, water supply systems, and telpher railways in the hinterland of the Isonzo Front. They also worked in agriculture and industry.

During the course of her research the author of this article established that the general notion on the fate of these prisoners was in many aspects distorted. It appears that at the end of the war some of them did not even want to return to their homeland. After the successfully executed October Revolution of 1917, when the Bolsheviks came to power in the newly-formed state of the Soviet Union, some of the Russian prisoners no longer wished to return. Having served under the Russian Tsar previously, they simply remained in the new state of Yugoslavia. Some remained with their current employers while others obtained work on other farms or in workshops. Another misperception is that the prisoners were generally sent to the hinterland of the Isonzo Front. According to the data available at the Archives of the Republic of Slovenia they were stationed throughout the territories of Kranjska, Primorska, Koroška, and Štajerska.

Russian prisoners of war that had come to Slovenia can be divided into two groups. The larger one carried out military tasks in close proximity of the Isonzo Front in Gorenjsko, Goriško, and Primorsko and lived in prison camps that had been built especially for them. Most of them worked on the construction of a reserve battle line along the Isonzo Front between Kranjska Gora, the Isonzo Valley, and around the forest of Trnovski Gozd. By far the biggest project was the construction of a road across Vršič Pass from Kranjska Gora to Trenta. They also built water supply systems between Kalce and Hotedrščica, by Postonjska Vrata, between Kalce and Podkraj, and roads by Vojščica. They constructed several narrow-gauge railroad tracks through the Karstic area by Komen, and probably also a railroad track between Komen and Kostanjevica. Since the prisoners in this group were weak, malnourished, and prone to accidents and epidemic diseases their mortality was very high. The other group of Russian prisoners did civilian work. These men were stationed at farms, where they helped with farm work, or worked in industrial plants such as the mines in Zagorje and Kočevje, the leather factory in Šmartno by Litija, the Kranjska industrijska družba in Jesenice, and the gun powder plant in Kamnik; they also worked on the construction of the nitrogen factory in Ruše.

Since the archival material on the Russian prisoners of war is largely inaccessible it would be utterly pointless to make a reliable estimate about the number of casualties among them. Many of their graves have already disintegrated, and only the largest ones beneath Vršič Pass and in Ljubljana, in addition to several individual graves in Primorsko, have been preserved.

Repatriation of these prisoners posed a particular problem and the local authorities wished for them to leave as soon as possible.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred šestimi desetletji?

Sicer pa pripadajo kavkaška plemena jezikovno veliki rodbini alarodskih Kavkazijcev. V starem veku so si bila še bolj sorodna nego danes; za zgodovinarja pa v našem slučaju ni ravno najvažnejše, kateri dialekt je govorilo to ali ono plemo, gre mu marveč za to, da jim določi narodno pripadnost sploh. Vrhu tega pa zgodovinske gramatike teh jezikov še ni, ker – razen Gruzincev – literarnega jezika do nedavnega niso imeli.

(Niko Zupanič, *K antskemu problemu*, ZČ 2-3, 1948–1949, str. 146)

... pred petimi desetletji?

Po drugi svetovni vojni se je izredno naglo začel razvijati del arheologije, katerega naloga je raziskovati materialno in duhovno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka. Vzpon tega raziskovanja je bil nagel in tudi obširen, da bi se na ta način dohitel zamujeni čas prejšnjih let. Ni dvoma, da se je pri tem marsikaj zagrešilo. Raziskovalci tega obdobja, želeč napraviti čim več, istočasno pa tudi izpolniti praznino v slovanskih kulturah zgodnjega srednjega veka, so včasih tudi nehote padali v romantizem.

(Josip Korošec, *Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih*, ZČ 12-13, 1958–1959, str. 75)

... pred štirimi desetletji?

Prvaci »Edinosti« su odmah poslali u Rim Josipa Mandića da Trumbića obavijesti o razgovorima s Gallijem, istakavši da su Galliju dali evanzivne odgovore. Trumbić je poručio u Trst da ne smiju pristati ni na kakve teritorijalne ustupke, jer ih narod nije za to ovlastio. Stoga treba da odgovore Galliju da se ne mogu odreći slovenskih zemalja, koje dopiru do austrijsko-talijanske granice, pa je čak i prelaze.

(Dragovan Šepić, *Slovinci i jadransko pitanje u prvom svjetskom ratu*, ZČ 23, 1969, št. 3-4, str. 261)

... pred tremi desetletji?

Značilno je tudi, da so slovenski narodni delavci v tem času iskali opore v vsem slovanstvu kot celoti, ne da bi izdvajali iz njega Rusijo. Vendar so nekateri predstavniki mladega pokolenja, ki so začeli delovati v slovenskem kulturnem in političnem življenju po letu 1848, začeli posvečati Rusiji posebno pozornost. Tako je po spominih znanega slovenskega narodnega in kulturnega delavca F. Levca znameniti slovenski pesnik Simon Jenko v 50-tih letih videl rešitev slovanstva v tem, da se ustvari enotna, mogočna država, in smatral, da Slovani brez Rusije nimajo prihodnosti.

(Iskra Vasiljevna Čurkina, *Osnovne etape v razvoju rusko-slovenskih odnosov v drugi polovici 19. stoletja*, ZČ 33, 1979, št. 3, str. 452)

... pred dvema desetletji?

Kljub stalnemu nazadovanju bilateralnega trgovskega obsega je ostal delež Avstrije v jugoslovanski zunanji trgovini povprečno dvakrat tako visok kot jugoslovanski delež v avstrijski zunanji trgovini. Medtem ko je Jugoslavija v avstrijski zunanji trgovini bila vedno za Nemčijo, Češkoslovaško, Italijo in Madžarsko, je Avstrija v jugoslovanski zunanji trgovini tekmovala z Italijo, Češkoslovaško in Nemčijo za prvo ali drugo mesto.

(Arnold Suppan, *Sosedstvo med sodelovanjem in konfrontacijo, Jugoslavija – Avstrija (1918–1938)*, ZČ 43, 1989, št. 4, str. 595)

... pred desetletjem?

Natančni podatki o številu Slovencev v Kaliforniji so nam na voljo za obdobje po letu 1910, ko so ob ljudskih štetjih pričeli ugotavljati tudi materni jezik priseljencev (med njimi tudi slovenščino). Vendar pa je pri tem potrebno takoj opozoriti, da rezultati ljudskih štetij za posamezna leta med seboj niso stoodstotno primerljivi, saj temeljijo na različnih izhodiščih. Tako so od leta 1910 do leta 1970 ugotavljali pripadnost prebivalstva po maternem jeziku, od ljudskega štetja leta 1980 dalje pa beležijo uradne statistike prebivalstvo glede na etnični izvor (»Ancestry«).

(Matjaž Klemenčič, *K zgodovini slovenskih naselbin v Kaliforniji*, ZČ 53, 1999, št. 4, str. 485)

Bojan Balkovec

Kandidati na volitvah v narodno skupščino v medvojni Jugoslaviji

UDK 324(497.1)''1920/1940''

BALKOVEC Bojan, dr. docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Kandidati na volitvah v narodno skupščino v medvojni Jugoslaviji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 63/2009 (140), št. 3-4, str. 374-406, cit. 71

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V članku so predstavljene osebe, ki so na različnih kandidatnih listah kandidirali na volitvah v Narodno skupščino v Kraljevini SHS in Kraljevini Jugoslaviji. Kandidati so predstavljeni po strankarskih skupinah in znotraj tega po kandidatnih listah. Na volitvah 1920, 1923, 1925, 1927, 1931, 1935 in 1938 je v Sloveniji kandidiralo 1418 oseb. Med njimi jih je 1129 kandidiralo le enkrat. Ostali so kandidirali od dvakrat do petkrat. Med vsemi kandidati in namestniki jih je bilo izvoljenih le nekaj več kot 9 odstotkov.

Ključne besede: Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, volitve, kandidat, Slovenci, politika

UDC 324(497.1)''1920/1940''

BALKOVEC Bojan, Ph.D., Assistant Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Candidates in the elections to the Yugoslav National Assembly in the Period between WWI and WWII

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 63/2009 (140), No. 3-4, pp. 374-406, 71 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article discusses candidates on various candidates lists who were running for office for the National Assembly in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, and in the Kingdom of Yugoslavia. The candidates are presented by party groups and by candidates lists within these groups. In Slovenia, altogether 1,418 candidates ran for office during the 1920, 1923, 1925, 1927, 1931, 1935, and 1938 elections. While 1,129 of them ran only once others ran from two to five times. Merely a little over nine percent of the candidates and their deputies were elected to the Assembly.

Key Words: the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, the Kingdom of Yugoslavia, elections, candidate, Slovenes, politics

Volivci se ob volitvah oz. na volišču srečujejo z možnostjo izbiranja. Glede na določila volilne zakonodaje izbirajo med različnimi kandidati strank, ki se bojujejo za naklonjenost volilnega telesa. Od volitev do volitev se lahko menjajo stranke, ki kandidirajo in menjajo se lahko tudi kandidati.

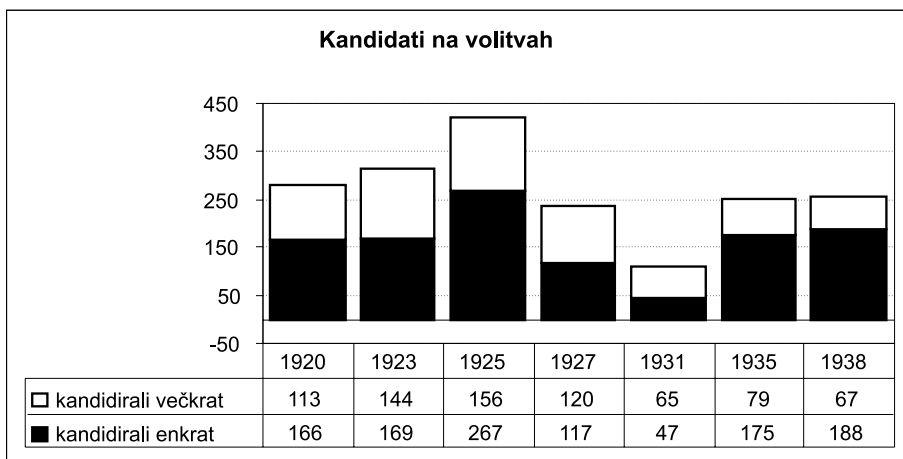
V nadaljevanju pišem o kandidatih, ki se borili za naklonjenost volivcev v Sloveniji na volitvah v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja. Kandidati posameznih strank, oz. pravilneje tj. v skladu z zakonom, kandidatnih list so predstavljeni v nekaj podpoglavjih, kjer so združeni v okviru političnih skupin. V posameznih podpoglavjih so predstavljeni kandidati katoliškega tabora, liberalnega in kmečkega tabora, delavskega tabora, Nemci in neslovenski kandidati. V več tabelah so za vsake volitve navedena števila poslanskih mest, kandidatov in njihovih namestnikov, število tistih, ki so kandidirali le enkrat in še število tistih, ki so kandidirali večkrat. V opombah je nekaj besed posvečenih pomembnejšim politikom posameznih stran in zanimivejšim kandidatom.

V nekaj stavkih bom pojasnil tudi obliko kandidatnih list, ne bom pa na tem mestu pisal o pasivni volilni pravici in o postopkih pri sestavljanju kandidatnih list. Na volitvah v ustavodajno skupščino je bila kandidatna lista pravzaprav dvodelna. Sestavljali so jo kandidati, ki so izpolnjevali posebne pogoje in navadni kandidati. Posebni pogoji so bili dokončana fakulteta ali sorodna visoka šola.¹ Leta 1920 kandidati niso imeli svojih namestnikov. Na volitvah leta 1923, 1925 in 1927 so bile kandidatne liste sestavljene tako, da je imela vsaka lista nosilca in nato toliko kandidatov in namestnikov, kolikor jih je glede na število prebivalcev imela volilna enota. V volilnem okrožju Ljubljana – Novo mesto je bilo lahko na listi poleg nosilca še po 10 sreskih kandidatov in njihovih namestnikov. V okrožju Maribor – Celje poleg nosilca še do 15 sreskih kandidatov in njihovih namestnikov. Število sreskih kandidatov in namestnikov je bilo lahko nižje, saj je en kandidat lahko kandidiral v dveh srezih. V mestu Ljubljana sta bila na listi kandidat in njegov namestnik.² Tudi v tridesetih letih je imel vsak sreski kandidat namestnika in posebnega kandidata je imelo mesto, kjer je bil sedež banovine. Tako je Dravska banovina l. 1931 volila 26 poslancev in na naslednjih dveh volitvah po 29. Število kandidatov in

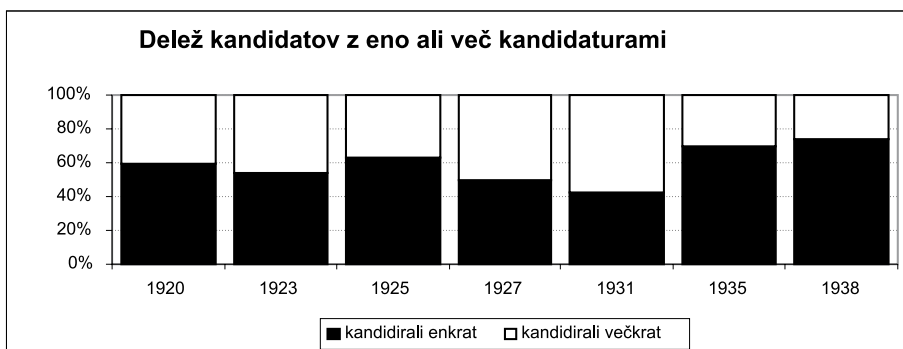
¹ Službene novine Kraljevine SHS 6. september 1920 in Volilni red za Ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1922, člen 14, prvi odstavek.

² Zakon o izpremembah zakona po katerem so se izvršile volitve dne 28. novembra 1920, člen 35.

namestnikov je lahko bilo različno, saj se je lahko k nosilcu državne liste vezalo več sreskih kandidatov z namestniki.³

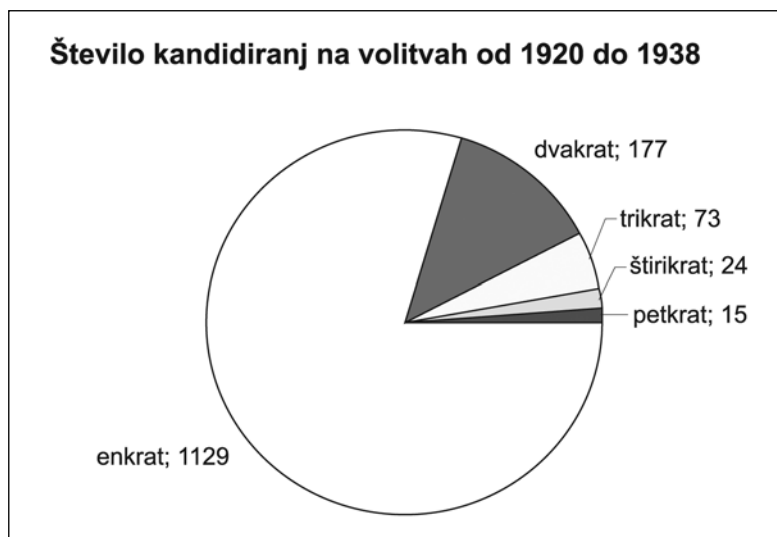

Pravilnost sestavljenih kandidatnih list je presojalo sodišče. Po potrditvi liste so bile te objavljene v uradnih listih pokrajin in v vsedržavnih Službenih novinah. Kandidatne liste so predstavljali tudi časopisi.

Na vseh sedmih volitvah je v Sloveniji nastopilo 1418 kandidatov in namestnikov. Velika večina kandidatov, kar 1129, je nastopila le na enih volitvah. Med ostalimi 289 jih je 177 kandidiralo na dveh volitvah, 73 na treh, 24 na štirih in 15 na petih volitvah. Med vsemi kandidati jih je bilo 129 izvoljenih. 90 jih je bilo izvoljenih na enih volitvah in 39 večkrat.

³ Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino v Zakoni in uredbe XII. zvezek, Zakon o volilnih imenikih – Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, Založila in natisnila tiskarna Merkur, Ljubljana 1931, člen 21 in Zakon o volitvah narodnih poslancev v Zakoni in uredbe LVII. zvezek, Zakon o volilnih imenikih s spremembami in dodatki – Zakon o volitvi narodnih poslancev s spremembami in dodatki, tolmačenji itd., Založila in natisnila tiskarna Merkur, Ljubljana 1938, člen 21.

V tridesetih letih je bilo na kandidatnih listah 552 oseb. Med njimi je 449 takšnih, ki so kandidirali samo na volitvah leta 1931, 1935 in 1938. Med temi 449 jih je 410 kandidiralo enkrat, 34 dvakrat in 5 trikrat.

I. Katoliški tabor

Slovenska ljudska stranka

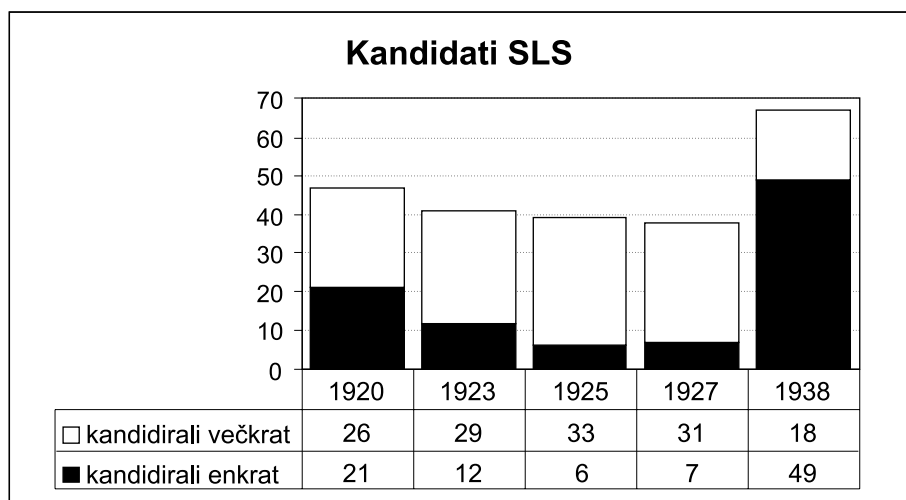
SLS je bila edina med slovenskimi strankami, ki je v vsem obdobju prve jugoslovanske države na volitvah nastopala enotno. Le v tridesetih letih je nekaj posameznikov, ki so v dvajsetih letih kandidirali na listi SLS, kandidiralo drugod.

Ob volitvah v konstituantno 28. novembra 1920 je bila SLS v vladi Milenka Vesnića. Stranka še ni imela programa, ki bi bil povsem prilagojen razmeram v novi državi in opaziti je »nepoznanje novega belgrajskega miljeja«.⁴ Ko je Nikola Pašić 1. januarja 1921 oblikoval novo vlado, je SLS odšla v opozicijo. V opoziciji je oblikovala svoj program, okrepila zahteve po avtonomiji, in si na volitvah leta 1923 povrnila položaj najmočnejše stranke v Sloveniji. Aprila 1923 so SLS, Hrvatska republikanska seljačka stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija s predstavnikom radikalov Markom Djurišićem podpisali t.i. Markov protokol. To je bil v bistvu dogovor o okrepitvi oblasti teh treh strank v posameznih pokrajinah. Leta 1924 se je SLS z Davidovičevimi demokrati, Jugoslovansko muslimansko organizacijo in Radićem ustanovila opozicijski blok. Vendar je že leta 1925 sledilo razočaranje nad politiko Radića, ki je vstopil v Pašićevo vlado. SLS je ostala v opoziciji. Februarja 1927 je SLS stopila v Uzunovićevo vlado in ostala v njej do aprila 1927. Po podpisu blejskega pakta julija 1927 je SLS podpirala vlado Vukičevića in po volitvah septembra 1927 vanjo tudi vstopila. Leta 1931 in 1935 ni sodelovala na

⁴ Pivec, Programi političnih strank str. 359.

volitvah. Po volitvah leta 1935 je vstopila v novo nastalo Jugoslovansko radikalno zajednico, postala vladna stranka in si ponovno priborila položaj najmočnejše slovenske stranke. V vladi Milana Stojadinovića je imela notranje ministrstvo, ki ga je vodil Anton Korošec. Slednji je bil najpomembnejša osebnost v stranki vse do svoje smrti.⁵ Korošec je bil izvoljen na vseh volitvah, na katerih je nastopila SLS. Svoja mandata iz Ljubljane in Ljubljane-okolica, na volitvah leta 1938, je prenesel na Demetrija Vebleta in Rudolfa Smersuja.

Na petih volitvah je na listah SLS nastopilo 144 kandidatov. Med njimi jih je 132 kandidiralo samo na listah SLS. 12 kandidatov je enkrat kandidiralo na listah SLS enkrat pa na drugih listah (Narodna socialistična stranka leta 1923, Živkovića leta 1931, Jevtića leta 1935 in Mačka 1938). Leta 1938 so na Stojadinovićeve listi prevladovali novi kandidati, saj jih je bilo med 67 le 14 takšnih, ki so kandidirali že v dvajsetih letih. Samo leta 1938 je kandidiralo 49 kandidatov.

Med kandidati SLS, ki so kandidirali le na listah SLS, jih je le enkrat kandidiralo 95. Več kot polovica teh je kandidirala le leta 1938, kar kaže na menjavo generacij. Med enajstimi kandidati, ki so kandidirali dvakrat, so vsi razen treh kandidirali le v dvajsetih letih. Tudi med 12 kandidati, ki so kandidirali trikrat, so bili le trije na listah tudi leta 1938. Le enega od osmih kandidatov s štirimi nastopi najdemo na listi tudi leta 1938.

⁵ Anton Korošec (12. 5. 1872–14. 12. 1940). Leta 1895 je bil po študiju bogoslovja v Mariboru posvečen v duhovnika. Doktorat iz teologije je dosegel leta 1905 v Gradcu. V Avstro-Ogrski je bil od leta 1906–1918 poslanec v državnem zboru na Dunaju. Po letu 1909 je bil tudi poslanec v deželnem zboru Štajerske v Gradcu. Leta 1917 je v imenu jugoslovanskih poslancev v državnem zboru prebral Majniško deklaracijo. Ob ustanovitvi Narodnega vijeća oktobra 1918 je bil njegov predsednik. V novonastali Kraljevini SHS je bil podpredsednik prve vlade. V času hude krize, po streljanju v beograjskem parlamentu leta 1928, je bil predsednik vlade. V vladi je ostal tudi po uvedbi kraljeve diktature. Vlado je zapustil konec leta 1930. Zaradi protivladne Slovenske deklaracije je bil v začetku leta 1933 konfiniran. Po volitvah leta 1935 je Korošec postal notranji minister. Konec leta 1938 je odstopil in postal predsednik senata. Poleti 1940 je znova postal minister. ES, knjiga 5, str. 270–271.

Leta 1931 sta na Živkovičevi listi kandidirala ljubljanska profesorja Evgen Jarc⁶ in dr. Valentin Rožič⁷. Oba sta v letih 1925 in 1927 kandidirala na listah SLS. Mihael Brenčič (1920, 1935*), Jakob Rajh (1925, 1927, 1935), in dr. Andrej Veble⁸ (1920, 1925, 1935) so v dvajsetih letih kandidirali na listah SLS in leta 1935 na Jevtičevi listi. Dr. Franc Klar (1935, 1938) in dr. Jure Koce (1935, 1938) sta leta 1935 kandidirala na Jevtičevi listi in leta 1938 na Stojadinovičevi.

Med vsemi kandidati SLS je bilo 58 takih, ki so bili tudi izvoljeni. 32 jih je bilo izvoljenih po enkrat, 26 pa večkrat (10 dvakrat, 6 trikrat, 8 štirikrat in 2 petkrat).

Leto	Poslanskih mest	Izvoljenih	Izvoljenih samo enkrat	Izvoljenih večkrat
1920	40	15	4	11
1923	26	21	4	17
1925	26	20	1	19
1927	26	20	1	19
1931	25	1	0	1
1935	29	5	2	3
1938	29	29	22	7

Od 95 kandidatov, ki so bili na listah le enkrat jih je 22 uspelo priti v parlament, od tega trem leta 1920, po enemu leta 1923 in 1927, ostalim leta 1938. Šestim kandidatom s po dvema kandidaturama je uspelo dobiti poslanski mandat. Štirje so bili izvoljeni po dvakrat in v obeh primerih v dvajsetih letih, ostala dva kandidata sta postala poslanca l. 1938. S povečevanjem števila kandidiranj se je povečala možnost izvolitve, kar se je v praksi tudi dogajalo. Med dvanajstimi kandidati s po tremi kandidaturami le dva nista bila nikoli izvoljena. Trije so bili izvoljeni vsakič, ko so bili na kandidatni listi. Kako zelo je stranka skrbela, da so bili izvoljeni določeni posamezniki, potrjujejo številke o izvolitvi kandidatov s po štirimi oz. petimi kandidaturami. Vseh osem kandidatov s po štirimi kandidaturami je bilo izvoljenih vsaj dvakrat in peterici je to uspelo vsakič. Podoben rezultat je doseglo šest kandidatov s po petimi kandidaturami. Eden med njimi je bil izvoljen le enkrat, ostali štirikrat ali petkrat.

⁶ Jarc (1878–1936) je leta 1901 v Gradcu končal študij klasične filologije, slavistike in filozofije. Bil je gimnazijski profesor v Kranju, Ljubljani in Tuzli. Leta 1908 je bil izvoljen v kranjski deželni zbor in leta 1910 v državni zbor. Leta 1927 je bil izvoljen v ljubljanski občinski svet in ostal v njem do smrti. Istega leta je bil izvoljen v oblastno skupščino ljubljanske oblasti. Med leti 1928 in 1935 je bil ljubljanski podžupan. Po letu 1929 se je odtujil od SLS. SBL, knjiga 1, str. 385–386 in ES, knjiga 4, str. 270.

⁷ Valentin Rožič (1878–1935) je najprej je študiral bogoslovje, po izstopu pa zemljepis in zgodovino. Postal je tajnik SLS in po letu 1910 delal na Koroškem. Od leta 1920 je bil profesor v Ljubljani. Tu je bil tudi občinski svetnik. Svojo kandidaturo na Živkovičevi listi je skušal pojasniti s tiskano spomenico. Na volitvah ni uspel, bil pa je kmalu zatem imenovan za senatorja. Umrli je leta 1935. SBL, knjiga 3, str. 151–152.

* Podčrtano besedilo pomeni, da je bil kandidat tudi izvoljen.

⁸ Veble je bil odvetnik. Leta 1911 je doktoriral iz prava. Po koncu prve vojne je bil odvetniški kandidat v Brežicah. Po letu 1919 je bil odvetnik v Sv. Lenartu, Mariboru in Brežicah. Odvetniško prakso je opustil leta 1940, ko je odšel v Beograd in postal član Državnega sveta. Med vojno je pomagal slovenskim izseljencem v Srbiji. Po vojni je bil krajši čas uradnik in kasneje zopet odvetnik. Umrli je leta 1979 v visoki starosti 92 let. SBL, knjiga 4, str. 379.

Šušteršičeva skupina

Drugo skupino v katoliškem taboru predstavlja lista, s katero je leta 1923 kandidiral Ivan Šušteršič. Zadnji deželni glavar Kranjske in nekdanji voditelj SLS se je leta 1922 vrnil iz tujine in se skušal vrniti v politično življenje. Na obeh listah Ivana Šušteršiča je nastopilo 16 kandidatov. Samo za Franca Škrbca lahko sklepamo, da je bil leta 1935 na Ljotičevi listi, saj se pri Šušteršiču in Ljotiču omenja oseba enakega imena in priimka ter poklica. Ostali se razen na Šušteršičevi listi, ne pojavijo nikjer drugje. Nihče od Šušteršičevih kandidatov ni bil izvoljen.

Stara SLS

Leta 1938 je na opozicijski listi Mačka kandidiralo tudi nekaj pristašev SLS, t. i. »stara SLS«. Dva med kandidati na Mačkovi listi najdemo na listah SLS v dvajsetih letih. Pomembnejši pristaši »stare SLS« so bili dr. Anton Breclj⁹, Alojzij Hartman¹⁰, dr. Aleš Stanovnik¹¹ in dr. Ivan Stanovnik¹². Janko Prunk navaja, da

⁹ Anton Breclj (1875–1943) je leta 1901 doktoriral na graški medicinski fakulteti. Od leta 1903 je bil zdravnik v Gorici. Leta 1918 je bil imenovan za poverjenika za zdravstvo v Narodni vladi, vendar imenovanja ni sprejel (glej Anton Breclj, *Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva v Slovenci v desetletju 1918–1928*, Ljubljana 1928, str. 437). 1920 se je preselil v Ljubljano in bil do leta 1922 v državni službi. Potem je bil do smrti zasebni zdravnik za otroške in notranje bolezni. Politično se je udeleževal v SLS. ES navaja, da je Breclj s somišljeniki po letu 1927 nasprotoval Koroščevemu povezovanju s srbskimi radikali, in da se je leta 1938 Breclj-Stanovnikova skupina razšla s slovensko Jugoslovansko radikalno zajednico (ES, knjiga 1, str. 362). Primorski slovenski biografski leksikon ne omenja Brecljeve kandidature na volitvah leta 1938. Med drugo svetovno vojno je simpatiziral z Osvobodilno fronto.

¹⁰ Jutro je 26. 11. 1938 o Marinčku, Mohoriču, Hartmanu, Koresu in Alešu Stanovniku pisal kot o kandidatih »stare SLS«, Tabor z dne 3. 12. 1938 pa jih je omenjal kot kandidate kmetoskodelavskega gibanja dr. Kukovca. O Mohoriču in Marinčku glej nekaj vrstic nižje.

¹¹ Aleš Stanovnik (1901–1942) je leta 1926 v Ljubljani doktoriral iz prava. Sprva je bil pri bratu Ivanu odvetniški pripravnik in od leta 1930 odvetnik na Jesenicah. Postal je glavni politični organizator katoliške levice. Na Jesenicah je sodeloval z Vencijem Perkom. Menil je, da si je potrebno prizadevati povezovanje kakršno je bilo v Ljubljani leta 1922, ko je na občinskih volitvah zmagala Zveza delavnega ljudstva. Z vstopom SLS v Jugoslovansko radikalno zajednico leta 1935 je prišlo do preloma med SLS in krščanskimi socialisti. Organiziral je izdajanje različnih časopisov, kjer so lahko objavljali tudi komunisti. Leta 1938 je sodeloval pri ustanavljanju Slovenska združene opozicije. Po okupaciji so ga Nemci poslali v Begunje in Šentvid. Uspel se je umakniti v Ljubljano. Vključil se je v Osvobodilno fronto in bil izvoljen v vrhovni plenum. Umaknil se je v ilegalo. 22. maja 1942 so ga Italijani izsledili in 2. junija 1942 je bil ustreljen kot talec. ES, knjiga 12, str. 267–268 in SBL, knjiga 3, str. 443–444. SBL piše, da so ga Nemci 6. julija 1941 odpeljali v Srbijo. Sredi julija 1941 naj bi z legitimacijo Rdečega križa pobegnil v Ljubljano. Po izjavi njegovega nečaka Aleša Stanovnika naj bi se umaknil direktno v Ljubljano in sploh ni bil v Srbiji. Spomine nanj napisal Janez Stanovnik, Aleš Stanovnik in njegov čas. Ljubljana: Zveza združenj borcev in udeležencev NOB, 2003. 159 strani

¹² Ivan Stanovnik, brat Aleša, se je rodil leta 1891. Na Dunaju je študiral pravo in leta 1918 doktoriral. Od 1917 do 1924 je bil v Ljubljani odvetniški pripravnik, nato do leta 1962 samostojni odvetnik. Politično je deloval v SLS in bil znotraj nje levo usmerjen. Bil je med soustanovitelji in predsednik Zveze delovnega ljudstva v Ljubljani. V letih 1923 in 1924 je bil ljubljanski podžupan. V tridesetih letih je kritiziral sodelovanje SLS v Jugoslovanski radikalni zajednici. Sodeloval je v Slovenski združeni opoziciji. Med vojno se je vključil v Osvobodilno fronto in bil zaradi tega večkrat zaprt. Po osvoboditvi je bil predsednik Mestnega ljudskega odbora. Deloval je tudi v gospodarstvu. Umrli je leta 1978. ES, knjiga 12, str. 268 in SBL, knjiga 3, str. 444.

so pri snovanju Slovenske združene opozicije kot najvidnejši predstavniki »stare SLS« sodelovali dr. Ivan Stanovnik, dr. Anton Breclj, dr. Jakob Mohorič in Franc Furlan.¹³

Anton Marinček¹⁴ (1920, Maček 1938) in dr. Jakob Mohorič¹⁵ (1925, 1927, Maček 1938) sta v dvajsetih letih kandidirala na listah SLS, leta 1938 sta prestopila v opozicijski tabor, in kot pristaša »stare SLS« nastopila na listi Mačka. Martin Kores in Alojz Lešnik sta bila sindikalna delavca v Jugoslovanski strokovni zvezi. Lešnik je bil leta 1935 izvoljen kot kandidat opozicije za župana v Rečici pri Laškem.¹⁶

II. Liberalni in kmečki tabor

Uradna liberalna stranka pod vodstvom Gregorja Žerjava in Alberta Kramerja je leta 1920 in 1923 nastopila v okviru Demokratske stranke Ljube Davidovića, na volitvah leta 1925 in 1927 v okviru Samostojne demokratske stranke Svetožarja Pribičevića, leta 1931 na Živkovićeve listi, leta 1935 na Jevtićeve listi in leta 1938 na opozicijski Mačkovi listi. Nastopila je torej na vseh sedmih volitvah. Oznaka LIB v nadaljevanju pomeni leta 1920 in 1923 predstavnike Jugoslovanske demokratske stranke v Sloveniji in leta 1925 in 1927 predstavnike Samostojne demokratske stranke v Sloveniji.

Junija 1918 sta se združili Narodna napredna stranka na Kranjskem in Narodna stranka na Štajerskem v Jugoslovansko demokratsko stranko. Slovenski liberalci so se po nastanku skupne države južnih Slovanov zavzemali za združevanje sorodni strank v vsedrjavno stranko, kar je bilo uresničeno februarja 1919 v Sarajevu. Tam so liberalni politiki iz Slovenije, Hrvaške ter Bosne in Hercegovine ustanovili Državotvorno stranko demokratov Srbov, Hrvatov in Slovencev. Nova stranka se je aprila 1919 združila s Samostojno radikalno stranko, Napredno stranko in Liberalno stranko iz Srbije in skupino poslancev iz Makedonije in Črne gore v Demokratsko skupnost kasneje imenovano Demokratska stranka. Vodja stranke je bil

¹³ Prunk, Pot krščanskih socialistov, str. 172.

¹⁴ Marinček se je rodil leta 1888. Študija prava ni dokončal. Od leta 1926 do 1941 je bil zaposlen pri Delavski zbornici za Slovenijo. Ukvarjal se je z vprašanji brezposelnosti. Od sredine dvajsetih let je bil v vodstvu Jugoslovanske strokovne zveze. V drugi polovici tridesetih let je bil dejaven v Ljudski fronti. Bil je med organizatorji Osvobodilne fronte v Ljubljani. Leta 1942 je odšel v Dolomitski odred. Italijani so ga na poti v Glavni štab NOV in POS ujeli in poslali na Rab, kjer je novembra 1942 umrl. ES, knjiga 7, str. 2, glej tudi opombo 10.

¹⁵ Tudi Jakob Mohorič se je rodil leta 1888. Na Dunaju je študiral pravo in leta 1913 doktoriral. Leta 1922 je odprl odvetniško prakso v Ljubljani. Bil je pripadnik levega krila krščanskih socialistov. Od leta 1918 do 1926 je bil član izvršilnega odbora SLS. Med leti 1923 in 1933, ko je bila razpuščena, je bil predsednik Prosvetne zveze v Ljubljani. Od sredine tridesetih let je sodeloval s »staro SLS« (A. Breclj, I. Stanovnik in F. Furlan). Po pisanju Janka Prunka (Prunk, Pot krščanskih socialistov, str. 172.) je na volitvah leta 1938 podpiral Ljudsko fronto. Po okupaciji je skupaj z A. Gosarjem skušal posredovati med Osvobodilno fronto in Slovensko zavezo. Po vojni je bil sprva oviran pri delu, kasneje je bil zopet odvetnik. Umrl je leta 1976. ES, knjiga 7, str. 204 in SBL, knjiga 2, str. 147, glej tudi opombo 10.

¹⁶ ES, knjiga 5, str. 268 in knjiga 6, str. 148–149.

Ljuba Davidović. Po letu 1923 je prišlo v stranki do nasprotij med Davidovićem in Pribičevićem in slednji je naslednje leto ustanovil Samostojno demokratsko stranko. Pribičević je imel več pristašev med Srbi v prečanskih krajih in med slovenskimi in hrvaškimi pristaši centralizma in unitarizma. Žerjav in Kramer sta v celoti sledila Pribičeviću. Po septembrskih volitvah leta 1927 so uradni liberalci (Žerjav) in tudi kmetijci (Pucelj) vstopili v Kmečko-demokratsko koalicijo.

Med liberalci v Sloveniji je prihajalo do sporov med starejšimi in mlajšimi politiki. V starejšo generacijo so sodili Vladimir Ravnihar, Ivan Tavčar in Karl Triller, mlajše so predstavljali Albert Kramer, Gregor Žerjav in Adolf Ribnikar. Do razcepa je prišlo v Sloveniji pred skupščinskimi volitvami 1923. Ravniharjevo krilo je izstopilo iz Jugoslovanske demokratske stranke in prevzelo staro ime Narodna napredna stranka. Že leta 1920 so mladi ustanovili svoj časopis Jutro, stari pa so obdržali Slovenski narod. Pred marčevskimi volitvami 1923 so liberalci iskali stike s kmetijci in narodnimi socialisti za skupni nastop, vendar sta ga obe odklonili. V Ljubljani so Žerjavovi in Kramerjevi liberalci in Narodna napredna stranka nastopili skupaj kot Napredni blok in osvojili 1 mandat. Pri tem je bilo dogovorjeno, da bo nosilec mladin Reisner, mandat obdržal do 1. januarja 1924, ko ga bo zamenjal njegov namestnik starin Ravnihar.¹⁷ Zamenjava kasneje ni bila izvedena. Narodna napredna stranka je leta 1924 prešla k slovenskim radikalom.

Že pred prvo svetovno vojno se je v Trstu pojavilo gibanje, ki je posnemalo češke narodne socialiste. Po koncu vojne je nastala Narodna socialistična stranka¹⁸, katere program je črpal v idejah liberalne leve in socialistične desnice. Stranka se je imela za socialistično. Na prvih parlamentarnih volitvah je dobila dva mandata. Po veliki izgubi glasov leta 1923 je iskala povezave z drugimi strankami. Leta 1925 se je stranka ob volitvah povezala z Jugoslovansko demokratsko stranko in Narodno napredno stranko v Blok bratskega sporazuma v okrožju Maribor–Celje in Narodno zajednico v okrožju Ljubljana–Novo mesto. V mestu Ljubljana so kandidirali skupaj z Narodno napredno stranko. Leta 1927 so narodni socialisti sodelovali s samostojnimi demokrati v Narodnem bloku. Leta 1926 sta se združili strokovni organizaciji (sindikati) Samostojne demokratske stranke in Narodne socialistične stranke, leta 1928 sta se združili tudi stranki.¹⁹

Avgusta 1921 je v Sloveniji začela nastajati organizacija radikalne stranke v Sloveniji. Voditelja sta bila Ivan Sajovic in Niko Županič. Vodstvo Narodne radikalne stranke v Beogradu je na različne načine podpiralo slovenske radikale. S tem je najverjetneje povezano imenovanje Nika Županiča za ministra brez listnice v Pašićevi vladi decembra 1922. Pred volitvami 1923 je Beograd ljubljanski akcijski odbor povišal v glavni akcijski odbor Narodne radikalne stranke za Slovenijo. Njegov vodja je bil Niko Županič.²⁰ Nosilec liste v okrožju Maribor–Celje je bil Milan Stojadinović in v okrožju Ljubljana–Novo mesto Niko Županič. Po neuspeh volitvah je slovenske radikale prizadel še spor med voditelji. Izoblikovala sta se dva

¹⁷ Mikuž, Oris zgodovine Slovencev, str. 243.

¹⁸ ES, knjiga 7, str. 333.

¹⁹ ES, knjiga 7, str. 333.

²⁰ Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 105.

bloka. En pol je predstavljalo vodstvo oz. akcijski odbor stranke (Županič, Lukan in Sajovic), drugi pol je bil glavni sekretariat, ki ga je vodil Emil Štefanovič. Še bolj so stvar zapletli starini v Jugoslovanski demokratski stranki, ki so po razcepu ustanovili Narodno napredno stranko in se začeli približevati radikalom. Vladimirja Ravniharja je centrala Narodne radikalne stranke v Beogradu v začetku leta 1924 imenovala za vodjo slovenski radikalov. Spomladi 1924 so se nadaljevali poskusi za ureditev položaja med radikalnimi frakcijami v Sloveniji, vendar brez uspeha. Zato se je 24. aprila 1924 Narodna napredna stranka pridružila Narodni radikalni stranki.²¹ Pred volitvami leta 1925 so se medsebojni spori med slovenskimi radikali zopet okrepili. Tako sta na volitvah nastopili obe frakciji. Ravniharjevi radikali so se pred volitvami v Ljubljani povezali z narodnimi socialisti, v okrožju Ljubljana-Novno mesto in Maribor–Celje pa še z Jugoslovansko demokratsko stranko. Županič je nastopil skupaj z samostojnimi demokrati, kar je terjala tudi centrala Narodne radikalne stranke v Beogradu. Nosilca skupnih list radikalov in samostojnih demokratov sta bila Ivan Mohorič in Gregor Žerjav. Ta koalicija je nastopila pod imenom Narodni blok. Županičevi radikali so na Štajerskem nastopili samostojno, ker se niso uspeli dogovoriti s samostojnimi demokrati. Nosilec te liste je bil Rudolf Ravnik. Del jih je nastopil tudi na Pivkovi demokratski listi.²² Na parlamentarnih volitvah leta 1927 so radikali neuspešno nastopili le na Štajerskem. Listo je ponovno vodil Rudolf Ravnik.

Junija 1919 je bila ustanovljena Samostojna kmetijska stranka. Vpliv liberalcev na nastanek Samostojne kmetijske stranke je očiten, vendar je kmečka stranka kasneje odšla svojo pot in izvajala lastno politiko. Uspeh kmetijcev na volitvah leta 1920 je bil presenečenje za klerikalce, pa tudi za liberalce. Dobila je petino glasov v Sloveniji. Po vstopu v vlado Nikole Pašića aprila 1921 in po glasovanju za Vidovdansko ustavo je moč stranke začela upadati. Na volitvah leta 1923 so kmetijci dobili le 1 mandat. Sledilo je povezovanje s srbskimi zemljiaradniki, s katerimi so se enkrat že razšli.²³ V vodstvu stranke je prišlo do razcepa in konec leta 1924 sta bila izključena Bogumil Vošnjak in Josip Drogenik.

Na volitvah leta 1925 je Samostojna kmetijska stranka nastopila samostojno. Vošnjak in Drogenik sta podprla Samostojno demokratsko stranko. Poleti 1925 se je Samostojna kmetijska stranka povezala z avtonomisti okoli Albina Prepeluha v Zvezo slovenskega kmetijskega ljudstva²⁴ in se naslednje leto preuredila v Slovensko kmetijsko stranko. To je bilo pravzaprav povezovanje z Radićem, saj se je z Radićem že prej povezal Prepeluh. Pred volitvami leta 1925 se je od kmetijcev na Dolenjskem odcepilo gibanje, ki se je poimenovali Kmečka republikanska stranka.²⁵ Pred

²¹ Perovšek, Slovenski liberalni tabor, str. 416.

²² Kandidate na Pivkovi listi omenja Jutro 4. januarja 1925.

²³ Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 94–96.

²⁴ Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 96.

²⁵ Mikuž, Razvoj slovenskih strank, str. 131. Zečević pojav Kmečke republikanske stranke, ki jo je ustanovil Josip Murn pripisuje razcepljenosti med slovenskimi republikanci. Kmečka republikanska stranka naj bi nasprotovala centralizmu Samostojne kmetijske stranke, Prepeluhovi Slovenski republikanski stranki in Kristanovim socialistom.

volitvami leta 1927 so, zaradi povezovanja z liberalci, iz stranke izključili vidnejše politike (Kušarja, Ureka in Roškarja). Bivše kmetijce je Žerjav povezal v volilno listo ponekod imenovano Združena slovenska gospodarska lista.²⁶

Spomladi 1922 je nastala na Štajerskem stranka, ki naj bi se tudi borila za kmečke interese. Anton Novačan je ustanovil podružnico srbske Zemljoradničke stranke, vendar je že kmalu svoje naklonjenost preusmeril k Radiću. Prvotno ime Zemljoradnička stranka za Slovenijo je spremenil v Slovensko republikansko stranko. Na parlamentarnih volitvah marca 1923 sta Slovenska republikanska stranka in Hrvatska republikanska seljačka stranka nastopili ločeno. Novačan je terjal nastop mešane slovensko-hrvaške liste na Hrvaškem v zameno za Radićevo kandidaturo na Štajerskem. Radić je temu nasprotoval in do sporazuma ni prišlo. Slovenski avtonomisti okoli Albina Prepeluha in Dragotina Lončarja so se jeseni 1924 združili s Slovensko republikansko stranko. Novonastala Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev ni bistveno okrepila republikanskega gibanja v Sloveniji. Na volitvah leta 1925 slovenski republikanci niso dosegli nobenega uspeha.

Za novo pot so se morali slovenski republikanci odločiti po Radićevi povezavi s Pašićem. Republikanci so zblížali s kmetijci. Leta 1925 so se republikanci in kmetijci združili v skupno Zvezo slovenskega kmeškega ljudstva. Padec že itak majhnega vpliva je stranko prisilil, da je leta 1926 preuredila v Slovensko kmečko stranko.²⁷

Žerjavovi in Kramerjevi liberalci

Na listah uradnih liberalcev je kandidiralo 126 kandidatov. Enainosemdeset kandidatov uradne liberalne stranke je kandidiralo le enkrat. Med ostalimi 45 jih je 22 kandidiralo dvakrat, 7 trikrat, 11 štirikrat in 5 petkrat. Samo na listah uradnih liberalcev je kandidiralo 110 kandidatov. Ostala šestnajsterica, kar je malo manj kot osmina uradnih liberalnih kandidatov, je z drugih list prihajala med kandidate uradnih liberalcev ali pa odtod odhajala drugam.

Med kandidati, ki so kandidirali samo na uradnih liberalnih listah je 81 takšnih, ki jih na listah najdemo le enkrat. Vsi so kandidirali le v dvajsetih letih. Poslansko mesto si je priboril le Ivan Tavčar leta 1920. Od štirinajstih uradnih kandidatov samo z liberalnih list jih je 6 kandidiralo le v dvajsetih letih, ostalih osem pa po enkrat v dvajsetih in tridesetih letih. Izvoljen je bil le Josip Reisner leta 1923. Trikrat so samo na liberalnih listah kandidirali štirje kandidati. Vekoslav Spindler je bil edini med njimi tudi izvoljen. Poslanec je poslal leta 1931. Enajst liberalnih kandidatov je skušalo priti v parlament štirikrat. Šestim je to tudi uspelo vsaj enkrat, največ tj. trikrat pa Gregorju Žerjavu in Ljudevitu Pivku. Albert Kramer je bil na liberalnih kandidatnih listah l. 1920, 1925, 1927, 1931 in 1938. Izvoljen je bil leta 1927 in 1931.

²⁶ Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 97 in Mikuž, Razvoj slovenskih strank, str. 131.

²⁷ Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 103.

Vodilni osebnosti »uradnih« liberalcev sta bila Gregor Žerjav²⁸ in Albert Kramer.²⁹

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidiral enkrat	Kandidirali večkrat
1920	40	45	28	17
1923	26	37	19	18
1925	26	40	19	21
1927	26	36	15	21
1931	25	22		22
1935	29	9		9
1938	29	4		4

V skupini šestnajstih poslancev uradnih liberalnih list, ki so prestopali na druge liste, so trije najprej kandidirali na uradni liberalni listi nato pa drugod. Ostalih 13 jih je z drugih list prišlo med uradne liberalne kandidate oz. so med svojim preskakovanjem z liste na listo bili vmes tudi na listi uradnih liberalcev.³⁰

Mariborski odvetnik Müller je leta 1925, kot kandidat radikalov, kandidiral na listi uradnih liberalcev in leta 1927 na listi radikalov v mariborsko-celjskem okrožju. Dr. Vladimir Ravnihar³¹ je leta 1920 in 1923 kandidiral na listi liberalcev

²⁸ Gregor Žerjav (1882–1929) je bil po končanem študiju prava na Dunaju med leti 1906 in 1914 sodni koncipient in odvetniški pripravnik. Leta 1914 je opravil odvetniški izpit. Med prvo svetovno vojno je bil dvakrat zaprt in konfiniran. Leta 1917 je postal tajnik Jugoslovanskega kluba. Oktobra 1918 je bil med ustanovitelji Narodnega vijeća. Udeležil se je Ženevske konference. V Deželni vladi je bil leta 1919 podpredsednik, nato njen predsednik in nazadnje poverjenik za pravosodje. S Kramerjem sta leta 1920 ustanovila časopis Jutro. Bil je izvoljen v Ustavodajno skupščino leta 1920 in v skupščini leta 1925 in 1927. Opravljal je tudi delo ministra za socialno politiko in ministra za gozdove in rude. Po razcepu v Jugoslovanski demokratski stranki se je pridružil Pribičeviću v njegovi Samostojni demokratski stranki. Ob združevanju v kmečko-demokratsko koalicijo leta 1927 se ji je pridružil novembra 1927. ES, knjiga 15, str. 326.

²⁹ Albert Kramer (1882–1943) je študiral v Gradcu in Pragi in je leta 1910 doktoriral. Med leti 1911 in 1914 je bil poklicni novinar na Dunaju, od koder je za Slovenski narod poročal o dogajanju v parlamentu. Po letu 1914 je bil glavni urednik omenjenega časopisa. Od leta 1909 je bil član Narodne napredne stranke in od leta 1917 član njenega načelstva. Naslednje leto je sodeloval pri ustanavljanju Jugoslovanske demokratske stranke. Bil je član Narodnega sveta in tajnik Narodnega vijeća v Zagrebu. Leta 1920 sta z Žerjavom ustanovila nov časopis Jutro. Njegov direktor je bil od leta 1921 do 1943. Kramer je bil minister v več vladah (1918–1920, 1931–1934). Med drugim je bil v prvi vladi Kraljevine SHS minister za ustavodajno skupščino in izenačenje zakonov. Bil je član Začasnega narodnega predstavništva in poslanec v ustavodajni skupščini 1920–1921. V narodni skupščini je bil med leti 1927 in 1929 in 1931 in 1935 poslanec za mesto Ljubljana. V tridesetih letih je bil vodja Jugoslovanske nacionalne stranke v Sloveniji. Od 1935 do 1939 je bil senator. Ob začetku vojne je nasprotoval Osvobodilni fronti in bil voditelj liberalcev v Slovenski zavezi. ES, knjiga 5, str. 380 in SBL knjiga 1, str. 554.

³⁰ O kandidatih, ki so preskakovali z liste na listo, je več napisanega pri stranki, kjer so kandidirali prvič.

³¹ Vladimir Ravnihar (1871–1954) je leta 1898 je na Dunaju doktoriral iz prava. Po 1902 imel v Ljubljani odvetniško pisarno. L. 1911 postal državnozborski poslanec na Dunaju. V Narodni vladi SHS in Deželni vladi večkrat poverjenik za pravosodje in nekaj časa tudi za socialne zadeve. Po razcepu v vrstah liberalcev jeseni 1922 in v začetku 1923 je odšel iz tabora Žerjava

nato l. 1925 na listi radikalov. Tudi Vekoslav Kukovec³² je začel s kandidaturami na uradni liberalni listi (1920 in 1923). Njegov nastop na Mačkovi listi l. 1935 je edini nastop nekdanjega liberalnega kandidat na tej listi. Tudi l. 1938 je kandidiral na Mačkovi listi, vendar so bile takrat okoliščine te kandidature drugačne kot l. 1935.

Med trinajstimi prišleki na uradne liberalne liste je bilo 7 kandidatov, ki so prvič kandidirali na listah kmetijske stranke (Josip Drofenik, Franc Kokalj, Anton Kolenc, Jakob Kušar, Andrej Roškar, Alojzij Šmid, Ivan Urek). Dva sta bila nekdanja kandidata narodnih socialistov (Rudolf Juvan in Franjo Rupnik) in en bivši kandidat radikalov (Niko Županič). Trije so prvič kandidirali na listi Prekmurske gospodarske stranke (Anton Koder, Štefan Kūhar in Franc Voglar).

Jutro je 4. januarja 1925 predstavilo kandidate na listi dr. Pivka. Drugi del je še posebej zanimiv, saj nam pove strankarsko pripadnost kandidatov. Tudi to listo so sestavljali demokrati, radikali in kmetijci, česar literatura ni omenjala. Demokrati na Pivkovi listi so bili: nosilec dr. Ljudevit Pivko in Anton Koder, Janko Lesničar, dr. Franjo Lipold, Franc Petelinšek, Maks Robič, dr. Franc Roš, Franjo Seručar, Ignacij Vindiš in Ivan Titar. Kmetijci na tej listi so bili Josip Drofenik, Anton Kolenc, Franc Pečnik, Franc Stergar, Alojzij Šmid, Josip Zdolšek in Jakob Zemljič. Radikali so bili Franjo Dolničar, Jože Kiraly, dr. Ferdo Müller in Anton Podlesnik.

Prekmurska gospodarska stranka je bila leta 1920 ozko povezana z uradno liberalno stranko. To najboljše dokazuje kandidatura Franca Voglarja, ki je kandidiral tako na uradni liberalni listi, kot na prekmurski listi.³³

Prekmurska gospodarska stranka je nastopila le na volitvah leta 1920. Skupno je bilo na listi Prekmurske gospodarske stranke 26 kandidatov. Triindvajset jih je kandidiralo le leta 1920, dva najdemo leta 1925 oz. 1923 na listi liberalcev, in eden je leta 1923 kandidiral na listi kmetijcev in leta 1931 na listi Živkovića.

in Kramerja in postal eden vodilnih starih liberalcev. Stari liberalci, NNS, so skupaj z uradnimi liberalci kandidirali na skupni listi v okrožju Ljubljana-mesto na volitvah leta 1923. Stari liberalci so se v začetku leta 1924 združili z radikali. Ravnihar je postal predsednik mestnega odbora v Ljubljani. Leta 1925 je bil v mestu Ljubljana nosilec skupne liste Narodne napredne stranke in Narodne socialistične stranke. Leta 1932 je bil izvoljen za senatorja. Od februarja do decembra 1935 je bil župan Ljubljane in nato do junija 1942 podžupan. Od februarja 1944 je bil skoraj do konca vojne v zaporu zaradi sodelovanja z Osvobodilno fronto. Glej npr. Mikuž, Oris zgodovine Slovencev, str. 235 in 271–277, SBL knjiga 3, str. 41–42 in ES, knjiga 10, str. 101.

³² Rodil se je leta 1876. Leta 1902 je doktoriral iz prava. Najprej je bil v Celju odvetniški kandidat, nato od leta 1909 samostojen odvetnik. Po letu 1922 je živel v Mariboru. Skupaj z V. Spindlerjem je leta 1906 ustanovil Narodno stranko na Štajerskem. 1909 je bil izvoljen v štajerski deželni zbor. Leta 1918 je bil podpredsednik Jugoslovanske demokratske stranke. V Narodni vladi je bil poverjenik za finance. Bil je član Začasnega narodnega predstavništva. V letih 1920 in 1921 je bil minister za socialno politiko in minister za trgovino in industrijo. Leta 1926 je izstopil iz Samostojne demokratske stranke in se pridružil kmetijcem. Od oktobra 1936 je bil predsednik kmečko-delavskega gibanja v Sloveniji. Na Mačkovi listi je kot kandidat kmečko-delavskega gibanja nastopil tudi leta 1938. Ko jeseni 1939 ni bil izvoljen v vodstvo Zveze delovnega ljudstva Slovenije se je umaknil iz politike. Leta 1941 se je preselil v Celje. Umrli je leta 1951. SBL knjiga 1, str. 581 in ES, knjiga 6, str. 66.

³³ Po koncu prve svetovne vojne je bil tajnik Narodnega sveta. V Začasnem narodnem predstavništvu je bil poslanec Jugoslovanske demokratske stranke. Bil je profesor na mariborski klasični gimnaziji in po letu 1922 do smrti leta 1925 ravnatelj ženskega učiteljskega. SBL knjiga 4, str. 552.

Na listi Prekmurske gospodarske stranke je kandidiralo je 14 posestnikov, 3 odvetniki, 2 notarska namestnika, 2 živinozdravnika ter po 1 profesor, gostilničar, trgovski pomočnik, kulturni inženir in nadgeometer.

Med 126 liberalnimi kandidati (ne upoštevam kandidate Prekmurske gospodarske stranke) jih je bilo 14 tudi izvoljenih. Osem kandidatov je bilo izvoljenih enkrat, ostalih 6 pa večkrat. V dvajsetih letih je bilo izvoljenih 7 uradnih liberalnih kandidatov, ki so dobili 10 mandatov. Dr. Gregor Žerjav je bil izvoljen trikrat, dr. Ljudevit Pivko dvakrat ter dr. Albert Kramer, dr. Vekoslav Kukovec, Josip Reisner, dr. Ivan Tavčar in Ivan Urek po enkrat.

Slovenski radikali

Radikali so v Sloveniji nastopili na volitvah leta 1923, 1925 in 1927. Leta 1923 so nastopili samostojno z listama Milana Stojadinovića v okrožju Maribor–Celje in dr. Nika Županića v okrožju Ljubljana–Novo mesto. Leta 1925 in 1927 je samostojno radikalno listo v mariborskem okrožju vodil dr. Rudolf Ravnik, v okrožju Ljubljana–Novo mesto in v mestu Ljubljana pa so leta 1925 radikali nastopili skupaj s samostojnimi demokrati, ki so sestavljali večino liste. Listi sta vodila Ivan Mohorič in Gregor Žerjav.

Na štirih povsem radikalnih listah (Stojadinović, Županić ter dvakrat Ravnik) je kandidiralo 69 kandidatov. 57 jih je kandidiralo enkrat, 8 jih je kandidiralo dvakrat, 3 so kandidirali trikrat in 1 petkrat. 58 jih je kandidiralo samo na radikalnih listah, 2 sta kandidirala na radikalnih listah in v tridesetih letih na listah Živkovića in Jevtića. Po dva radikalna kandidata sta bila bivša kandidata narodnih socialistov in delavskih strank. Po en kandidat je poleg kandidature na radikalnih listah kandidiral še na listah liberalcev in kmetijcev. Trije kandidati so menjavali liste in pri tem kandidirali na različnih zgoraj omenjenih listah in na listi Markovića.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1923	26	30	25	5
1925	26	19	16	3
1927	26	21	16	5

Dr. Niko Županić³⁴ je bil leta 1923 nosilec liste radikalov v okrožju Ljubljana–

³⁴ Pojavljajo se različni zapisi priimka. Poleg že zapisanega, pod katerim je omenjen tudi v SBL, še Županić in Zupanić. Rodil se je leta 1876. Študiral je pravo, zgodovino, prazgodovino, arheologijo in geografijo in doktoriral leta 1903. Pred prvo svetovno vojno je služboval v Beogradu. Dosegel je, da je bila v Niški deklaraciji decembra 1914 omenjena tudi Slovenija. Kot eden od vojnih ciljev Srbije se omenja »osvoboditev in združitve vseh naših neosvobojenih bratov, Srbov, Hrvatov in Slovencev«. (Glej ES, geslo Niška deklaracija.) Od leta 1915 je živel v Parizu, Londonu in Združenih državah Amerike in bil član Jugoslovanskega odbora. Na Pariški mirovni konferenci je bil član jugoslovanske delegacije in hkrati vodja etnografsko-geografske sekcije. Po vstopu v radikalno stranko, jo je začel organizirati v Sloveniji. Postal je predsednik ljubljanskega oblastnega odbora Narodne radikalne stranke in podpredsednik mestnega odbora v Ljubljani. Bil je tudi minister brez listnice. Od leta 1923 do 1940 je bil direktor etnografskega muzeja v Ljubljani. Od 1940 bil redni profesor na novo ustanovljenem oddelku za etnologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Med vojno je bil v Beli krajini dopisni član Znanstvenega inštituta

Novo mesto. Leta 1925 je kandidiral na listi uradnih liberalcev in leta 1931 na Živkovičevi listi. Kandidat na listi radikalov l. 1925 je bil koroški Slovenec Franc Grafenauer.³⁵ Josip Benko³⁶, murskosoboški industrijalec, je leta 1923 kandidiral na Stojadinovičevi listi radikalov. Kasneje je kandidiral še na listah Živkovića leta 1931 in Jevtića 1935. Leta 1931 in 1935 je bil tudi izvoljen za poslanca. Tudi Ernest Krulej je najprej kandidiral na listi radikalov, na Ravnikovi listi leta 1925, in nato še na Živkovičevi in Jevtičevi listi.

Prehod dr. Ferda Müllerja z liste uradnih liberalcev na listo Ravnika leta 1927 sem omenil že pri podpoglavju o uradnih liberalcih.

Bivša kandidata narodnih socialistov sta kasneje kandidirala na Stojadinovičevi listi leta 1923 (Blaž Zupanc) oz. na listi Ravnika leta 1927 (Bernard Mikuletič). Na skupni listi narodnih socialistov, starih liberalcev in davidovičevcev leta 1925, ki jo je v mariborskem okrožju vodil Marković, je kandidiral tudi dr. Adolf Pečovnik, ki ga leta 1927 najdemo med kandidati na Ravnikovi radikalni listi. Nekdanja kmetijska in kasneje radikalna kandidata sta bila Štefan Kralj in Josip Drofenik. Miha Koren in Jože Nahtigal sta leta 1920 kandidirala na listi, ki jo je Koren vodil v okrožju Maribor–Celje, in leta 1923 na Stojadinovičevi listi. Koren je bil leta 1920 tudi izvoljen.

Noben kandidat z radikalnih list v Sloveniji ni bil izvoljen.

Narodni socialisti

Na volitvah je kandidiralo 95 kandidatov narodnih socialistov, ki so nastopili samostojno ali v različnih povezavah. 73 jih je kandidiralo enkrat, 22 pa večkrat. 15 jih je kandidiralo dvakrat, 5 trikrat in 2 petkrat. Leta 1920 in 1923 so narodni socialisti nastopili samostojno, leta 1925 so v mestu Ljubljana nastopili skupaj s starimi liberalci, vodja liste je bil stari liberalec Vladimir Ravnihar, v okrožjih Ljubljana–Novo mesto in Maribor–Celje pa so skupaj nastopili narodni socialisti, stari liberalci in davidovičevci. Davidovičevец dr. Boža Marković iz Beograda je bil nosilec liste v okrožju Maribor–Celje, v okrožju Ljubljana–Novo mesto pa narodni socialist Ivan Deržič. Leta 1927 so narodni socialisti kandidirali skupaj s samostojnimi demokrati.

Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Umril je leta 1961. SBL knjiga 4, str. 1039–1040, ES, knjiga 15, str. 387

³⁵ Franc Grafenauer (1860–1935) je bil po letu 1896 večkrat izvoljen za deželnega poslanca na Koroškem. Leta 1907 in 1911 je bil izvoljen za državnozbornskega poslanca v dunajskem parlamentu, kjer je bil edini koroški Slovenec. Med prvo svetovno vojno je bil obsojen zaradi rusofilstva. Leta 1919 je bil predstavnik koroških Slovencev v Začasnem narodnem predstavništvu v Beogradu. Po plebiscitu leta 1920 se ni mogel vrniti domov. Na Koroško se je vrnil šele leta 1925 oz. 1926. SBL knjiga 1, str. 243 in ES, knjiga 3, str. 369.

³⁶ Josip Benko je bil najpomembnejši industrijalec v Prekmurju med obema svetovnima vojnima (rojen 1889). Bil je predsednik Zveze industrijalcev mesnih izdelkov v Jugoslaviji. Leta 1927 je bil izvoljen za župana Murske Sobote in leta 1930 za banskega svetnika. Izdajal je časopis Murska krajina. Po koncu druge svetovne vojne je bil obtožen sodelovanja z okupatorjem in 15. junija 1945 justificiran. ES, knjiga 1, str. 240–241.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1920	40	43	30	13
1923	26	35	21	14
1925	26	33	22	11

Samo na uradnih listah narodnih socialistov leta 1920, 1923 in 1925 je kandidiralo 82 kandidatov. Ostalih 13 kandidatov, kar je sedmina vseh, je kandidiralo še na listah uradnih liberalcev, radikalov, Živkovića, Ljotića, Mačka, Jevtića in Stojadinovića. Narodnosocialistični kandidati so pri svojem prestopanju na druge liste ostajali v širšem liberalnem taboru z izjemo Konrada Šnuderla, ki je prestopil v klerikalni tabor in Rudolfa Doboviška, ki je leta 1935 kandidiral na Mačkovi listi. Vsi narodnosocialistični kandidati, ki so prestopali z liste na listo, so, z izjemo Vladimirja Ravniharja, prvič kandidirali na narodno socialistični listi oz. njihovih povezavah leta 1925.

Rudolf Juvan in Franjo Rupnik sta bila leta 1920 in 1923 kandidata narodnih socialistov in leta 1925 kandidata skupne liste narodnih socialistov in starih liberalcev. Na listi uradnih liberalcev sta kandidirala leta 1927, leta 1931 pa še na listi Živkovića.

Bernard (Bernhard) Mikuletič in Blaž Zupanc sta leta 1920 kandidirala na listi narodnih socialistov nato pa na radikalnih listah, Mikuletič leta 1927 in Zupanc leta 1923. Na radikalni listi Ravnika je leta 1927 kandidiral tudi dr. Adolf Pečovnik, ki je bil leta 1925 kandidat na skupni listi narodnih socialistov, starih liberalcev in davidovičevcev v okrožju Maribor–Celje. Štefana Šinka, kandidata narodnih socialistov leta 1920, najdemo med Jevtićevimi kandidati leta 1935. Dr. Franc Kandare³⁷ je leta 1925 kandidiral na skupni listi narodnih socialistov, starih liberalcev in davidovičevcev v okrožju Ljubljana–Novo mesto in nato na Ljotićevi listi leta 1935 in 1938. Na Ljotićevi listi leta 1935 najdemo tudi Franca Marčiča, ki je bil narodnosocialistični kandidat leta 1923. Vekoslav Baudek (Bavdek) je leta 1923 kandidiral pri narodnih socialistih, leta 1938 pa na Ljotićevi listi. Dva nekdanja narodna socialista najdemo na listah Mačka. Josip Berglez je leta 1925 kandidiral na Markovičevi listi in leta 1938 na Mačkovi.

Dr. Rudolf Dobovišek je leta 1920 kandidiral na listi Narodne socialistične stranke, na Mačkovi pa leta 1935. Pri tem je potrebno poudariti, da je bil leta 1935 eden od dveh izvoljenih na Mačkovi listi. V tridesetih letih je Dobovišek deloval v Kmečko-delavskem gibanju dr. Kukovca in dr. Lončarja. Ob nesoglasjih v gibanju, sta leta 1937 z dr. Lončarjem zapustila gibanje, saj sta nasprotovala stikom s komunisti. Dobovišek in Lončar sta bila zastopnika mačkovcev v Sloveniji.³⁸

Ostane nam še Konrad Šnuderl (Žnuderl), ki je kandidiral leta 1923 na listi narodnih socialistov. Njegova naslednja kandidatura je bila na zadnjih volitvah leta 1938. Zanimivo je, da je takrat kandidiral na Stojadinovičevi listi oz. v taboru SLS.

³⁷ Dr. Franc Kandare je bil ob ustanovitvi eden od dveh podpredsednikov Ljotićevega gibanja Zbor. ES, knjiga 6, str. 216.

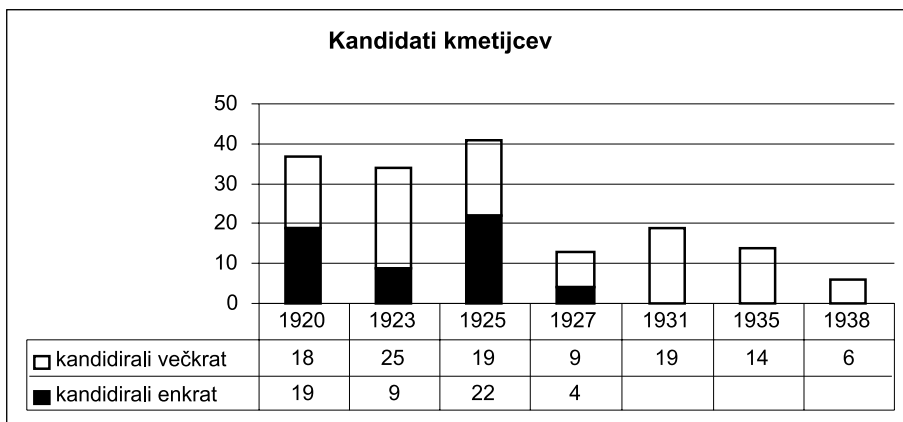
³⁸ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 69.

Narodni socialisti so leta 1920 osvojili 2 mandata (I. Deržič in A. Brandner), kasneje pa nobenega več.

Slovenski kmetijci

Samostojna kmetijska stranka je nastopila na vseh volitvah v dvajsetih letih. V mestu Ljubljana ni nastopala. Leta 1927 je nastopila le v okrožju Ljubljana–Novo mesto, na Štajerskem pa skupaj z Radićevo stranko. Na Živkovičevi listi leta 1931 so nastopili tudi nekdanji kmetijski kandidati. Leta 1935 je najmočnejši del nekdanjih kmetijcev okoli dr. Draga Marušiča³⁹ nastopil na listi Jevtića, kjer so bili pomembnejši od nekdanjih uradnih liberalcev. Leta 1938 najdemo na opozi-cijski listi Mačka nekdanje kandidate kmetijske stranke in kandidate Slovenskega kmečko-delavskega gibanja dr. Vekoslava Kukovca. Skupaj je na listah Samostojne kmetijske stranke kandidiralo 100 posameznikov. 54 jih je nastopilo enkrat, 27 dvakrat, 10 trikrat, štirikrat so kandidirali 3 in 6 jih je kandidiralo petkrat. Samo na listah kmetijcev in kasneje na listah Živkovića, Jevtića in Mačka 1938 je kandidiralo 84 kandidatov. Razporeditev teh kandidatur vidimo v spodnjem grafikonu. Med temi samo kmetijskimi kandidati jih je 54 kandidiralo le enkrat in vsi so to storili v dvajsetih letih. Sedemnajst kmetijcev je kandidiralo po dvakrat. Sedem oba-krat v dvajsetih letih in deseterica po enkrat v dvajsetih in tridesetih letih. Sedem kandidatov je svoje ime dalo na liste kmetijcev trikrat. Trije od njih le v dvajsetih letih. Ostala četverica je enkrat poskušala v dvajsetih in dvakrat v tridesetih letih. Po trije kandidati so bili na listah štirikrat oz. petkrat. Nič ne preseneča ugotovitev, da med kandidati z le eno kandidaturo, nihče ni bil izvoljen. Lahko rečemo, a je bilo potrebno poskusiti vsaj dvakrat. Janko Rajar je sicer dobil mandat že ob prvem nastopu, pri drugem pa ne več. Medtem, ko sta Anton Kersnik in Stanko Lenarčič dobila mandat ob drugi kandidaturi, to je bilo leta 1935. Največ mandatov je do-bil Ivan Pucelj, ki je postal poslanec vsakič, ko je kandidiral. Ob tem ne smemo spregledati, da je to seveda povezano tudi s tem, da je bil nosilec liste in je kot tak dobival prvi mandat svoje liste.

³⁹ V tridesetih letih je bil v kmečkem delu slovenskega liberalnega tabora pomembna osebnost Drago Marušič. Rodil se je leta 1884. Leta 1911 je opravil doktorat iz prava. Zgodaj se je vključil v liberalno gibanje. Bil je koncipient pri dr. Dinku Pucu. Kot avstroogrski vojak je bil poslan v Galicijo. S fronte je pobegnil k Rusom, za kar ga je avstroogrsko vojaško sodišče obsodilo na smrt. S prostovoljci je prišel v Srbijo in se udeležil umika v Albanijo. Od tam je šel kot član Jugoslovanskega odbora v Rim in leta 1917 v Združene države Amerike. Po vojni je bil do leta 1922 v Parizu tajnik jugoslovanske delegacije pri reparacijski komisiji. Leta 1923 se je preselil v Ljubljano in tu odprl odvetniško pisarno. Ob sporu v uradni liberalni stranki je odšel k kmetijcem. Bil je tajnik Slovenske kmetijske stranke. Imel je stike s Prepeluhom in njegovimi republikanci. Sodeloval je pri ustanovitvi Kmečko demokratske koalicije. 4. decembra 1930 je bil imenovan za bana Dravske banovine. Ban je bil do imenovanja za ministra, 20. decembra 1934. Februarja 1935 je bil izvoljen za senatorja in maja istega leta za poslanca. Leta 1941 je ob napadu na Jugoslavijo skupaj z Lavom Čermeljem in Ivom Sancinom ustanovil prostovoljno Soško legijo. Postal je sodelavec Osvobodilne fronte (ministrska skupina). Po podpisu sporazu-ma Tito-Šubašić je bil Titov predstavnik v kraljevi vladi. Od leta 1945 do 1948 je bil minister v različnih jugoslovanskih vladah. Umrli je leta 1964. ES, knjiga 7. str. 13 in PSBL 9. snopič, str. 377–379.

13 kmetijskih kandidatov je najprej kandidiralo na listah kmetijcev in nato odšlo drugam. Trije kandidati so z drugih list prišli na kmetijske liste. Teh 16 kmetijskih kandidatov je kandidiralo tudi na listah uradnih liberalcev, radikalov, Radića, Zagorskega, Hartnerja, Kūharja, komunistov, socialdemokratov in Ljotića. Kandidatura na liberalni listi leta 1927 je bila posledica nesporazumov v kmetijski stranki in izključitve posameznikov iz stranke.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1920	40	37	19	18
1923	26	34	9	25
1925	26	41	22	19
1927	26	13	4	9
1931	25	19		19
1935	29	14		14
1938	29	6		6

Kmetijski list je 4. novembra 1931 predstavil kandidate na listi Živkovića. S fotografijami so predstavili 19 kandidatov. Niso bili to vsi Živkovićeve kandidati. Med njimi so bili zagotovo kmetijski kandidati, verjetno so bili nekateri temu le naklonjeni, saj točna opredelitev vsakega posameznika ni mogoča. Nekateri med njimi so bili kmetijski kandidati že v dvajsetih letih, druga imena so bila nova. Predstavljeni so bili Ivan Ažman, Ivan Kirbiš, Anton Klinec, Albin Koman, Ivan Majcen, Dako Makar, Milan Mravlje, France Pikl in Ivan Pucelj⁴⁰, ki so že v

⁴⁰ V dvajsetih letih je bil osrednja osebnost kmečkega liberalnega tabora Ivan Pucelj (1877–1945). Zaradi očetove smrti je prekinil šolanje na gimnaziji, se izučil za mesarja in prevzel posestvo. Pridružil se je Narodno napredni stranki in kandidiral za deželnozborskega in državnozborskega poslanca. Leta 1919 se je pridružil takrat nastali Samostojni kmetijski stranki in bil nato eden njenih vodij. Leta 1920 je bil izvoljen v Ustavodajno skupščino. Za poslanca je bil izvoljen tudi na volitvah leta 1923, 1925 in 1927. Od marca 1921 do decembra 1922 je bil kmetijski minister. To delo je ponovno opravljal leta 1926. Po volitvah leta 1927 se je pridružil Kmečko-demokratski koaliciji. Od leta 1931 do 1934 je bil najprej minister brez listnice in nato minister za socialno politiko in zdravje. Na volitvah leta 1931 je bil izvoljen za poslanca. Od leta 1935 do razpada stare Jugoslavije je bil senator. V tridesetih letih je bil član Jugoslovanske

dvajsetih letih kandidirali na listi kmetijcev ter Janko Barle, Anton Cerer, Alojzij Drmelj, Karl Gajšek, Matija Goričar, Anton Hajdinjak, Evgen Lovšin, dr. Ljudevit Pivko, dr. Vinko Rapotec in Anton Zdolšek, ki jih v dvajsetih letih ni bilo na listah Samostojne kmetijske stranke. Leta 1935 in 1938 Kmetijski list pred volitvami ni posebej predstavljal kmetijskih kandidatov znotraj Jugoslovanske nacionalne stranke. Kandidati Jugoslovanske nacionalne stranke so bili predstavljeni le kot kandidati te stranke.

Štirje kandidati so z list kmetijcev odšli na liste uradnih liberalcev. Vsi štirje – Franc Kokalj (1923, 1925), Anton Kolenc (1923, 1925), Andrej Roškar (1925, 1927) in Alojzij Šmid (1923, 1925) – so kandidirali po dvakrat. Jakob Kušar (1920, 1923, 1925, LIB 1927, 1931) in Ivan Urek (1920, LIB 1927, 1931) sta najprej kandidirala na listah kmetijcev, nadaljevala pri liberalcih in končala pri Živkoviću. Josip Drofenik (1920, 1923, LIB 1925, Ravniki 1927, 1931) je kandidiral najprej na kmetijski listi, potem pri uradnih liberalcih, nato pri radikalih in končno pri Živkoviću.

Po dvakrat so kandidirali, enkrat na kmetijski listi in enkrat drugje, Jurij Prah (1923, Radić 1927), Simon Toplak (1920, Radić 1927), Geza Hartner (1923, Hartner 1925), ki je bil v drugo nosilec svoje liste, Gregor Kmetec (1925, Zagorski 1927) in Štefan Kralj (1923, Ravniki 1925). Tudi Franc Zupančič (1925, Jevtić 1935, Ljotić 1938), je začel na listi kmetijcev, ponovno kandidiral na Jevtićevi listi in končal pri Ljotiću. Matija Kočar je leta 1920 kandidiral na prekmurski listi Kūharja, leta 1923 na listi kmetijcev in leta 1931 na listi Živkovića.

Zgoraj navedeni prestopi, na oz. s kmetijske liste, so se odvijali znotraj širšega liberalnega tabora. Filip Kisovar in Milan Mravlje (glej str. 403) pa sta bila leta 1920 kandidata delavskih strank. Prvi je kandidiral na socialdemokratski listi Kristana, drugi pri komunistih v okrožjih Ljubljana–Novo mesto in Maribor–Celje.

Kmetijska stranka je v dvajsetih letih dobila 11 mandatov, ki si jih je razdelila 8 kandidatov. Poslanci Samostojne kmetijske stranke so bili Josip Drofenik (1920), Jakob Kušar (1920), Ivan Majcen (1920), Ivan Mermolja (1920), Ivan Pucelj (1920, 1923, 1925, 1927), Janko Rajar (Rajer) (1920), Ivan Urek (1920) in dr. Bogumil Vošnjak⁴¹ (1920).

Mimogrede lahko omenim, da so bile volitve v tridesetih letih za kmetijce in liberalce uspešnejše kot one v dvajsetih letih. Leta 1920 so vse liberalne liste

radikalne kmečke demokracije in njene naslednice Jugoslovanske nacionalne stranke, kjer je bil podpredsednik. Ob okupaciji je postal član Consulte, vendar je iz nje izstopil in se umaknil iz javnega življenja. Jeseni 1944 so ga Nemci aretirali in odvedli v Dachau. Tam je že po osvojitvi taborišča umrl v ameriški bolnišnici. ES, knjiga 10, str. 12.

⁴¹ Rodil se je 1882. L. 1906 doktoriral iz prava. Sodeloval pri časopisu Veda in pred 1. svet. vojno privatni docent na zagrebški univerzi. Po mobilizaciji v AO vojsko se umaknil v tujino. Sodeloval pri nastanku Krfske deklaracije. Po vojni tajnik jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci. L. 1920 izvoljen za poslanca v Ustavodajni skupščini, nato od 1921 do 1924 veleposlanik v Pragi. Nato živel v Beogradu. Med 2. svet. vojno podpiral Mihajlovića in se ob koncu vojne umaknil v ZDA. Tam politično deloval med emigracijo in predaval na univerzi v Berkeleyu. Zagovornik unitarne vendar ne centralizirane ureditve. Umrl je v ZDA l. 1959. ES, knjiga 14, str. 362.

osvojile 13, leta 1923 4, leta 1925 6 in leta 1927 5 mandatov. 15 od 25 mandatov na Živkovičevi listi leta 1931 so osvojili kandidati, ki so v dvajsetih letih kandidirali na uradnih liberalnih in kmetijskih listah. Podobno je bilo tudi z Jevtičevo listo leta 1935. Od 27 izvoljenih jih je bilo 9 nekdanjih uradnih liberalnih in kmetijskih kandidatov. Ob tem seveda ne smemo spregledati dejstva, da najmočnejša politična stranka iz dvajsetih let, SLS, l. 1931 in 1935 ni nastopila na volitvah.

Male kmečke stranke

V liberalni kmečki tabor uvrščam tudi kandidature sedmih majhnih list, ki so kandidirale na volitvah leta 1923, 1925 in 1927. Slovenske republikance sta leta 1923 vodil Anton Novačan⁴² in leta 1925 Albin Prepeluh⁴³. Republikanski listi nista bili povezani. Na nek način to potrjuje tudi dejstvo, da nihče od kandidatov ni kandidiral na obeh listah. Leta 1925 so nastopile liste, ki so jih vodili Hartner (Stranka malih kmetovalcev), Hribar (Seljačka agrarna zveza), Murn in Zagorski (Slovenska neodvisna gospodarska stranka), ki je s svojo listo kandidiral tudi leta 1927. Hartnerjeva lista je bila omejena le na Prekmurje, podobno kot Kūharjeva lista leta 1920. Pri Hribarjevi listi je zanimivo, da je bil nosilec Alfonz Hribar iz Zagreba. Murnovo republikansko usmerjenost sem že omenil.

Na vseh sedmih listah je kandidiralo 124 kandidatov, 108 jih je kandidiralo enkrat in 16 večkrat. Kandidati, ki so kandidirali večkrat so kandidirali še na listah Žorge in Korena 1920, Makuca 1923 in Golouha 1923, kmetijcev 1923 in 1925, Radića 1925 in 1927, Živkovića 1931, Jevtića 1935 in Mačka 1935. Z izjemo kandidate na listah Žorge, Makuca, Korena, Golouha in Mačka so prestopi potekali znotraj liberalnega tabora.

⁴² Anton Novačan (1887–1951) je leta 1915 v Pragi doktoriral iz prava. Ukvarjal se je s pisateljevanjem. Leta 1921 je ustanovil Zemljoradniško stranko za Slovenijo, sprva naslonjeno na srbske zemljoradnike. Kasneje se je, zaradi njihove monarhistične usmerjenosti, od njih odvrnil. Zbližal se je z Radićem in spomladi 1922 svojo stranko preimenoval v Slovensko republikansko stranko. Propagiral je kmečko republiko in konfederacijo južnih Slovanov. Po neuspehu na volitvah leta 1923 je odšel v diplomatsko službo. Leta 1927 je kandidiral na Radićevi listi in bil leta 1935 izvoljen za poslanca na Jevtičevi listi. Leta 1942 je iz Beograda pobegnil k Angležem v Jeruzalem. Nekaj časa je bil v ujetništvu in nato uradnik emigrantske vlade. Po koncu vojne je prišel v Trst, v Slovenijo pa ni prišel zaradi nasprotovanja komunizmu. Leta 1949 je odšel v Argentino, kjer je tudi umrl. ES, knjiga 8, str. 11–12.

⁴³ Albin Prepeluh (1881–1938). Dokončal je strokovno šolo za lesno obrt. Po kratkotrajnem ukvarjanju s pasarstvom se je zaposlil kot pisarniški delavec in služboval v različnih krajih kot kanclist, delavec in namestnik vodje v pisarni zemljiške knjige. Sodeloval je pri delu socialdemokratov. V prvi deželni vladi je bil leta 1919 poverjenik za socialno skrb. Objavljal je pod psevdonimom Abditus. Zanimalo ga je predvsem kmečko vprašanje. Ob razhajanjih v slovenski socialni demokraciji po prvi svetovni vojni, je bil na desni strani. Ostro je zavračal komunistično miselnost leveice. Aprila 1921 je začel izdajati tednik Avtonomist. Leta 1924 je ustanovil Slovensko republikansko stranko delavcev in kmetov, ki je bila federativni del Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke. Sledilo je povezovanje s slovenskimi kmetijci v Zvezo slovenskega kmečkega ljudstva, kasneje imenovano Slovenska kmečka stranka. V tridesetih letih je sodeloval pri Sodobnosti, kjer je objavljал svoje spomine na prekratno dobo. Ti so leta 1938 izšli v knjižni obliki z obsežno študijo Dušana Kermaunerja. ES, knjiga 9, str. 298–299.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1923	26	22	13	9
1925	26	95	82	13
1927	26	19	13	6

Na Novačanovi listi je kandidiralo 17 kandidatov. 13 Novačanih kandidatov je kandidiralo samo na volitvah leta 1923, 3 dvakrat in 1 trikrat. Na Prepeluhovi listi je kandidiralo 19 kandidatov. Razen Prepeluha, ki je kandidiral trikrat (1920 na listi Kristana, 1925 in 1927 na Radičevi listi), so vsi ostali kandidirali le enkrat. Na ostalih petih listah je bilo 89 kandidatov. 77 jih je kandidiralo enkrat, 10 dvakrat in 2 trikrat.

Vekoslav Štampar je že leta 1935, v nasprotju z večino liberalnih kandidatov, ki so kandidiral na Jevtičevi listi, kandidiral na Mačkovi opozicijski listi.

Geza Hartner, nosilec svoje liste, je leta 1923 kandidiral na listi kmetijcev. Josip Murn, nosilec lastne liste leta 1925, je leta 1923 kandidiral na republikanski listi Novačana. Kmetijski list je 20. januarja 1925, pred volitvami, zafrkljivo pisal o Josipu Murnu, kot nekdanjem kmetijcu in Prepeluhovem simpatizerju, po novem samostojnem politiku.

Radičevi kandidati

Radić je s svojo listo nastopil v Sloveniji leta 1923, 1925 in 1927. Leta 1927 je bila Radičeva lista skupna lista Radića in kmetijcev. V tridesetih letih je Radićev naslednik Maček vodil opozicijski listi na volitvah leta 1935 in 1938. Na Radičevih listah je kandidiralo 51 kandidatov. 34 jih je kandidiralo enkrat, 13 dvakrat in 4 trikrat. Samo na Radičevih listah je nastopilo 37 kandidatov. Na Radičevi in Mačkovi listi so kandidirali 4. Ostali 10 je kandidiralo na Radičevi in eni od naslednjih list: kmetijcev, Novačana, Golouha, Kristana, Prepeluha, Štrbenca, Živkovića in Jevtića.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1923	26	17	13	4
1925	26	21	15	6
1927	26	17	6	11
1935	29	4	0	4
1938	29	1	0	1

Med 10 kandidati, ki so menjavali kandidatno listo, so štirje prvič kandidirali na Radičevi listi in se nato preselili drugam, 6 jih je od drugod prišlo k Radiću. Tomo Veldin je z Radičeve liste leta 1923 prestopil k Radičevemu disidentu Štrbencu, kjer je kandidiral leta 1925. Franc Pintarič (Pinterič) in Josip Rajšp sta leta 1927 kandidirala na Radičevi listi in leta 1931 na Živkovičevi. Enako je storil tudi Ivan Rojs, ki je bil Radićev kandidat leta 1925.

Jožef Jekl in dr. Anton Novačan sta prišla k Radiću z Novačanove liste, kjer sta kandidirala leta 1923. Prvi je bil na Radičevi listi leta 1925, drugi dve leti kasneje.

Jurij Prah in Simon Toplak sta bila bivša kandidata Samostojne kmetijske stranke. Na Radićevi listi sta kandidirala leta 1927. To je bilo najverjetneje povezano s skupnim nastopom kmetijcev in Radića v okrožju Maribor–Celje. Leta 1927 sta na Radićevi listi kandidirala tudi dva kandidata, ki sta pred tem kandidirala na delavskih listah. Anton Podpečan je leta 1920 kandidiral na listi Kristana in leta 1923 na listi Golouha. Albin Prepeluh je leta 1920 kandidiral na listi Kristana, leta 1925 je imel svojo republikansko listo.

Deseterica kandidatov, ki ni kandidirala samo na Radićevi in Mačkovi listi, je predstavljala skoraj petino vseh radićevih kandidatov.

Štrbenac, Radićev disident

Leta 1925 je z disidentsko listo Hrvatske seljačke stranke nastopil Ivan Štrbenac. Na listi je kandidiralo 17 kandidatov, ki so vsi razen Tome Veldina, ki je kandidiral leta 1923 na Radićevi listi, kandidirali enkrat. Na tej listi ni bil izvoljen noben kandidat. Mnogi kandidati so bili iz krajev na obeh straneh slovensko-hrvaške meje.

Pogled na število kandidatnih list liberalnega tabora v dvajsetih letih (1920– 9 list, 1923– 12 list, 1925– 16 list in 1927– 7 list) kaže na idejno živahnost v tem taboru. Zmanjšanje števila list leta 1927 kaže na združevanje v tem taboru. Od 580 liberalnih kandidatov in njihovih namestnikov, ki so kandidirali v dvajsetih letih, jih je le 12 v tem obdobju nastopilo na kandidatnih listah v drugem taboru. Vsa dvanajsterica je najprej kandidirala na delavskih listah in se ob naslednjih kandidaturah selila na liberalne liste. V tridesetih letih so ti kandidati tudi ostajali zvesti liberalnemu taboru.

Živkovičeva lista

Na Živkovičevi listi leta 1931 je kandidiralo 112 kandidatov. Med njimi jih je 47 kandidiralo enkrat, 27 dvakrat, 18 trikrat, 11 štirikrat in 9 petkrat. Med kandidati, ki so kandidirali večkrat je 31 takšnih, ki so kandidirali v dvajsetih letih in na Živkovičevi listi, kasneje ne več. 17 je takšnih, ki so kandidirali v dvajsetih letih, na Živkovičevi listi leta 1931 in na kasnejših volitvah v tridesetih letih. Samo v tridesetih letih je kandidiralo 17 Živkovičevih kandidatov.

Petinšestdeset kandidatov, ki so kandidirali večkrat, je v dvajsetih letih vedno kandidiralo na listah v okviru širšega liberalnega tabora (uradni liberalci, stari liberalci, narodni socialisti, republikanci, kmetijci, male kmečke liste, radićevci) in v tridesetih letih na listah Živkovića, Jevtića 1935 in Mačka 1935 ter 1938. Kandidate iz dvajsetih sem že opisal in jih bom tu le omenil. Tako najdemo na Živkovičevi listi 16 nekdanjih uradnih liberalnih kandidatov, 14 nekdanjih kandidatov Samostojne kmetijske stranke, 3 nekdanje Radićeve kandidate, 2 že omenjena kandidata radikalov, 1 kandidat s Hartnerjeve liste, 7 kandidatov pa je kandidiralo na različnih omenjenih listah. 15 Živkovičevih kandidatov je kandidiralo v le v tridesetih letih in to na »liberalnih listah« (Živković 1931, Jevtić 1935, Maček 1935 in Maček 1938).

Sedem kandidatov na Živkovičevi listi je takšnih, ki so na njegovo listo prišli iz neliberalnega tabora oz. so kasneje v tridesetih letih kandidirali na »neliberalnih«

listah. Iz dvajsetih let sta tu nekdanja kandidata SLS Jarc in Rožič (glej str. 379) in socialistični kandidat Jurij Petrovčič. Tudi Milan Mravlje (glej str. 403), ki je preskakoval z liste na listo, in dr. Vinko Zorc, ki je bil socialistični kandidat in leta 1935 Ljotičev, sta nam že znana.

Dr. Karel Gajšek je kandidiral le v tridesetih letih. Začel je s kandidaturo na Živkovičevi listi leta 1931, nadaljeval na Jevtičevi listi leta 1935 in končal na Stojadinovičevi listi leta 1938. Na Živkovičevi listi je kandidiral tudi Geza Vezir, ki je leta 1938 kandidiral na Stojadinovičevi listi.

Naj omenim, da so na Živkovičevi listi kandidirali duhovniki Janko Barle, Alojzij Pavlič, Franc Faflik in Maks Goričar. Prva dva sta bila tudi izvoljena.

Jevtičeva lista

Na Jevtičevi listi je kandidiralo 124 kandidatov. Nekaj več kot polovica, 69, jih je kandidiralo enkrat, 28 dvakrat, 17 trikrat, 8 štirikrat in 2 petkrat. Poleg 69 kandidatov, ki so kandidirali le enkrat, jih je 31, ki so kandidirali na Jevtičevi listi in v dvajsetih, kot tudi v tridesetih letih in še 24, ki so kandidirali samo v tridesetih letih.

Leta 1935 je na Jevtičevi listi kandidiralo 10 nekdanjih uradnih liberalnih kandidatov. Med temi 10 so 4 v tridesetih letih kandidirali le na Jevtičevi listi, 5 jih je kandidiralo že tudi leta 1931 na Živkovičevi listi, 1 je kandidiral še leta 1938 na Mačkovi listi.

Nekdanji kmetijski kandidati so na Jevtičevi listi zastopani številčneje, saj jih je 12. V tej skupini je 5 takšnih, ki so v tridesetih letih kandidirali le na Jevtičevi listi, 4 so nastopili že na volitvah leta 1931, ne pa več leta 1938, 2 sta kandidirala v tridesetih letih na Živkovičevi, Jevtičevi in Mačkovi listi leta 1938 in 1 na Jevtičevi in Mačkovi listi (glej str. 391 in ss) in 1, ki je leta 1938 kandidiral še na Ljotičevi listi (glej str. 392).

Iz liberalnega tabora najdemo na Jevtičevi listi še dva nekdanja kandidata radikalov, ki sta oba kandidirala tudi leta 1931, ne pa leta 1938 (glej str. 387). Potem so tu še po en nekdanji narodnosocialistični kandidat (glej str. 389), nekdanji kandidat republikancev in Radića (glej str. 394).

Iz tabora SLS so na Jevtičevo listo prišli trije nekdanji kandidati (glej str. 379). Na Jevtičevi listi je kandidiral tudi Milan Mravlje (glej str. 403).

Med kandidati z Jevtičeve liste, ki so večkrat kandidirali le v tridesetih letih, je 9 takšnih, ki so kandidirali še na Živkovičevi listi, 4 na Živkovičevi in Mačkovi listi leta 1938 in 1 na Živkovičevi in Stojadinovičevi (glej str. 395). Ivan Arko, Karel Doberšek, Ivan Malešič, Josip Matko, Viktor Mravljak, Rudolf Muhvič, Martin Štrumbelj in Anton Žehelj so prvič kandidirali na Jevtičevi listi in nato še leta 1938 na Mačkovi.

Dva Jevtičeva kandidata (glej str. 379) sta leta 1938 prestopila na Stojadinovičevo listo, čeprav je šla večina liberalcev na Mačkovo listo.

Na Jevtičevi listi je bilo izvoljenih 27 kandidatov.

Mačkovi listi

Maček je bil nosilec kandidatne liste leta 1935 in 1938. Na obeh listah je v Dravski banovini kandidiralo 191 kandidatov. 143 jih je kandidiralo enkrat, 33 dvakrat, 9 trikrat, 4 štirikrat in 2 petkrat. Samo na obeh Mačkovih listah je kandidiralo 150 kandidatov, 41 jih je kandidiralo tudi na drugih listah.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1935	29	56	41	15
1938	29	143	102	41

Leta 1935 so bili na Mačkovi listi posamezni kandidati levega krila kmetijcev⁴⁴ in narodnih socialistov iz dvajsetih let. Avgusta 1934 je kmečko gibanje, ki je bilo pod močnim vplivom dr. Lončarja, začelo izdajati časopis Slovenska zemlja. Gibanje je sodelovalo z Mačkom.⁴⁵ Leta 1935 so posamezniki iz gibanja kandidirali na njegovi listi. Najbolj znana je kandidatura Vekoslava Kukovca. Komunisti zaradi nasprotujočih se navodil niso nastopili.⁴⁶

Leta 1935 je kandidiralo na Mačkovi listi 6 kandidatov, ki so kandidirali tudi v dvajsetih letih. To so bili 3 nekdanji Radičevi kandidati, en nekdanji kandidat republikancev, dr. Kukovec (glej str. 386) in dr. Rudolf Dobovišek (glej str. 389). Alojzij Pavlič je bil veroučitelj, ki je leta 1931 kandidiral na Živkovičevi listi in leta 1935 na Mačkovi. Leta 1931 je bil tudi izvoljen. Vinko Babič (Vabič) je leta 1935 kandidiral na Mačkovi listi in leta 1938 na Ljotičevi.

Leta 1938 so na Mačkovi listi v Sloveniji kandidirali kandidati Jugoslovanske nacionalne stranke in socialistov kot ena skupina ter Slovenske združene opozicije (Kmečko-delavsko gibanje dr. Kukovca in kmetsko gibanje dr. Lončarja (mačkovci), stara SLS in delavska skupina – pravzaprav komunisti) kot druga skupina. Slovenska združena opozicija je nastala 23. julija 1938 na sestanku dr. D. Lončarja, A. Stanovnika, C. Jelenca, I. Gostinčarja, F. Leskoška in dr. V. Kukovca.⁴⁷ Beograjska Politika, ki je 30. julija 1938 poročala o tem sestanku, je zapisala, da so se sestanka pri Ivanu Stanovniku udeležili Kukovec, Lončar, Jelenc in Kristan v imenu socialistov, Gostinčič za krščanske socialiste (napačen zapis priimka Gostinčar) in za delavce Leskovar (napačen zapis priimka Leskovšek). Jelenc je na sestanku predstavljal socialiste, ki so kasneje nastopili skupaj z Jugoslovansko nacionalno stranko. Kandidiralo je tudi nekaj samostojnih kandidatov. V skladu s sporazumom med Jugoslovansko nacionalno stranko in socialisti, so njihovi kandidati na Mačkovi listi kandidirali skupaj. V 18 okrajih je bil nosilec kandidat Jugoslovanske nacionalne stranke, v dveh socialist, v treh okrajih je bila postavitev mešana, v dveh okrajih pa je imela vsaka skupina svojega kandidata. Jugoslovanska nacionalna stranka je na Mačkovo listo postavila 44 svojih kandidatov. Seznam

⁴⁴ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 56.

⁴⁵ Mikuž omenja stike Kukovca, Lončarja, Korena in Kocmurja z Mačkom. Glej Mikuž, Oris zgodovine Slovencev, str. 433.

⁴⁶ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 57.

⁴⁷ Prunk, Pot krščanskih socialistov, str. 171, Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 110.

je objavil časopis Jutro.⁴⁸ Delavska politika je predstavila socialistične kandidate na Mačkovi listi.⁴⁹ Časopis Slovenija je predstavil kandidate Slovenska združene opozicije.⁵⁰ (o kandidatih iz vrst »stare SLS« glej str. 380 in ss). Kukovčevo kmečko-delavsko gibanje je imelo svoje kandidate v 11 okrajih (Brežice, D. Lendava, Dravograd, Laško, Ljubljana-okolica, Ljubljana-mesto Maribor-desni breg, Maribor-levi breg, Murska Sobota, Ptuj in Slovenj Gradec). V ostalih 14 okrajih (Celje, Črnomelj, Gornji grad, Kamnik, Kočevje, Konjice, Krško, Litija, Ljutomer, Logatec, Novo mesto, Radovljica, Škofja Loka in Šmarje,) so bile postavljene skupne opozicijske liste, kjer so bili kandidati posameznega gibanja tam, kjer je bilo to najmočnejše. Kukovčeve vzporedne kandidate najdemo še v okrajih Brežice, Laško, Ljubljana-mesto, Ljubljana-okolica in Maribor-desni breg.⁵¹ Tabor je 3. decembra 1938 objavil seznam kandidatov Kukovčevega kmečko-delavskega gibanja. V sosednjem stolpcu je predstavil ostale kandidate. Na seznamu v Taboru manjkajo kandidati Slovenske združene opozicije: dr. A. Brecelj, A. Budič, J. Černe, F. Furlan, F. Gmajner, A. Lešnik, dr. J. Mohorič, I. Pangeršič in dr. Ivan Stanovnik. To so bili predvsem kandidati »stare SLS« in krščanskih socialistov.

Enaindvajsetih kandidatov različni časopisi ob predstavljanju kandidatov niso uvrstili med kandidate Jugoslovanske nacionalne stranke, socialiste in Slovensko združeno opozicijo. Del teh kandidatov je kandidiral tudi v dvajsetih letih. Nekateri so kandidirali samo leta 1938 in tudi ni navedeno, za koga na Mačkovi listi so se opredelili. Tudi na seznamu kandidatov somišljenikov kmečko-delavskega gibanja, krščanskih socialistov, bivše SLS in Kukovčevega gibanja, ki ga je 30. novembra objavila Slovenska vas, ni nobenega iz omenjenega seznama enaindvajsetih.⁵²

Na Mačkovi kandidatni listi leta 1938 je bilo 33 kandidatov, ki so kandidirali na večjih volitvah.⁵³ Med njimi jih je dvajset kandidiralo tudi v dvajsetih letih, trinajst pa le v tridesetih. Sedem Mačkovih kandidatov je v dvajsetih letih kandidiralo na delavskih listah, vseh sedem je v tridesetih letih kandidiralo le na Mačkovi listi. Najbolj znan med njimi je Josip Petejan.

Na Mačkovi listi je kandidiral tudi Milan Mravlje (glej str. 403). Štirje nekdanji kmetijski kandidati so leta 1938 kandidirali na Mačkovi listi. Nekateri so v tridesetih letih kandidirali še na listi Živkovića in Jevtića. Na listi Slovenska združene opozicije so kandidirali tudi 4 nekdanji kandidati uradnih liberalcev. Omeniti moramo še nekdanjega Radičevega kandidata Franca Jevšnika.

Med kandidati, ki so kandidirali le v tridesetih letih, je en, ki je kandidiral le še na Živkovićevi listi leta 1931. Štirje so kandidirali na Živkovićevi in Jevtićevi listi leta 1935. Ostane nam še osem kandidatov, ki so kandidirali na Jevtićevi listi leta 1935 in na Mačkovi leta 1938 (glej str. 396).

⁴⁸ Jutro 4. 12. 1938.

⁴⁹ Delavska politika 8. 12. 1938.

⁵⁰ Slovenija 2. 12. 1938.

⁵¹ Nedog, Ljudskofrontno gibanje str. 111 in 112.

⁵² Večernik je 14. decembra 1938 objavil volilne rezultate. Pri tem je navedel tudi število glasov za kandidate Hrvatske seljačke stranke, stare radikale in neopredeljene kandidate. Morda so bili med zgoraj omenjenimi »nerazporejenimi« kandidati tudi kandidati teh treh skupin.

⁵³ Kandidati, ki so kandidirali dvakrat in to obakrat na Mačkovi listi, so predstavljeni v seznamu na str. 25.

Maksimovičeva in Ljotičevi listi

Leta 1935 je nastopila tudi lista Maksimoviča. Na tej listi je kandidiralo 32 kandidatov, ki so vsi kandidirali samo enkrat. Le 6 kandidatov je bilo iz Slovenije, ostali pa iz Srbije.

Dimitrije Ljotić je kandidiral s svojo listo na volitvah leta 1935 in 1938. Na obeh listah je kandidiralo 83 kandidatov. Med temi kandidati jih je 71 kandidiralo le enkrat, 8 dvakrat in 4 trikrat. Samo na Ljotičevih listah je kandidiralo 75 kandidatov. Trije Ljotičevi kandidati so v dvajsetih letih kandidirali na listi narodnih socialistov oz. skupni listi narodnih socialistov in starih liberalcev (glej str. 389). Na Ljotičevi listi je kandidiral tudi en nekdanji kandidat kmetijcev, ki je leta 1935 kandidiral na Jevtičevi listi (glej str. 392). Leta 1935 najdemo dva nekdanja delavska kandidata, Vladislava Fabjančiča⁵⁴ in dr. Vinka Zorca⁵⁵, na listi Ljotića.

Eden Ljotičev kandidat iz leta 1938 je leta 1935 kandidiral na opozicijski listi Mačka (glej str. 397). Za enega se zdi zelo verjetno, da je bil v dvajsetih letih kandidat na listi Šušteršiča.

III. Delavski tabor

Razhajanja v socialdemokratski stranki so se po združitvi v skupno državo začela krepiti. Vendar je bil razcep delavskega gibanja na desni in levi pol v Sloveniji počasnejši kot v drugih pokrajinah nove države. Zato slovenski predstavniki niso sodelovali na kongresu v Beogradu, aprila 1919. Podkrepitev razkola v Jugoslovanski socialdemokratski stranki je bil vstop Antona Kristana v vlado Ljube Davidoviča, avgusta 1919. Dokončen razkol v letu 1919 še ni bil izpeljan, ker so voditelji Jugoslovanske socialdemokratske stranke izključili iz stranke najvidnejše leve aktiviste (Lovro Klemenčič, Dragotin Gustinčič). Dokončen razcep delavske stranke je sledil z ustanovitvijo komunistične Delavske socialistične stranke za Slovenijo, 11. aprila 1920 v Ljubljani. Stranka se je pridružila Socialistični delavski stranki Jugoslavije/komunistov. Na volitvah v konstituantno so komunisti in socialdemokrati nastopili ločeno. Na čelu vseh treh socialdemokratskih list, leta 1920, je bil Etbin Kristan. V vrstah socialdemokracije, v kraljevini, so se vrstili poskusi združevanja v eno stranko. Tako je bila 1921 ustanovljena Socialistična stranka Jugoslavije. V Sloveniji je bil razvoj socialistov v dvajsetih letih zelo zapleten in poln nenadnih obratov. V Sloveniji enotna socialistična stranka za vso kraljevino, ni pomenila utrditve socialistov, pač pa ravno nasprotno. Različni pogledi na odnos do centrale Socialistične stranke Jugoslavije in statuta so pripeljali do razhajanj. Konec leta 1922 so delovale tri skupine. Uradno vodstvo Socialistične stranke Jugoslavije v Sloveniji je vodil Zvonimir Bernot, z listom Naprej; drugo skupino je vodil Ljudevit Perič, s časopisom Zarja (Zarjani) in tretjo v Mariboru Milan Korun, s časopisom Edinost. Pred volitvami marca 1923 sta se socialistični skupini okoli

⁵⁴ O Fabjančiču glej opombo 69.

⁵⁵ Zorc je bil med ustanovitelji gibanja Zbor. V njegovem stanovanju v Ljubljani je bil januarja 1935 podpisan dokument o ustanovitvi gibanja. ES, knjiga 6, str. 216.

Zarje in Edinosti povezali s komunisti okoli Delavskih novic v Socialistično stranko delavnega ljudstva.⁵⁶ Nosilci teh skupnih list na volitvah leta 1923 so bili socialist Rudolf Golouh v mariborskem okrožju, komunist Ivan Makuc v ljubljanskem okrožju in socialist Ljudevit Perič v mestu Ljubljana. Socialistični listi na volitvah leta 1923 (skupina okoli časopisa Naprej ali Bernotovci), ki sta jih vodila Franc Koren in Karel Kisovec, sta predstavljali uradno Socialistično stranko Jugoslavije v Sloveniji. Po volitvah so sledili poskusi strnitve socialističnih vrst vendar brez uspeha. Avgusta 1923 so se na kongresu v Celju združile vse socialistične frakcije, razen Bernotovcev (Naprejevcev). Vodstvo združenih socialističnih skupin je postalo uradno predstavništvo jugoslovanske socialistične stranke v Sloveniji.

Tudi leta 1925 socialisti niso uspeli nastopiti s skupno listo. Uradna Socialistična stranka Jugoslavije je nastopila posebej, svojo listo pa je imel tudi Bernot z Naprejevci. Nosilci uradnih list socialistov so bili dr. Milan Korun, Melhior Čobal in Ljudevit Perič. Nosilca list Bernotovcev sta bila Vinko Möderndorfer in Josip Pastorek. Socialisti so leta 1927 kandidirali s tremi listami. Nosilci list so bili Josip Petejan, Stanko Likar in Josip Kitek. Pridružilo se jim je tudi nekaj kandidatov, ki so jih komunisti izločili iz svojih vrst (Štukelj, Makuc, Sedej).⁵⁷ Socialistom je na Štajerskem uspelo dobiti poslanski mandat, ki je pripadel nosilcu liste Josipu Petejanu.

Leta 1938 so socialisti v povezavi z Jugoslovansko nacionalno stranko kandidirali na Mačkovi opozicijski listi (glej str. 397).

Slovenski komunisti so se po organiziranju v Delavsko socialistično stranko za Slovenijo povezali s Socialistično delavsko stranko Jugoslavije/komunistov. Miha Koren, Marcel Žorga⁵⁸ in dr. Milan Lemež⁵⁹ so bili nosilci komunističnih list leta 1920. Na Štajerskem so bili na komunistični listi tudi nekateri socialdemokratsko usmerjeni kandidati (Ivan Favai⁶⁰, Jože Nachtigal)⁶¹. Prepoved Komunistične partije Jugoslavije avgusta 1921 je povzročila tudi v Sloveniji velike težave. Članstvo je bilo dezorientirano. Po ustanovitvi Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, v začetku leta 1923, so se slovenski komunisti vključili vanjo. Neodvisna delavska stranka Jugoslavije in njen sindikat sta bila, po dogodkih v Trbovljah, 1. junija

⁵⁶ Mikuž, Oris zgodovine Slovencev, str. 248.

⁵⁷ Milenković, Socialistička partija Jugoslavije, str. 319.

⁵⁸ Marcel Žorga (1883–1969) je končal obrtno šolo na Dunaju. Delal kot strojnik in strojevodja. Od 1908 deloval v socialdemokraciji. Aprila 1920 med ustanovitelji komunistične stranke v Sloveniji. Sodeloval na kongresu jugoslovanske partije v Vukovarju in bil v dvajsetih letih v njenem vodstvu. Med 2. sv. vojno sodeloval v odporniškem gibanju in bil tudi zaprt. ES, knjiga 15, str. 376.

⁵⁹ Milan Lemež (1891–1971). Pravo je študiral v Pragi in na Dunaju, kjer je l. 1916 diplomiral. V času študija deloval v študentskih organizacijah. Po vojni bil komisar za socialno skrbstvo pri Deželni vladi v Ljubljani, nato po 1920 odvetnik v Ljubljani. Udeležil se kongresa KP v Vukovarju. Junija 1942 odšel v NOV. Tu bil mdr. član študijske komisije pri SNOS. Po vojni nekaj časa v javni upravi nato ponovno odvetnik. ES, knjiga 6, str. 125.

⁶⁰ Ivan Favai (1886–1958) je študiral klasično filologijo na Dunaju in v Gradcu, kjer je 1912 diplomiral. Po diplomi bil gimnazijski profesor v Mariboru in od 1936 v Ljubljani. Deloval v socialističnem gibanju in bil mdr. soustanovitelj društva Svoboda in prvi predsednik Ljudske univerze v Mariboru. ES, knjiga 3, str. 92.

⁶¹ Melik, Delavske stranke, str. 112.

1924, prepovedana. Slovenski komunisti so delo nadaljevali zbrani okoli časopisa Delavsko-kmetški list, ki je začel izhajati 21. avgusta 1924. Poskus dekalistov, da bi skupaj s Prepeluhovimi republikanci nastopili na volitvah 1925 ni bil uspešen. Nosilec vseh treh komunističnih list leta 1925 je bil Ivan Makuc⁶². Leta 1927 so na volitvah nastopili komunisti in Bernotovci, ki so se povezali v Delavsko kmečki republikanski blok. Liste so vodili Bernotovec Vinko Möderndorfer⁶³ in komunista Dragotin Gustinčič⁶⁴ in dr. Milan Lemež.

Tudi komunisti so leta 1938 kandidirali na Mačkovih listih. Kandidirali so v okviru Slovenske združene opozicije (glej str. 397). Med Mačkovimi kandidati lahko kot komuniste npr. prepoznamo Franca Leskoška⁶⁵, Alojza Hochkrauta in Jožefa Lacka⁶⁶.

Delavske liste, ki so nastopale na volitvah, so bile pogosto le povezave različnih skupin v socialističnem in komunističnem gibanju. Posameznike so tako na socialistični kot na komunistični strani izključevali iz strank. Ti so potem prehajali v druge stranke in skupine. Kandidatne liste sem razdelil glede na prevladovanje ene od skupin. Liste, kjer so prevladovali komunisti so poimenovane po naslednjih nosilcih (ti niso bili vedno iz številčno močnejšega dela sodelujočih partnerjev): Miha Koren, Marcel Žorga in dr. Milan Lemež leta 1920, Rudolf Golouh, Ivan Makuc in Ljudevit Perič leta 1923, Ivan Makuc 1925, Vinko Möderndorfer, Dragotin Gustinčič in dr. Milan Lemež 1927. Komunisti so nastopili na vseh štirih volitvah v dvajsetih letih. Na volitvah leta 1938 so komunisti kandidirali v okviru Slovenska združene opozicije na listi Mačka (glej str. 397 in ss). Na Mačkovih listih so kandidirali tudi socialisti (glej str. 397 in ss).

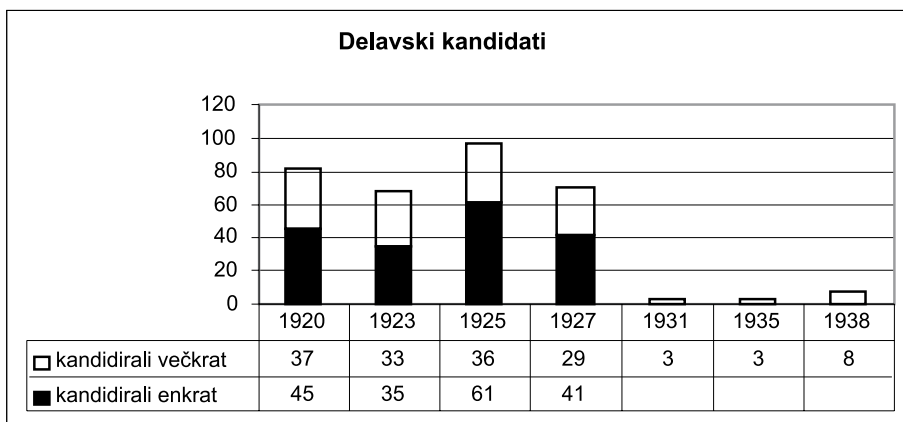
⁶² Ivan Makuc (1887–1974). Od 1903 deloval v socialdemokraciji. L. 1920 med ustanovitelji komunistične stranke v Sloveniji. Udeležil se je partijskega kongresa v Vukovarju in bil med vodilnimi člani partije in sindikalnega gibanja. Med 2. svet. vojno sodeloval z NOB in interniran v Dachau. ES, knjiga 6, str. 380.

⁶³ Vinko Möderndorfer (1894–1958) je l. 1914 končal učiteljske v Mariboru in bil nato učitelj v različnih krajih. Po l. 1921 nekaj let delal v Mežici, kjer prispeval k razvoju šolstva, in bil politično aktiven v socialdemokraciji. Ukvarjal se z raziskovanjem položaja šolske mladine in zbiral ter objavljaj etnološko gradivo in prispevke. ES, knjiga 7, str. 200.

⁶⁴ Dragotin Gustinčič (1882–1974) je naravoslovno in tehnično izobrazbo pridobil na Dunaju, v Zürichu in Ženevi. Od l. 1910 deloval v JSDS. Leta 1920 je bil med ustanovitelji KPJ v Sloveniji. V dvajsetih letih bil v vodstvu komunistične partije. V začetku tridesetih let odšel v Sovjetsko zvezo in med 1936 in 1939 se bojeval v mednarodnih brigadah v španski državljanski vojni. Med drugo svetovno vojno zopet deloval v Sovjetski zvezi. Tam zagovarjal disertacijo o nacionalnem vprašanju na Balkanu. Po vojni prvi dekan Ekonomske fakultete. L. 1948 izključen iz KPJ zaradi Informbiroja in nekaj let zaprt. Urejal je različna glasila in objavil več tekstov. ES, knjiga 3, str. 408

⁶⁵ Franc Leskošek (1897–1983). Kot kovinostrugar je delal različnih tovarnah, kjer bil pogosto tudi sindikalni zaupnik. V tridesetih letih pokrajinski sekretar Zveze kovinarskih delavcev. Sodeloval in vodil stavke v Sloveniji. Od 1934 med voditelji komunistične partije v Sloveniji. Aprila 1937 izvoljen za sekretarja CK KPS. Med drugo svetovno vojno prvi poveljnik slovebske partizanske vojske. Po vojni minister ter republiški in zvezni poslanec. ES, knjiga 6, str. 139.

⁶⁶ Jože Lacko (1894–1942) je kmetoval na domači kmetiji in bil aktiven v Zvezi društev kmečkih fantov in deklet. Član KPJ od 1932 in od 1940 člana vodstva KPS. L. 1941 med organizatorji upora na Štajerskem. L. 1944 ge gestapo ujel. Zaradi posledic mučenja umrl v ptujskem zaporu. ES, knjiga 6, str. 87.

Na vseh delavskih kandidatnih listah je nastopilo 249 kandidatov. 182 kandidatov je nastopilo enkrat, 42 dvakrat, 23 trikrat in 2 štirikrat. 227 jih je nastopilo samo na delavskih listah v dvajsetih letih. 7 jih je nastopilo na delavskih listah v dvajsetih letih in na Mačkovi listi leta 1938. Tako je na uradnih delavskih kandidatnih listah nastopilo 234 kandidatov. Ostalih 15 kandidatov je kandidiralo na delavskih listah in na listah Murna, Radića, Zagorskega, Stojadinovića 1923, Hartner, kmetijcev, Hribarja, Prepeluha, Živkovića, Ljotića 1935 in Jevtića.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1920	40	82	45	37
1923	26	68	35	33
1925	26	97	61	36
1927	26	70	41	29
1931	25	3	0	3
1935	29	3	0	3
1938	29	8	0	8

Na delavskih listah so bili tudi trije neslovenski kandidati. O njih glej več v posebnem poglavju o neslovenskih kandidatih.

Vseh petnajst kandidatov, ki so prestopali, je ob prvi kandidaturi vedno kandidiralo na delavski listi. Enajst med njimi jih je kandidiralo le v dvajsetih letih. Ti kandidati so prestopili predvsem na kmečke liste v liberalnem taboru. Valentin Mlakar in Janez Panjan sta leta 1925 kandidirala na listi Murna. Franc Vidovič in Anton Tement sta bila po kandidaturi na delavski listi, kandidata Zagorskega. Prvi je na njegovi listi kandidiral leta 1925 in drugi leta 1927. Andrej Hanžel je leta 1925 predsedal na listo Hartnerja. Josip Zver je leta 1923 tako kot Hanžel kandidiral na delavski listi, leta 1925 pa na listi Hribarja. Omenjenih šest kandidatov je iz delavskega tabora prešlo na liste malih kmečkih strank. Filip Kisovar je prestopil k najmočnejši kmečki stranki v liberalnem taboru, k SKS. Na njeni listi je kandidiral leta 1925 (glej str. 392). Ob tem naj povem, da je bil Kisovar leta 1920 med izvoljenimi kandidati socialdemokracije. Na listi Radića najdemo dva nekdanja delavska kandidata, Antona Podpečana in Albina Prepeluha, oba leta 1927. Pre-

peluh je bil leta 1925 nosilec svoje republikanske liste (glej str. 393). Miha Koren in Jože Nahtigal sta po kandidaturi na delavski listi leta 1920, leta 1923 prestopila k radikalom (glej str. 388). Kot piše Kermauner, naj bi bil vzrok prestopa njihova užaljenost, ker jih niso postavili na kandidatne liste.⁶⁷

Štirje delavski kandidati iz dvajsetih let so v tridesetih letih kandidirali na listah Živkovića, Jevtića in Ljotića. Leta 1931 so kandidirali Milan Mravlje⁶⁸, Jurij Petrovčič in dr. Vinko Zorc. Leta 1935 najdemo na listi Ljotića dva nekdanja delavska kandidata, Vladislava Fabjančiča⁶⁹ in dr. Vinka Zorca.

Na delavskih listah je bilo leta 1920 izvoljenih dvanajst in leta 1927 en poslanec.

IV. Nemške liste

Na volitvah leta 1923 so prvič s svojo listo nastopili tudi Nemci. Za to so se odločili kljub nagovarjanju radikalov, naj glasujejo za njihovo listo.⁷⁰ S svojo listo so nastopili tudi na volitvah leta 1925 in 1927. Kandidirali so le v okrožju Maribor–Celje.

Na treh listah je skupno kandidiralo 46 kandidatov. 31 jih je kandidiralo enkrat, 11 dvakrat in 4 trikrat. Vsi so kandidirali le na nemških listah. Le leta 1923 je bil kot nemški kandidat izvoljen Franc Schauer. Leta 1931 je Živković želel na svojo listo pritegniti tudi Nemce. V Sloveniji je tako na tej listi nastopil, kot namestnik kandidata v okraju Kočevje, tamkajšnji odvetnik dr. Hans Arko. Ob volitvah leta

⁶⁷ Kermauner, Severna Slovenija, str. 306, 307.

⁶⁸ Milan Mravlje je bil kot študent geodezije med ustanovitelji Društva študentov komunistov. Po končanem študiju se je zaposlil kot geodet. Leta 1920 je bil kandidat na listah Žorge in Korena. Po letu 1924 se je ukvarjal s kmečko politiko. Med drugim je bil tajnik Slovenske kmetijske stranke. Na volitvah leta 1925 je bil kandidat Samostojne kmetijske stranke. Leta 1931 je bil izvoljen na Živkovićevo listo in je postal sekretar narodne skupščine v Beogradu. Po letu 1933 je bil v ožjem vodstvu banovinske Jugoslovanske nacionalne stranke. Tudi na volitvah leta 1935 je bil izvoljen za poslanca. ES, knjiga 7, str. 233.

⁶⁹ Vladislav Fabjančič (1894–1950) je bil v letih 1912 in 1913 član uredništva časopisa Preporod. V prvi svetovni vojni je bil prostovoljec v srbski vojski in ranjen na Ceru. Srbskemu zunanjemu ministrstvu je decembra 1914 predal memorandum o položaju Slovencev in rešitvi njihovega vprašanja. Študiral je na Dunaju, v Beogradu in diplomiral iz filozofije leta 1917 v Fribourgu v Švici. Po prvi vojni je sodeloval na mirovnih pogajanjih v Parizu, kamor ga je poslala Pisarna za zasedeno ozemlje. Od tam so ga zaradi komunizma poslali domov. Leta 1920 je bil izvoljen za poslanca na listi komunistov. Po sprejetju zakona o zaščiti države je pobegnil v tujino. Po vrnitvi je od 1922 do 1924 je še sodeloval v delavskem gibanju. Zaradi nezadovoljstva z delom Zveze delovnega ljudstva in po ustanovitvi Socialistične stranke delovnega ljudstva je odšel iz uradne politike. Od leta 1925 je bil mestni arhivar v Ljubljani. Delo je dobil po soglasnem sklepu komunističnih, socialističnih in krščanskosocialističnih občinskih svetnikov. Dopisoval je v Jutro (o zunanji politiki) in bil v tridesetih letih urednik časopisa Prelom. Med drugi svetovno vojno je bil nekaj časa zaprt. Objavil je več člankov iz krajevne zgodovine. Šorn, Vladislav Fabjančič, Šorn v nekrologu ne omenja Fabjančičeve kandidature na Ljotićevi listi leta 1935. ES, knjiga 3, str. 74.

⁷⁰ Mikuž, Oris zgodovine Slovencev, str. 245.

1935 in 1938 ne moremo določneje govoriti o nemškem kandidatu. Tako v svojih časopisih (predvsem v Gottscheer Zeitung) le pozivajo volivce, naj glasujejo za kandidate vladne liste.⁷¹

Razen Franca Posseka na nemških listah ne zasledimo nikogar, ki bil se aktivneje ukvarjal s politiko že v Avstro-Ogrski. Opozoriti je potrebno še na dvojno zapisovanje imen in priimkov, tako v uradnih listih, kot v časopisih. Zasledimo povsem nemške oblike zapisa in zapise, kjer so vsaj delno slovenili ime ali priimek. Najdemo tudi zapise, kjer je priimek zapisan nemško, ime pa slovensko. Med kandidati najdemo tudi dr. Wilhelma Neunerja, ki ni bil iz Slovenije.

Leto	Poslanskih mest	Kandidatov in namestnikov	Kandidirali enkrat	Kandidirali večkrat
1923	26	17	6	10
1925	26	23	9	14
1927	26	25	15	10

V. Neslovenski kandidati

Na kandidatnih listah v Sloveniji so se pojavljali tudi kandidati, ki so imeli bivališče izven Slovenije. Na vseh volitvah je bilo 71 takšnih kandidatov. Med njimi jih je 68 kandidiralo le na enih volitvah, 2 sta kandidirala dvakrat in 1 trikrat.

Med temi kandidati ločimo dve skupini. V eni so kandidati, ki so prihajali predvsem iz Štajerski bližnjega obmejnega področja med Slovenijo in Hrvaško. Tako v tej skupini pogosto naletimo na kandidate iz Štrigove in okolice. Štrigova, Šafarsko in Razkrižje so v dvajsetih letih sodili v okvir volilnega okrožja Varaždin z Medjimurjem. Kandidati s tega področja tudi prevladujejo med Neslovinci. V drugi so kandidati iz Srbije.

V prvo skupino uvrščam Stjepana Radića, ki je bil nosilec na volitvah leta 1923, 1925, 1927, in njegova kandidata Mija Božičevića, ki je kandidiral leta 1923, in dr. Anta Odića, kandidat leta 1927 in leta 1935 kandidat na Mačkovih listih.

Disident Štrbenac je leta 1925 na svojo listo uvrstil 10 Neslovencev, ki so vsi kandidirali le na teh volitvah. Na radikalni listi Ravnika leta 1927 je kandidiral Arpad Titus Bačić. Alfonz Hribar je bil leta 1925 nosilec svoje liste, na listi Zagorskega leta 1927 je kandidiral Laslo Krajčič. Med Jevtičevimi kandidati sta bila Albert Aleksandrov Fedrozy in Tomislav Kovač iz Štrigove. Na obeh Mačkovih listah leta 1935 in 1938 je kandidiralo 19 Neslovencev. Dva med njimi sta kandidirala dvakrat, ostali pa enkrat. Leta 1920 so bili na komunistični listi kandidati iz Srbije Dušan Friaković, dr. Triša Kaclerović in Dušan Trifković. Dr. Milan Stojadinović je bil nosilec radikalne liste leta 1923. Iz Srbije je tudi Nemanja Pavlović kandidat na radikalni listi Ravnika leta 1927. Na listi Nemcev leta 1923 je kandidiral dr. Wilhelm Neuner iz Vojvodine, na Ljotičevi listi leta 1938 pa Nikola Vilhar. Največ Neslovencev je bilo na listi Maksimovića leta 1935. Med 32 kandidati jih je bilo

⁷¹ Glej npr. Gottscheer Zeitung 20. 10 1931 in 20. 11. 1938.

26 Neslovencev. 20 jih je bilo iz Beograda, 2 iz Zemuna in po eden iz Batajnice, Pančeva, Perleza in Stare Pazove.

Zaključek

Kot smo videli, je največji del oseb, ki so kandidirali na kandidatnih listah v stari Jugoslaviji, to poskušal le enkrat. Število kandidatov je povečalo določilo o namestnikih. Tudi veliko število kandidatnih list je omejevalo možnosti za izvolitev. Med vsemi kandidati in namestniki jih je bilo izvoljenih le nekaj več kot 9 odstotkov.

Viri in literatura

- Aleš Stanovnik, ustna izjava maja 1995
Delavska politika
Enciklopedija Slovenije
Gottscheer Zeitung
Jutro
Primorski slovenski biografski leksikon
Slovenec
Slovenija
Slovenski biografski leksikon
Slovenski narod
Službene novine Kraljevine SHS
Službeni list
Večernik
Volilni red za Ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana, 1922
Zakon o izpremembah zakona po katerem so se izvršile volitve dne 28. novembra 1920, Ljubljana, 1922
Zakon o volilnih imenikih s spremembami in dodatki, Ljubljana: Založila in natisnila tiskarna Merkur, 1938
Zakon o volilnih imenikih, *Zakoni in uredbe XII. zvezek*, Ljubljana: Založila in natisnila tiskarna Merkur, 1931
Zakon o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino, *Zakoni in uredbe XII. zvezek*, Ljubljana: Založila in natisnila tiskarna Merkur, 1931
Zakon o volitvi narodnih poslancev s spremembami in dodatki, tolmačenji itd., Ljubljana: Založila in natisnila tiskarna Merkur, 1938
Kermauner Dušan, Severna Slovenija v zrcalu R. Golouha, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, nova vrsta 3. (XXXVIII) letnik 1967, str. 287–313
Melik Vasilij, Delavske stranke na volitvah 1920–1927, *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924*, Ljubljana, 1975, str. 111–121
Mikuž Metod, Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji, *Zgodovinski časopis*, letnik IX, 1955 str. 107–139

- Mikuž Metod, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965
- Milenković Toma, Socialistička partija Jugoslavije (1921–1929), Beograd: Institut za savremenu istoriju, NIP export-press, 1974
- Nedog Alenka, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*, Ljubljana: Borec, 1978
- Perovšek Jurij, *Slovenski liberalni tabor in nacionalno vprašanje v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*, doktorska disertacija, Ljubljana, 1993
- Pivec Melita, Programi političnih strank in statistika volitev, *Slovenci v desetletju 1918–1928*, Ljubljana, 1928, str. 357–373
- Prunk Janko, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977
- Šorn Jože, Vladislav Fabjančič, *Zgodovinski časopis*, letnik IV, 1950, 1–4, str. 220–222
- Zečevič Momčilo, *Na zgodovinski prelomnici, Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929*, I. knjiga, Maribor: Založba Obzorja, 1986

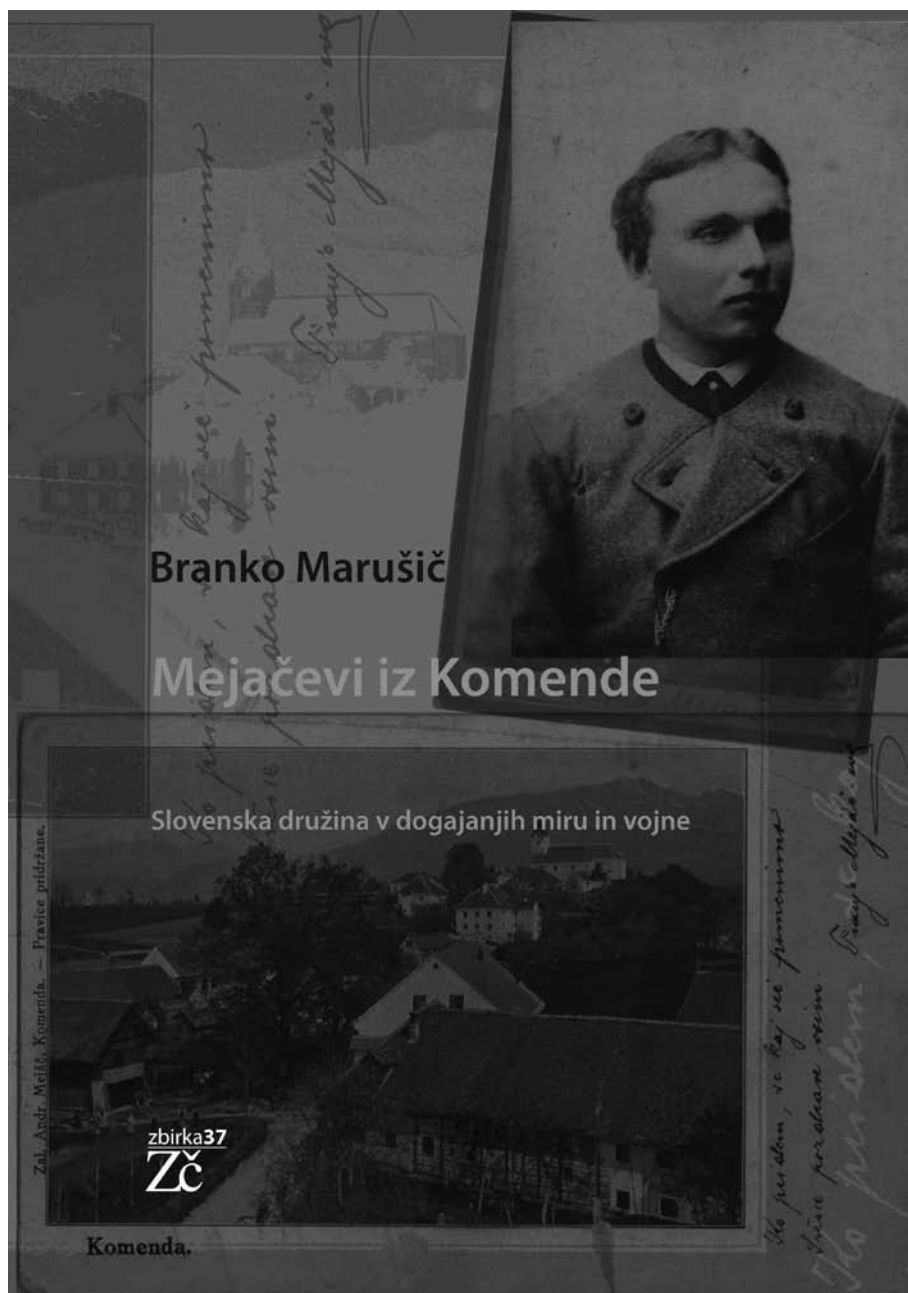
SUMMARY

Candidates in the elections to the Yugoslav National Assembly in the Period between WWI and WWII

Bojan Balkovec

The elections to the constituent assembly of the Kingdom of Yugoslavia had a two-part candidates list consisting of those who met special requirements and of ordinary candidates. The special requirements demanded a graduate degree from a university or a similar institution. These candidates had no deputies. The 1923, 1925, and 1927 elections were composed of candidates lists, each of which had a head candidate, other candidates, and their deputies. Their number corresponded to the number of people of an electoral district. Apart from the head of the candidates list the Ljubljana – Novo Mesto constituency could have up to ten district candidates and their deputies while the Maribor – Celje constituency, for example, could have up to fifteen district candidates and their deputies. Since a single candidate could run in two districts, these numbers could be lower. In the town of Ljubljana, for instance, the list had only one candidate and his deputy. In the 1930s, each district candidate had a deputy, and the town that was the capital of a province had its own candidate as well.

In the seven elections Slovenia had altogether 1,418 candidates and their deputies running for office, 1,129 of which ran only once. 177 were seeking office in two elections, 73 in three, 24 in four, and 15 in five elections. Of the 1,418 candidates, 129 were elected; among them, 90 were elected once and 39 several times.

Monografijo Branka Marušiča, *Mejačevi iz Komende*, je ZZDS izdala kot 37. zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa. Knjiga vam je za 19,50 EUR na voljo na sedežu uredništva ZČ, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, tel.: 01/241-1200, info@zgodovinskicasopis.si.

Ana Cergol

Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola

UDK 396:37(497.12)

CERGOL Ana, profesorica zgodovine in sociologije, SI-6000 Koper, Škocjan 18, cergolana@gmail.com

Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola

Zgodovinski časopis, Ljubljana 63/2009 (140), št. 3-4, str. 408–425, cit. 93

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V prispevku podajam oris značilnosti »obče« evgenike in evgenike na Slovenskem med obema vojnama. Nato se osredotočim na stališča Boža Škerlja. Analiza njegovih tekstov kaže, da je k značilnostim patološke (evgenično inferiorne) ženske prišteval predvsem odklonsko seksualnost oziroma prostitucijo, kateri je pripisoval dedni značaj. Njegove ocene so naletele na ostre kritike Angele Vode, prepričane zagovornice ideje o družbeno-ekonomskih razlogih prostitucije. V obrisih je podan tudi odziv drugih Slovenk na evgenično teorijo. Evgeniko umeščam v kontekst znanstvenih diskurzov, ki z natančnim opredeljevanjem in nadzorovanjem patološkega, disciplinirajo žensko.

Ključne beseda: evgenika, prostitucija, ženske, Božo Škerlj, Angela Vode

UDC 396:37(497.12)

CERGOL Ana, BA History and Sociology teacher, SI-6000 Koper, Škocjan 18, cergolana@gmail.com

Eugenics in Slovenia from the Perspective of Gender

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 63/2009 (140), No. 3-4, pp. 408–425, 93 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Examined are specific features of eugenics, both in Slovenia and abroad, in the period between the First and the Second World Wars. An analysis of the texts written by Božo Škerlj indicates that one of the characteristics of a pathological (eugenically inferior) woman is sexual deviation, that is to say prostitution, which according to Škerlj is hereditary. His conclusions were fiercely criticized by Angela Vode who was a firm believer in the idea of socio-economic causes for prostitution. The article also touches upon the response of other Slovene women to the theory of eugenics. Eugenics is viewed within the context of scientific discourse that strived to discipline women by precisely defining and controlling that which was identified as pathological.

Key Words: eugenics, prostitution, women, Božo Škerlj, Angela Vode

Uvod – O demografski politiki

Ko je Nira Yuval-Davis v študiji z naslovom *Women and the biological reproduction of »the nation«* predstavila načine, s katerimi demografskopolični diskurzi določajo usodo žensk, se ji je med primeri agresivnih pronatalizmov, ob denimo japonskem, izraelskem, ciprskem in libanonskem, zdelo pomembno izpostaviti tudi slovenskega. Omenila je DEMOSOV program iz leta 1991, v katerem je bilo izrecno zapisano, da ženske ne smejo imeti pravice do abortusa bodočih branilcev naroda...¹

V zadnjih stoletjih se demografija, skupaj z demografsko politiko, predstavlja kot čista znanost, vešča objektivne razlage disfunkcionalnih prebivalstvenih trendov. S kataklizmičnimi napovedmi propada držav podpira racionalizacijo razmnoževanja, uresničuje jo s strogim discipliniranjem posameznikov. Da so v ozadju tovrstnih demografskih izračunov netočne predpostavke ali subjektivni interesi, razkrivajo družboslovne študije avtorjev, kakor sta denimo Hervé le Bras in Michel Foucault. Prvi (pro)natalizem poveže z evgeničnimi ambicijami nacionalizmov, ki prebivalstveni primanjkljaj razlagajo kot avtomatizirano priložnost za invazijo tujcev.² Drugi pa demografijo postavi ob bok vseh tistih domnevno objektivnih znanosti, ki skrbijo za discipliniranje prebivalstva.³ Z njuno pomočjo lahko sprevidimo manipulativni potencial prebivalstvene politike in pridemo do spoznanja, da je končni smoter kvaziznanstvenih spekulacij o naravi demografskih gibanj pravzaprav ideološko obvladovanje ljudskih množic. Cilj pričujočega prispevka je meddrugim nakazati, da je bilo to obvladovanje v preteklosti pogosto tudi spolno določeno.

Šolski primer demografske politike, ki je bila deležna manipulacij s strani takšnih ali drugačnih izvorov moči, je evgenika. Utemeljel jo je Anglež Francis Galton leta 1883, vendar se je v ZDA uveljavila šele v prvih desetletjih dvajsetega stoletja, v Evropi pa v obdobju med obema vojnama. Zaradi zlorab s strani nacističnih režimov je odkrito navdušenje nad njenimi idejami po drugi svetovni vojni skoraj povsem usahnilo.

Evgenika se, v nasprotju s pronatalistično in antinatalistično demografsko politiko, ni ozirala na velikost naroda, pač pa na njegovo (domnevno) kvaliteto. In sicer na dednostni osnovi, kajti spodbujala je razmnoževanje ljudi z »dobrimi«

¹ Yuval-Davis, *Women*, str. 17–24.

² Le Bras, *Kri in gruda*.

³ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, volja do znanja.

geni in si, tudi s pomočjo prisilnih sterilizacij in institucionalizacij, prizadevala za preprečevanje razmnoževanja ljudi s »slabimi« genii. Njene, navidezno znanstvene, opredelitve evgenično superiornega človeka so večkrat temeljile na rasnih, razrednih in družbenih predsodkih. Tako so pomagale krepiti tradicionalne družbene vloge v času, ko so te že začele počasi razpadati. V tem oziru so zgodovinarji veliko pozornosti namenili povezavi med evgeniko in rasizmom, ki se je v ZDA, leta 1924, iztekel v protiemigracijski zakon, (priseljence iz azijskih in južnoevropskih držav so razglasili za evgenično manjvredne), v nacistični Nemčiji pa celo v genocid. Evgenikom gredo zasluge tudi pri utrjevanju razredno-kapitalističnih odnosov, saj so npr. v Veliki Britaniji in ZDA, govorili o dedni nagnjenosti h alkoholizmu, prostituciji in paverizaciji, ter s tem za degeneracijo družbe krivili nižje sloje, ki naj bi imeli slabe gene.⁴ Vendar evgeničnih idej niso širile le konservativne sile. Na Švedskem so jih zagovarjali socialdemokrati⁵, v Romuniji⁶ in Turčiji⁷ so se uveljavljale vzporedno z modernizacijo. Tudi v drugih državah se je evgenika vezala na ukrepe »države blaginje«.

Evgenika v perspektivi spola

Študije o zgodovini evgenike so pomembno prispevale k razumevanju (biopolitičnih) vzvodov oblasti takratnih držav, vendar je večina izmed njih izpuščala vprašanje spola ali pa se ga le rahlo dotikala, kar preseneča tudi zaradi eksplicitnih podatkov, ki pričajo o tem, da so bile žrtve evgeničnih praks v večini primerov ravno ženske⁸. V zadnjih letih se ta vrzel po zaslugi nekaterih raziskovalk počasi zapira. Med njimi je v kontekstu zgodovine ameriške evgenike smiselno izpostaviti Wendy Kline, avtorico monografije *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom*, ki je, po besedah Molly Ladd-Taylor, prva obravnavala ameriško evgeniko v relaciji do spola in s tovrstnim pristopom dobesedno reinterpreterirala zgodovino gibanja.⁹

Na prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje se je, spričo industrializacije, urbanizacije in naglega spreminjanja načina življenja, vse bolj uveljavljalo prepričanje o degeneraciji in npravstvenem propadu naroda. Evgeniki so za tovrstno stanje krivili dedno manjvredne, slaboumne posameznike, ki naj bi se množili hitreje kot evgenično večvredni. Klinova občutke o propadu razume predvsem kot odgovor na destabilizacijo avtoritete belega moškega srednjega razreda, h kateri sta prispevali tako ženska kot rasna emancipacija. Ženska in rasna neposlušnost sta se kazali tudi na področju seksualnosti. Mit o ženski čistosti, katere spolno

⁴ glej npr. Buchanan et.al., *From chance to choice*.

⁵ Spektorowski; Mizrahi, *Eugenics and the Welfare State*, str. 333–352.

⁶ Bucur, *Eugenics and modernisation*.

⁷ Alemdarog̃ Lu, *Politics of the Body*, str. 61–76.

⁸ glej npr. Svanström, *Prostitution as vagrancy*, str. 142–163; glej tudi Kline, *Building a better race*; glej tudi Hauss; Ziegler, *City welfare*, str. 751–770.

⁹ <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=6642>.

življenje je namenjeno izključno zakonskemu življenju in prokreaciji, se je začel počasi razkrajati. Pojavljali so se novi vzorci spolnega vedenja, ki so nasprotovali viktorijanski morali 19. stoletja. Po besedah Wendy Kline so se konservativne sile v boju proti moralni pogubi oprle na evgeniko¹⁰. Tudi Lisa Lindquist Dorr v študiji *Gender, eugenics and Virginia's racial integrity act of the 1920* navaja, da je evgenični diskurz ponujal znanstvene izgovore za ohranitev tradicionalnih idealov in ustvarjal sistem verovanj, s katerim so se postavili nasproti spreminjanju družbenih in spolnih vlog.¹¹ Po Klinovi je evgenična argumentacija temeljila na dihotomiji »slaboumnih žensk« in »mater prihodnosti«. »Matere prihodnosti« naj bi s svojo visoko in obenem rasno čisto fertilnostjo, z zglednim družinskim življenjem, pomembno prispevale k evgeničnemu napredku naroda. Njim nasprotne, »slaboumne ženske«, pa naj bi s transgresivnim in promiskvitetnim spolnim vedenjem, ki je prestopal tudi rasne meje, povzročale degeneracijo. V slednjo kategorijo so uvrščali seksualne prestopnice delavskega razreda, katerih skrajno obliko so predstavljale prostitutke. Te naj bi izprijenost nosile v svojem dednem zapisu. Zaradi nevarnosti, da bi s potomstvom širile degenerirani gen, jih je bilo torej potrebno bodisi institucionalizirati, bodisi sterilizirati.¹²

Žensko, ki ni bila primerna (ali pa se je odrekala) zakonu in materinstvu, je kot evgenično inferiorno definiralo že evgenično »klasično čtivo« (npr. knjigi *The Yukes in The Kallikak Family: A Study in the Heredity of Feeble-Mindedness*).¹³ Ameriški zgodovinarji pa so mizogino naravo tega gibanja potrdili tudi z obsežnimi empiričnimi podatki o interniranih in steriliziranih: Klinova je pod drobnogled vzela Sonomo, eno izmed kalifornijskih ustanov za slaboumne, kjer so se na začetku 20. stoletja vršile evgenične institucionalizacije. Tedaj je 56–62 % internirancev pripadalo ženskemu spolu. Med temi je bila velika večina takšnih ali drugačnih seksualnih prestopnic.¹⁴ Tudi Michael Rembis je v svoji doktorski disertaciji razkril, da so bile osrednje tarče nadzora in evgenične institucionalizacije v Illinoisu mlade, manj premožne ženske, ki so zagrešile »seksualne zločine«. V skladu z evgenično teorijo so izprijenosti internirank pripisovali dedni značaj. Tako so se illinojski evgeniki z znanstvenim diskurzom trudili seksualne prestopnice definirati kot (dedno) slaboumne.¹⁵ Tudi v Sonomi so, po besedah Klinove, interniranim prostitutkam merili IQ, poleg tega pa vzroke odklonskosti iskali v njihovih telesnih značilnostih, predvsem v genitalijah, ki naj bi kazale znake »prekoseksualnosti« (»oversexed«).¹⁶

Ameriške zgodovinarke so nadalje fenomen evgenike spremljale v relaciji do sprememb, do katerih je na področju spolne morale prišlo v obdobju med obema vojnoma. Tedaj so transgresivni vzorci spolnega vedenja žensk nižjih razredov

¹⁰ Kline, *Building a better race*.

¹¹ Lindquist, Dorr, *Arm in arm*, str. 143–166.

¹² Kline, *Building a better race*.

¹³ Ziegler, *Eugenic feminism*, str. 251.

¹⁴ Kline, *Building a better race*.

¹⁵ Rembis, *Breeding up*.

¹⁶ Kline, *Building a better race*.

začeli vdirati v vrste srednjega sloja.¹⁷ »Svobodna ljubezen« in raba kontraceptivnih sredstev sta postali stalnica skupin, ki jih naj ne bi bilo mogoče brzdati z ukrepi negativne evgenike, torej s segregacijo in sterilizacijo. Klinova meni, da se je tudi zaradi tega v 30–ih letih 20. stoletja začela uveljavljati milejša, toda obenem bolj masovna oblika evgenike, ki je spodbujala razmnoževanje ljudi z dobro dedno zasnovo (torej pozitivna evgenika). Ta je obsojala individualistične zahteve pripadnic srednjega sloja, ki so s svojo željo po izobrazbi in odrekanjem materinstvu, povzročale evgenični propad naroda. S tem je seveda minirala dosežke emancipacije in ženske odločno prikovala na dom in družinsko življenje.¹⁸ Tudi Mary Ziegler je navedla primere, ki dokazujejo, da so evgeniki obsojali (univerzitetno) izobražene ženske brez otrok.¹⁹

Načeloma ameriški zgodovinarji usihanje podpore evgeniki postavljajo ravno na konec tridesetih let, ko so izsledki v naravoslovju in družboslovju zavrnilo idejo o genskem determinizmu, obenem pa je tedaj tudi naraščalo nestrinjanje z radikalno evgeniko nacistične Nemčije. Wendy Kline reinterpretacija zgodovine iz perspektive spola omogoča, da to stališče zavrne. Po njenih ugotovitvah evgenično gibanje v 30–ih letih ni zamrlo, temveč se je samo preoblikovalo s tem, da je pozornost iz slabega gena preusmerilo na slabo vzgojo (slabe matere), ukrepe negativne evgenike (segregacijo, sterilizacijo) pa nadomestilo z ukrepi pozitivne evgenike. Uresničenje evgeničnih ciljev zato pomeni ravno pronatalizem in Baby boom 40–ih in 50–ih let 20. stoletja. (Glavni akterji pronatalizma, ki so iz ženskih revij 50–ih let pridigali o zakonskem življenju, so identični evgenikom tridesetih let)²⁰ Do podobnih zaključkov je glede evropske pozitivne evgenike prišel Hervé le Bras: »Negativna evgenika, ki so jo diskreditirale prav tiste grozote, ki jih je upravičevala, je po vojni izginila iz anglosaških dežel in iz Nemčije, medtem ko je pozitivna evgenika Francozov nadaljevala kariero, kakor da se ni zgodilo nič ali skorajda nič.«²¹

Ugotovitve ameriških zgodovinarj potrjujejo tudi druge evropske študije. Švicarski primer tako denimo priča, da je bila evgenična koncepcija (ne)normalnega spolno določena. Če se je pri moških osredotočala na sposobnost za delo, je pri ženskah nadzorovala telo in seksualnost. Prav tako so se glede na spol razlikovali evgenični ukrepi. Medtem, ko so »dedno manjvrednim moškim« prepovedovali poroko, ali njihovo seksualnost brzdali s kastracijo, so ženske sterilizirali.²² V Bolgariji so se evgeniki borili proti legalizaciji splava in kontracepcije, ogroženi so se počutili tudi od ženskega gibanja.²³ Podobno je Maria Bucur v romunskih evgeničnih tekstih zaznala stališče, da je individualizem žensk igral grešnega kozla pri propadu tradicionalnih družinskih vrednot. Krivdo zato naj bi nosile predvsem

¹⁷ Lindquist, *Arm in arm*, str. 143–166. Glej tudi: Kline, *Building a better race*.

¹⁸ Kline, *Building a better race*.

¹⁹ Ziegler, *Eugenic feminism*, str. 211–235.

²⁰ Kline, *Building a better race*.

²¹ Le Bras, *Kri in gruda*.

²² Hauss; Ziegler, *City welfare*, str. 751–770.

²³ Promitzer, *Taking care of*, str. 223–252.

izobraženke, ki so simpatizirale s feminizmom. (Bucurjeva v tem kontekstu tudi ni odkrila virov, ki bi na takšen ali drugačen način obsojali vedenje moških). Dejstvo, da so evgeniki spolitizirali privatno sfero in ženske postavili pod javni nadzor, pa je za Romunijo imelo dolgoročne učinke. Posledice naj bi se namreč kazale še v času komunističnega režima. Kljub temu so mnoga romunska ženska združenja evgeniko prepoznala kot sredstvo, s katerim bo njihov spol pridobil višji družbeni status.²⁴ Podobno so se tudi drugod po svetu mnoge feministke oprijele evgenike. Alexandra Minna Stern v študiji o Mehiki pokaže, da vdor evgenike v privatno sfero ni nujno pomenil okrepitev patriarhata, pač pa ravno nasprotno omogočal, da so se ženske s podporo strokovnih instanc izognile moški nadvladi v družini. Zato so evgeničnemu gibanju sledile številne mehiške feministke.²⁵ Tudi turška evgenika, ki je npr. v nasprotju z ameriško sledila modernizacijskim težnjam, je hodila z roko v roki z žensko emancipacijo.²⁶ Nenazadnje pa je med leti 1880 do 1930 prav tako v ZDA mogoče govoriti o »evgeničnem feminizmu«. Ta se je sicer, po besedah Mary Ziegler, v mnogih pogledih razlikoval od ameriške »mainstream« evgenike, saj je slednja znanstveno in pravno podpirala prav tiste norme, ki so jih feministke zavračale.²⁷

Evgenika na Slovenskem

Čeprav se na Slovenskem ni uveljavila groba evgenična zakonodaja (institucionalizacija in prisilna sterilizacija) kakor v nekaterih drugih evropskih državah, je pri nas, predvsem v obdobju med obema vojnama, zaživel precej pobud, ki so sledile evgeničnim smernicam. Že v najstniških letih dvajsetega stoletja je o evgeniki pisal na Dunaju živeči Slovenec Dr. Fran Žižek, na začetku dvajsetih let pa kirurg Franc Derganc, ki se je v *Sokolskem glasniku* celo »... zavzel za ustanovitev Jugoslovanskega evgeničnega društva«²⁸. Podobno organizacijo si je v knjižici *Evgenika dr. Ivana Tavčarja* v istem času zamišljal tudi antropolog dr. Niko Zupanič.²⁹ O evgeniki so pretežno naklonjeno tedaj poročali tudi slovenski in jugoslovanski srednješolski učbeniki.³⁰

Še posebej pa se je evgenični diskurz na Slovenskem okrepil najverjetneje pod vtisom uzakonitve prisilne sterilizacije v Nemčiji okoli leta 1934. Tedaj je pričela v *Zdravniškem vestniku* izhajati obsežna rubrika *Iz evgenike*, ki je februarja 1935 prerasla v prilogo *Evgenika* pod uredništvom dr. Boža Škerlja. (Sicer pa je tudi v drugih časopisnih virih tega časa več govora o tej temi). *Evgenika* je izhajala petkrat na leto v obsegu ene tiskovne pole, kar je letno znašalo kar 80 strani. V

²⁴ Bucur, Eugenics and modernisation.

²⁵ Stern, Responsible Mothers, str. 376.

²⁶ A Alemdarog˘ Lu, Politics of the Body, str. 66.

²⁷ Ziegler, Eugenic feminism, str. 213–214.

²⁸ Polajnar, Narod bo obstal, str. 356.

²⁹ Zupanič, Evgenika dr. Ivana Tavčarja.

³⁰ Cergol, Senčna stran znanosti, str. 27–32.

njej je imel glavno besedo antropolog (privatni docent) dr. Božo Škerlj, takoj za njim pa pravnik dr. Avgust Munda. Škerlj in Munda sta v slovenskem prostoru daleč najbolj odločno propagirala tisto, kar bi sama poimenovala »ortodoksno« evgenično šolo, saj sta se zavzemala za uzakonitev prisilnih sterilizacij. Nekateri se niso strinjali s tako rigoroznimi ukrepi. Med njimi pravnik Metod Dolenc, zdravnik Maks Kremžar in zdravnik-higienik Bojan Pirc. Tudi katoliški pisci npr. teolog Aleš Ušeničnik in zdravnik Anton Breclj so, v skladu s katoliško moralo in direktivo papeža Pija XII, ki je v encikliki obsodil evgeniko, zavračali tovrstne metode. To pa ne pomeni, da so bili tudi načelno proti evgeniki. Bojan Pirc se je proti degeneraciji naroda želel boriti z ukrepi pozitivne evgenike npr. z uvedbo davka na evgenično superiorne posameznike, ki niso želeli imeti otrok. Anton Breclj pa z vzdržnostjo pred poroko. Drugi slovenski pisci so evgenične cilje nameravali uresničevati s prepovedmi poročanja in predporočnimi zdravniškimi pregledi. Slednjim so bili naklonjeni tudi zaradi preprečevanja širjenja nalezljivih bolezni. Higienični vzroki (strah pred nalezljivimi spolnimi boleznimi) so tudi botrovali, da je bila v Jugoslaviji že v veljavi zakonska določba o obveznem zdravniškem pregledu moških oseb pred poroko, vendar je bila aprila 1935 začasno preklicana. Preklic je uredništvo *Evgenike* ostro obsodilo.³¹

Poleg strokovnega tiska, ki je dosegel le ožji krog prebivalstva, so se v evgeničnem duhu pisala tudi posamezna leposlovna dela. K večji prepoznavnosti te miselnosti pa je prispevalo celo šolstvo. Jugoslovanski učni načrti in učbeniki namreč dokazujejo, da se je v srednjih šolah v okviru predmeta higiena nekaj ur namenilo tudi evgeniki. Na univerzitetni ravni (na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani) pa jo je pri svojih predavanjih kriminalne antropologije omenjal Božo Škerlj. Leta 1936 je bila v okviru Prirodoslovnega društva ustanovljena celo Sekcija za genealogijo, antropologijo in evgeniko, vendar viri nakazujejo, da ni dolgo delovala.³²

Najbolj ekspliciten odraz evgenične miselnosti na Slovenskem pa so zagotovo raziskave, ki so jih opravljali na antropološkem odseku socialnomedicinskega oddelka Higienkega zavoda v Ljubljani. Antropološki odsek je bil ustanovljen marca leta 1929 »kot pedološki ambulatorij šolske poliklinike«.³³ Vodil ga je Božo Škerlj. Sprva se je odsek ukvarjal samo s sestavljanjem rodovnikov ljubljanskih otrok na ljudskih šolah, ko je leta 1930 dobil ustrezne antropološke instrumentarije, pa je lahko začel z »resnim« antropometrijskim delom na šolskih otrocih, športnikih in prostitutkah. Raziskovanja so se začasno zaustavila oktobra 1931. Tedaj je Škerlj zaradi študijskih obveznosti odšel za eno leto v tujino. »V oktobru 1932 se je program dela odseka nekoliko razširil s pregledi manj nadarjenih otrok«.³⁴ Leta 1933 so se izvajala antropometrijska merjenja sokolov tekmovalcev in tekmovalk. S pomočjo teh meritev so podkrepili raziskavo o rasni sestavi jugoslovanske države. V zvezi z antropologijo telesnih vaj so med drugim prišli do spoznanja, da naj bi preveč

³¹ Cergol, Senčna stran znanosti, str. 27–32.

³² Cergol, Senčna stran znanosti, str. 37–38.

³³ Pirc, Zdravstvene prilike, str. 236.

³⁴ Pirc, Zdravstvene prilike, str. 237.

obremenjujoča fizična aktivnost škodila razvitosti žensk, zato bi moralo priti do reforme telovadbe³⁵. Leto 1934 je bilo prav tako namenjeno preučevanju telovadcev in »manjvrednih« otrok. V obdobju 1934/35 pa so pregledovali pigmentacijo šolske mladine.³⁶ Rezultate Škerljevega dela v okviru Higienkega zavoda med drugim razkriva *Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka*, objavljena v Pedagoškem zborniku Slovenske šolske matice (K omenjeni študiji o rodovnikih se bom vrnila v nadaljevanju.)

Ker se na Slovenskem konkretna evgenična zakonodaja ni uveljavila, je podtalne »biopolitične« vzrode evgenikov težje raziskati. Le ugibamo namreč lahko, kakšni profili ljudi bi dejansko postali tarče preganjanja. Kljub temu pa viroslovna literatura priča, da slovenske evgenike lahko v veliki meri razbremenimo rasizma. Celo Božo Škerlj, učenec Eugena Fisherja³⁷, je v obdobju med obema vojnama poudarjal rasno nevtralnost evgenike. Nerasističnosti slovenske evgenične misli je med drugim najverjetneje botrovalo dejstvo, da so podobna gibanja v ZDA in Nemčiji, govorila o manjvrednosti slovanske rase!³⁸ Kirurg Franc Derganc je v zvezi s tem razdelal celo teorijo o slovanski miroljubni evgeniki v boju proti zahodni, predvsem nemški, agresivni evgeniki, ki namerava uničiti slovanski živelj.³⁹

Slovenske evgenike podobno niti ni mogoče povezovati z uveljavljanjem organiziranih razrednih interesov. Sicer nekateri teksti, predvsem Škerljevi, predpostavljajo idejo, da se pojem dedno obremenjenega mnogokrat krije s pojmom človeka nižjega sloja. V njih je tudi izražena vera v podedljivost »bolezni«, kakor so prostitucija, kriminal in alkoholizem, ki jih v resnici povzročajo slabe socialne razmere. Vendar proti teoriji o zaroti s strani višjih slojev govori dejstvo, da so na Slovenskem (oziroma Jugoslaviji), tako kot v nekaterih drugih državah npr. na Švedskem, Franciji, Romuniji, pa tudi Švici, evgenična prizadevanja uvajali skupaj z ukrepi »socialne države«. Nenazadnje je Škerljev antropološki odsek deloval ravno pod okriljem Higienkega zavoda, ki je v obdobju med obema vojnama oral ledino na področju slovenskega javnega zdravstva in preventivne medicine ter s tem prispeval k izboljšanju razmer manj premožnega sloja prebivalstva.⁴⁰

Slovenski evgeniki so iskreno verjeli v degeneracijo in eksponentno naraščanje števila »slaboumnih«. Svoje predstave pa podpirali z, sicer povsem napačnimi, znanstveno empiričnimi raziskavami.⁴¹ Toda zakaj so v Jugoslaviji, še bolj pa drugod po Evropi, na določeni točki zgodovinskega razvoja, začeli tako odločno preganjati »nenormalne« ljudi? In zakaj je regulacija prebivalstva postala (in še vedno ostaja) tako pomembna vsebina državnih politik? Pri odgovorih na tovrstna vprašanja si, kakor sem že v uvodu poudarila, lahko pomagamo s Foucaultovimi ugotovitvami.

³⁵ O Škerljevih stališčih glede ženske telovadbe glej Batagelj, »Škodovati ne smemo«, str. 177–185.

³⁶ Pirc, Zdravstvene prilike, str. 237.

³⁷ Eugen Fischer je bil eden izmed najpomembnejših nacističnih evgenikov. Za časa Tretjega rajha je bil direktor Inštituta cesarja Viljema in rektor Univerze v Berlinu.

³⁸ Cergol, Senčna stran znanosti, str. 59–68.

³⁹ Derganc, Borba zapada.

⁴⁰ Cergol, Senčna stran znanosti, str. 69–74.

⁴¹ Cergol, Senčna stran znanosti, str. 78–81.

Evgenika je s svojim znanstveno-medicinskim diskurzom pomagala širiti oblike nazora države. S svojimi alarmističnimi pojmovanji odklonskega, patološkega, nenormalnega in nemoralnega pa disciplinirala prebivalstvo. Pomemben je bil način konstrukcije bolne osebe, v kateri je »normalna« prepoznala svoje nasprotje. Identifikacija z »normalnim«, ki jo je seveda legitimirala znanost (medicina, statistika, psihologija, demografija, pedagogika...), je omogočala, da je sleherni posameznik prostovoljno sprejel »primerno« družbeno vlogo in prepustil k sebi nadzor centrov moči. Slednjim je bila seveda odkrita nadvlada, v času, ko se je svet formalno obračal proti dogmam in k demokraciji, onemogočena.⁴²

»Slovenska« patološka ženska

Kako so se oblike nadzorovanja razlikovale glede na spol? Kako je evgenika na Slovenskem opredeljevala patološko žensko? Kako so se na evgenične pobude odzvale ženske na Slovenskem? K odgovorom na tovrstna vprašanja bomo poskušali priti s podrobnejšo analizo že prej omenjene *Socialno-antropološke študije k vprašanju manjvrednega otroka*, v kateri je Škerlj predstavil rezultate evgeničnega preučevanja rodovnikov 74-ih otrok, ki so obiskovali državno pomožno šolo v Ljubljani. Med temi je bilo 52 dečkov in le 24 deklic. Razlika se je antropologu zdela zanimiva. Pripisoval jo je dejstvu, da se alkoholiziranim staršem (duševno manj razviti otroci naj bi po mnenju evgenikov bili pogosto potomci alkoholiziranih roditeljev) rodi več dečkov kot deklic. »Izključeno pa i to ni, da se starši v nadi, da bodo otroku koristili, prej odločijo dati dečka na pomožno šolo nego deklico.«⁴³ K čemur v nadaljevanju dodaja: »Sina treba rešiti za samostojno delo, pri hčerki se to mnogim staršem ne zdi tako važno ...«⁴⁴ Študija razkriva, da so bili učenci in učenke pregledani do srhljive natančnosti. Izmerili so višino, težo, obliko lobanje, utrip srca, število dihljajev in pritisk na roki. Popisali so barvo oči in las. Kako je Škerljeva evgenična preiskava nadzorovala telesni razvoj teh otrok pa najbolje izpričuje opis pubertetnega razvoja, ki so ga pri dečkih presojali »po spremembi (mutiranju) glasu in po brstenju dlačic pod pazduho pa na sramu ...«⁴⁵, pri deklicah pa »po rasti prsi (žlez), brstenju dlak ter kjer le možno po menarhi (prvem mesečnem perilu)«⁴⁶. Škerlj v splošnem zaključí, da naj bi bili vsi otroci pomožne šole »telesno in duševno podpovprečno razviti«.⁴⁷ Njegove ugotovitve se pri tej točki posebno ne razlikujejo glede na spol. Drugačno perspektivo nudi nadaljnji opis moralnih anomalij prednikov, h katerim je antropolog prišteval tudi »alkoholizem« in »spolno razbrzdanost«. Alkoholizem je pogosteje pripisal moškemu spolu. Spolno

⁴² glede discipliniranja prebivalstva glej npr. Zaviršek, A historical overview, str. 169–188. Glej tudi Ziegler,; Hauss, City welfare, str. 751–770. Glej tudi Foucault, Zgodovina seksualnosti.

⁴³ Škerlj, Socialno-antropološka študija, str. 34.

⁴⁴ Škerlj, Socialno-antropološka študija, str. 66.

⁴⁵ Škerlj, Socialno-antropološka študija, str. 47.

⁴⁶ Škerlj, Socialno-antropološka študija, str. 47.

⁴⁷ Škerlj, Socialno-antropološka študija, str. 57.

razbrzdanost pa bolj ali manj enačil s prostitucijo in jo zatorej vezal izključno na žensko.⁴⁸ Ugotovitvam Klinove, ki je v evgeniki nekako prepoznala mehanizem, s katerim je oblast nadzorovala žensko seksualnost⁴⁹, pa sledijo predvsem podatki v individualnih analizah rodovnikov otrok na koncu Škerljevega članka. Od 22 preiskanih deklic, v starosti od 8 do 13 let, naj bi kar pri osmih obstajala nevarnost bodočega prostituiranja, h čemur naj bi prispevala njihova moralna in duševna manjvrednost.⁵⁰ V nadaljevanju navajam primera tovrstnih prognoz:

»J. K., 13-letna ... Njo označuje mati kot leno, a »živahno« (Sx!): da gleda za moškimi, da sicer doma pomaga, vendar pod pritiskom; za učenje da je trda ... Je v zadnjem štadiju pubertete: prsi so razvite, dlačje tudi, mati pričakuje vsak hip menstruacijo ... Pri nji obstoja resna nevarnost za prostituiranje, zlasti ker očitno nima pravega razumevanja za svet; duševno je zaostala in moralno vsekakor dokaj občutljiva ... Ukrepi za njen nadaljni etični razvoj so nujno potrebni, vendar najbrže ne bodo zalegli. *Trajna rešitev pred propastjo bi bila možna le pod stalnim nadzorstvom.*«⁵¹ (Škerlj, 1933: 84)

»K. L., 14-letna ... Oče in njegov rod se zdita zdrava. Mati sama prav tako. Ena njena sestra pa je spolno-etično manjvredna ... Mati karakterizira preizkuševanko docela tako, kakor svojo sestro-lahkoživko. Dekle je leno in »živahno«, se veseli fantov, hodi z vsakomur; iz šole domov rabi po 2 uri namestu pol do tričetrt! Samo družba jo veseli; ko jo je mati nekoč poslala proti večeru nekaj kupit, je šla kar z nekim moškim, ki jo je ogovoril. Spolno občevanje mati zaenkrat še izključuje, boji se pa za bodočnost... Nesrečna kandidatinja za ulico, če ne bo pod stalnim nadzorstvom. Duševno in moralno defektna.«⁵²

Pri opisih rodovnikov 52-ih dečkov se takšna ali drugačna »seksualna izprijenost« pojavlja veliko bolj redko. Le pri enem je omenjeno, da je »v zgodnji mladosti onaniral«⁵³, pri drugem pa, da je mati »izrazila bojazen, da ne bi ... pod vplivom kakšnega tovariša napadel kako dekle ...«⁵⁴ Tudi pubertetni razvoj je manj podrobneje opisan. Skrb za bodoči razvoj se pri njih veže na prestopništvo in na vprašanje o sposobnosti za delo. Pri družinskih anamnezah se »lahkoživost« tudi pri dečkih bolj pripisuje prednicam kot pa prednikom.⁵⁵

Da je bilo – če si sposodim termin Sternove – vedno patalogizirano telo ženske-prostitutke v središču pozornosti slovenskih evgenikov, dokazuje druga »empirična« študija: V okviru socialne in kriminalne antropologije je antropološki odsek raziskal »do tedaj v Ljubljani še... neobdelan problem prostitucije, zlasti z genealoške in antropološke plati.«⁵⁶ Leta 1930 so tako pregledali 30 prostitutk. Škerlj je na podlagi tega želel izdati celo monografijo, vendar ni dobil založnika. Je

⁴⁸ Škerlj, Socijalno-antropološka študija, str. 64.

⁴⁹ glej str. 410–412.

⁵⁰ Škerlj, Socijalno-antropološka študija, str. 34.

⁵¹ Škerlj, Socijalno-antropološka študija, str. 84.

⁵² Škerlj, Socijalno-antropološka študija, str. 84.

⁵³ Škerlj, Socijalno-antropološka študija, str. 95.

⁵⁴ Škerlj, Socijalno-antropološka študija, str. 97.

⁵⁵ Škerlj, Socijalno-antropološka študija.

⁵⁶ Pirc, Zdravstvene prilike, str. 239.

pa zaključke svojega dela med drugim objavil v prispevku z naslovom *O začetkih in vzrokih prostitucije*⁵⁷, ki je bil leta 1936 objavljen v eni izmed osrednjih medvojnih ženskih revij na Slovenskem – *Ženskem svetu*. Temeljno vprašanje, ki ga antropolog zastavlja v prispevku seveda je »ali so prostitutke kot take rojene ali jih pa šele določeno okolje naredi za prostitutke.«⁵⁸ Kot prepričan evgenik seveda ni mogel izključiti vplivov dednosti, tako pravi: »Prostitutka je nekak rezultat obeh činiteljev, vrojenosti in okolja, namreč v tem smislu, da jih neki notranji nagon žene v tako okolje, ki potem vtisne svoj pečat razvijajoči se prostitutki v telesnem in duševnem pogledu. V tem smislu moremo govoriti o rojenih prostitutkah«⁵⁹. Na drugem mestu prav tako eksplicitno poudari, da je nagnjene k prostituciji dedno, vendar je od okolja odvisno »kdaj postane dekle s svojo dedno normo prostitutka in kakšna: ali postane pocestnica ali metresa ali pa poročena žena, ki je vkljub temu spolno nevezana ter se igra z možem in prijateljem;«⁶⁰ V tem kontekstu je morebiti pomembno poudariti, da je Škerlj (normalne) ženske dojemal kot spolno pasivne, v 50 odstotkih celo frigidne.⁶¹

Kako naj bi se na telesu ženske kazali znaki dedne nagnjenosti k prostituciji? »Po izrazu obraza, po svitu oči, po polnosti telesa«⁶², navaja Škerlj ugotovitve tujih študij. Strinja se predvsem s slednjim znakom, ki ga podkrepi s podatkom, da se prvo perilo tudi pri naših prostitutkah pojavi »za štiri mesece prej kakor pri neprostitutkah.«⁶³ Dodaja statistike drugih držav. Te pričajo, da je pri prostitutkah prva menstruacija pogosto zakasnela. V drugem tekstu navede še ostale, sicer pridobljene, telesne značilnosti žensk s tovrstnim poklicem: »Prostitutke dobe v okolju, v katerem živijo, tipične telesne oblike, zlasti pa zgodaj odebelijo ... in hitro propadejo«⁶⁴. Tovrstno razmišljanje se vsaj parcialno da umestiti v zgoraj navedeno interpretacijo evgenike, ki je telesa dedno inferiornih prestopnic opredeljevala kot prekoseksualna (»oversexed«)⁶⁵. Podobno so tudi nekateri drugi slovenski pisci znake vrojene manjvrednosti iskali na ženskih telesih.⁶⁶

Škerlj kot temeljne vzroke prostitucije navede priložnost in slabo vzgojo, poleg tega še vrojene duševne defekte, »zlasti lahkomiselnost in moral insanity«⁶⁷. S to svojo tezo razburi bralstvo in izzove Angelo Vode. Ta mu v eni od števil *Ženskega sveta* očita, »da so v razpravi premalo vsestransko upoštevani vzroki prostitucije, zlasti v primeri z obsežnim uvodom o menstruaciji ... **Socialno-gospodarske razmere**, ki so nedvomno eden najvažnejših vzrokov prostitucije,

⁵⁷ Škerlj, *O začetkih*, str. 243–249.

⁵⁸ Škerlj, *O začetkih*, str. 244.

⁵⁹ Škerlj, *O začetkih*, str. 244.

⁶⁰ Škerlj, *Socijalno-antropološka študija*, str. 71.

⁶¹ Škerlj, *Ali je prostitucija potrebna?*, str. 280.

⁶² Škerlj, *O začetkih*, str. 245.

⁶³ Škerlj, *O začetkih*, str. 245.

⁶⁴ Pirc, *Zdravstvene prilike*, str. 239.

⁶⁵ glej str. 411

⁶⁶ glej npr. Arnšek, *Poišči si zdravo nevesto*, str. 173–175.

⁶⁷ Škerlj, *Božo*, *O začetkih*, str. 248.

avtor ... mnogo premalo upošteva.«⁶⁸ Vodetova podvomi tudi v relevantnost njegove statistike. »Statistika ima nedvomno svojo vrednost, toda za temi številkami se skrivajo človeške usode ...«⁶⁹ in vztraja pri neugodnih družbenih razmerah, ki dekleta kratkomalo vržejo v »nemoralno« življenje. V času, ko je znanstveni diskurz obvladovala obsesija z biološkim determinizmom, se njeni ugovori kažejo kot izredno napredni. Posebno pozornost nameni hišnim pomočnicam, ki naj bi tvorile polovico vseh prostitutk: »večinoma so ta dekleta neprestano vezana na družine, kjer ostanejo vedno tujke, ki delajo po 16 ur dnevno v domu, kjer ob vsakem koraku občutijo, da ni njihov dom in ki skoro nikdar ne slišijo blagohotne besede in ne čutijo toplega pogleda. Če se tako dekleta vda prvemu, ki ji govori lepe besede- saj so morda prve, ki jih je doslej čula v svojem življenju- ali moremo tu govoriti samo o nekem notranjem gonu, ki jo je gnal v tako okolje, da je postala prostitutka?«⁷⁰ Njene besede sovpadajo z ugotovitvami, ki so jih o problemu po stoletni distanci podali sodobni družboslovci. Ti so prostitucijo devetnajstega in prvih desetletij dvajsetega stoletja v mnogih primerih razumeli kot alternativo težaškemu *live-in* gospodinjškemu delu⁷¹ (Pajnik, 2008: 19). V zaključku Angela Vode še opozori na dejstvo, da je Škerlj svojo statistiko utemeljil le na podatkih registriranih prostitutk, sama meni, da bi analiza motivov vseh, tudi »nepoklicnih« (neregistriranih) prostitutk, pokazala drugačno sliko: »In ko bi bilo res, da tiči pri vseh poklicnih prostitutkah vzrok izven socialnih razmer, ostane vendarle še dolga vrsta onih, ki so primorane vdajati se »neljubljeni in tuji moški osebi za plačilo« – za kruh. Poglejmo plače delavk in mnogih nameščenk, pa premislimo ali morejo dostojno živeti ...«⁷². Če sklenemo, bedna usoda ni bila vpisana v telesa prostitutk, pač pa v odsotnost alternativnih možnosti, h kateri je prispevala tudi tradicionalna neenakost med spoloma. Vendar bi bilo na tem mestu Boža Škerlja risati kot mizoginega avtorja napačno, saj se je, vsaj formalno, v mnogih prispevkih postavljal proti dvojni morali in nižji plači delavk.⁷³ Ženski »emancipaciji« so v nekaterih primerih odpirala pot celo njegova evgenična prizadevanja. Tako se je, ravno z ozirom na evgeniko, zavzemal za korektno spolno vzgojo, ki bi vabila »spoštovanje do drugega spola«⁷⁴, in dostopnost kontracepcije.⁷⁵ Sicer si je tovrstno »reproduktivno svobodo« zamišljal le za pripadnice nižjih družbenih plasti.

Na drugem polu družbene hierarhije je evgenika namreč želela obračunati z »večvrednimi« ženskami, ki so se, v egoističnem hlepenju po izobrazbi in pridobitnih poklicih, odrekale svojemu »naravnemu poklicu« in s tem povzročale degeneracijo naroda. Da so slovenski evgeniki vsaj deloma sledili tovrstnemu miselnemu toku, pričajo argumenti, s katerimi so se zoperstavljali padanju rodnosti. V ta kontekst

⁶⁸ Vode, Kje je vzrok?, str. 42.

⁶⁹ Vode, Kje je vzrok?, str. 42.

⁷⁰ Vode, Kje je vzrok?, str. 42.

⁷¹ Pajnik, Prostitucija in trgovanje.

⁷² Vode, Kje je vzrok?, str. 44.

⁷³ Škerlj, Zlo prostitucije, str. 179–187. Glej tudi: Škerlj, Ali je prostitucija potrebna?, str. 273–282. Glej tudi: Škerlj, K vprašanju spolne vzgoje, str. 337–343.

⁷⁴ Škerlj, K vprašanju spolne vzgoje, str. 339.

⁷⁵ Škerlj, Bela kuga, str. 559–566.

se umešča tudi njihovo odločno nasprotovanje »beli kugi« (splavu). Božo Škerlj je menil, da »največ abortirajo prav one ženske, ki bi po socialnem položaju lahko imele otroke in pri katerih jih družba z evgeničnega stališča upravičeno zahteva.«⁷⁶ Podobno se je proti beli kugi boril zdravnik Živko Lapajne, prav tako pristaš prisilnih sterilizacij.⁷⁷ Bojan Pirc je padanje rodnosti povezoval z novo seksualno etiko in z vstopom žensk na trg delovne sile, pri čemer je v ozir vzel celo vprašanje feminizma. Ta se mu sicer v Jugoslaviji ni zdel odločujoči faktor.⁷⁸ Zdravnik Anton Breclj pa je v članku z naslovom *Seksualni problem in inteligenčni naraščaj* sploh dodobra obdelal novo seksualno dekadenco, evgeniko, ženski naravni poklic, »žensko vprašanje« in »svobodno ljubezen«.⁷⁹ Podobno pridigo o zmotni miselnosti glede enakosti med spoloma je podal tudi v dekliškem katoliškem listu »Vigred«⁸⁰. Njegovi nazori so se sicer skladali z verskimi prepričanji, vendar jih je opravičeval v imenu znanosti, saj je ženske nagovarjal kot zdravnik.

Slovenke o evgeniki

V nasprotju z zgoraj navedenimi avtorji so nekatera ženska društva (Zveza delavskih žen in deklet, Zveza akademsko izobraženih žena, Ženski pokret) evgeniko na nekaterih mestih uporabila kot argument, s katerim so utemeljevala pravico do umetne prekinitve nosečnosti. V tem kontekstu so leta 1933 v Ljubljani organizirala odmevno zborovanje, na katerem so se zavzela za razširitev pravice do splava z ozirom na socialne (te so najbolj izpostajali), pa tudi etične in evgenične razloge. Četrta točka tedaj sprejete resolucije se je namreč glasila: »Odprava plodu ni kaznjiva, če se ugotovi, da je oploditev povzročena vsled posilstva ali krvoskrunstva ali pa bo otrok telesno ali duševno težko obremenjen.«⁸¹

Načeloma pa slovenski ženski tisk iz obdobja med obema vojnama evgeniki ni posvečal pretirane pozornosti. Sporadično se sicer pojavljajo prispevki, ki razglabljajo o degeneraciji in pomenu dedovanja. Nekateri celo svarijo pred bremenom manjvrednih otrok. Posebno pomembna sem jim zdi njihova vzgoja, za katero naj bi odgovarjala mati.⁸² V prvi številki Ženskega sveta je, pod rubriko higiena, omenjena uvedba zdravniškega spričevala pred poroko, o kateri so tedaj razpravljali v Italiji. Notica prikaže tako pozitivne kot negativne vidike le-tega.⁸³ Protievgenične težnje pa morebiti zasledimo v kratki leposlovni zgodbi Mire Hus. Pripoveduje o izprijenki Mini, katere bedno stanje je zaposlene v ustanovi, kjer je bila priprta, napeljalo k trditvi, da ima tisti »prav, ki ne dovoli, da bi se manjvredni

⁷⁶ Škerlj, Sredstva negativne evgenike, str. 6.

⁷⁷ Lapajne, O splavu in sterilizaciji, str. 95–96 in 129–132.

⁷⁸ Pirc, Opadanje stanovništva.

⁷⁹ Breclj, Seksualni problem, str. 289–302.

⁸⁰ Breclj, Ženski naravni poklic, str. 36–37 in 52–53.

⁸¹ Za ureditev porodov, str. 3.

⁸² Maj, Pishopatična manjvrednost, str. 182–184. Glej tudi: »P«, Socialna važnost, str. 40–42.

⁸³ »H«, Poročno zdravniško izpričevalo, str. 203.

plodili»⁸⁴. V nadaljevanju se Mina izkaže kot ljubeča mati duševno zdravega otroka, kar zdravnike prepriča v lepše ravnanje z njo. Pripoved bi torej lahko bila kritika nazorov, ki duševno prizadetim odrekajo starševstvo.⁸⁵

Povsem neposredno se, ponovno v Ženskem svetu, proti evgenični sterilizaciji leta 1934 izreče Angela Vode. V izhodišču sicer upošteva Škerljevo *Socialno-antropološko študijo k vprašanju manjvrednega otroka*, ki naj bi bila »tako prepričevalna, da se mora človek odločiti za pot negativne evgenike, po kateri naj se prepreči nadaljnje razmnoževanje dognano manjvrednih ljudi«⁸⁶, vendar se ji bolj kakor Škerljevi empirični podatki zdi pomembna možnost zlorabe, ki jo je poosebljal fašizem. »Današnja Nemčija nam je najboljši dokaz za to, da plemenska evgenika, kakor jo propagirajo fašistične države, ni v službi človekoljubnih teženj.«⁸⁷ ampak se nasprotno zavzema »iztrebiti jude na najbrutalnejši način«, s čimer odvrta množicam pogled »od pravih razlogov današnjega bednega položaja v Nemčiji«⁸⁸, ki so gospodarski. Naklonjena pa je prostovoljni sterilizaciji iz socialnih vzrokov, v tem duhu na koncu sklene s stavki: »Kakor prisilno materinstvo, tako je treba odklanjati tudi prisilno sterilizacijo. Prav kakor vpliva na mater zavest, da mora roditi otroka, kateremu ne bo imela dati jesti... prav tako vpliva na ženo z naravno razvitim instinktom zavest, da jo po sili lahko oropajo njene najbolj bistvene svojstvi, materinstva. Tu se lahko zgodi nešteto krivic in zlorab. Vobče pa sterilizacija sama na sebi ne bo dosti doprinesla k preporodu narodov in plemen, če je ne bodo spremljale druge, za tak preporod bistvene komponente: izboljšanje gospodarskega stanja in etični podvig naroda.«⁸⁹ Sicer pa najdemo tudi med Slovenkami privrženke evgenike. Med njimi izstopa Ema Deisinger, avtorica prispevka z naslovom »Pedagoška evgenika«. Posebnost njene interpretacije je povečevanje dednih »duhovnih« vrlin, s čimer se je zoperstavljala nemški, v telesno lepoto zazrti evgeniki.⁹⁰ Viri nadalje pričajo, da je celo Splošno žensko društvo organiziralo predavanje, v okviru katerega je Božo Škerlj govoril o evgeniki.⁹¹

Sklep

Spričo maloštevilnih in ne docela raziskanih virov, lahko evgeniko v perspektivi spola na Slovenskem nakažemo le v grobih obrisih. Jasne zaključke otežuje tudi specifičnost slovenske družbe, ki v obdobju med obema vojnama ni dohajala modernizacije in industrializacije Zahoda. »Žensko vprašanje« se zato pri nas ni kazalo kot v državah, od koder izhajajo »vzorčne študije« o evgeniki. Kljub temu je možno potrditi tezo, da so se tudi tu evgenične definicije zaželenega razlikovale

⁸⁴ Hus, Izprijenka, str. 37.

⁸⁵ Hus, Izprijenka, str. 37.

⁸⁶ Vode, Preporod naroda in žena, str. 175.

⁸⁷ Vode, Preporod naroda in žena, str. 176.

⁸⁸ Vode, Preporod naroda in žena, str. 176.

⁸⁹ Vode, Preporod naroda in žena, str. 177.

⁹⁰ Deisinger, Pedagoška evgenika, str. 107.

⁹¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana.

glede na spol. Patološko žensko so tako skorajda izključno enačili z odklonsko seksualnostjo, ki naj bi se manifestirala v telesu prostitutke. Pod pretvezo evgeničnih, ali širše gledano, zdravstvenih ciljev, so slednjega nadzorovali, pregledovali, postavljali na ogled in z njim svarili pred degeneracijo družbe. To pa zato, ker so se bali kontaminacije s seksualnimi praksami, s katerimi je ženska zapuščala trpni položaj. Je torej evgenika služila kot strategija preživetja patriarhata? Ali pa je morda vztrajnemu enačenju patološkega s seksualnim botrovalo zgolj dejstvo, da evgeniki ženskega bitja niso bili sposobni videti zunaj konteksta seksa?

Biopolitičnemu diktatu zakritih centrov moči so nenazadnje na prelomu stoletja, poleg evgenike, sledile tudi druge znanstvene stroke. Tako je denimo psihiatrija že v 19. stoletju proizvajala stroge diagnoze dopustnega. Med temi je kot tipično ženska izstopala »histerija«. Diskurz o histeriji je, podobno kot evgenični, preprečeval žensko osvobajanje iz spon tradicionalnih spolnih vlog. Tovrstno tezo potrjujejo tudi slovenske študije fenomena.⁹² Histerija in Evgenika sta v znanstvenih krogih sčasoma izgubili veljavo, kljub temu pa napor normalizacije in medikalizacije ženskega telesa, mehanizmi modernizacije patriarhalne oblasti, v drugačnih oblikah in pod drugimi imeni, persistirajo še v 21. stoletju.⁹³

Viri

Monografske publikacije:

Derganc, Franc, *Borba zapada in vzhoda : ob stoletnici Tyrševega rojstva*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932.

Pirc, Bojan, *Opadanje stanovništva u Slavoniji. Socijalno-medicinska studija o prilikama radjanja i smrtnosti u pet slavonskih srezova*. Beograd: Štamparija centralnog higijenskog zavoda, 1931.

Pirc, Ivo, *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936: spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.

Škerlj, Božo, *Sredstva negativne evgenike*. Ljubljana: s. n., 1934.

Zupanič, Niko, *Evgenika dr. Ivana Tavčarja*. Ljubljana, 1921.

Časopisni viri:

Arnšek, Andrej, Poišči si zdravo nevesto. *Zdravje*, letnik 3, 1926, str. 173–175.

Brecelj, Anton, Ženski naravni poklic. *Vigred*, letnik 2, 1924, str. 36–37 in 52–53.

Brecelj, Anton, Seksualni problem in inteligenčni naraščaj. *Čas*, letnik 19, 1924/25, str. 289–302.

Deisinger, Ema, Pedagoška evgenika. *Slovenski učitelj*, letnik 36, 1935, str. 105–109.

»H«, Poročno zdravniško izpričevalo. *Ženski svet*, letnik 1, 1923, str. 203.

Hus, Mira, Izprijenka. *Ženski svet*, letnik 18, januar, 1940, str. 36–38.

Lapajne, Živko, O splavu in sterilizaciji. *Zdravje*, letnik 11, 1926, str. 95–96 in 129–132.

Maj, Gizela, Pishopatična manjvrednost. *Ženski svet*, letnik 5, 1927, št. 6, str. 182–184.

»P«, Socialna važnost domače vzgoje. *Ženski svet*, letnik 2, 1924, str. 40–42.

Škerlj, Božo, Zlo prostitucije. *Naša doba*, letnik 1, 1930, št. 5, str. 179–187.

Škerlj, Božo, Ali je prostitucija potrebna? *Naša doba*, letnik 1, 1930, št. 8, str. 273–282.

⁹² glej Zaviršek, A historical overview, str. 169–188.

⁹³ Bartky, Lee, Foucault, ženskost, str. 59–86.

- Škerlj, Božo, K vprašanju spolne vzgoje. *Naša doba*, letnik 1, 1930, str. 337–343.
- Škerlj, Božo, Bela kuga tudi pri nas. *Naša doba*, letnik 1, 1930, št. 17, str. 559–566.
- Škerlj, Božo, Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka. *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice*, letnik 8, 1933, str. 34–102.
- Škerlj, Božo, O začetkih in vzrokih prostitucije. *Ženski svet*, letnik 14, 1936, str. 243–249.
- Vode, Angela, Preporod naroda in žena. *Ženski svet*, letnik 12, 1934, str. 173–177.
- Vode, Angela, Kje je vzrok? *Ženski svet*, letnik 15, februar, 1937, str. str. 42–44.
- Za ureditev porodov. *Ženski list*, 1933, št. 6, str. 1–3.

Arhivsko gradivo:

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Splošno žensko društvo, (Lju 285), škatla 10.

Literatura

- Alemdarog̃ Lu, Ayc A, Politics of the Body and Eugenic Discourse in Early Republican Turkey. *Body & Society*, letnik 11, 2005, št. 3, str. 61–76.
- Bartky, Lee, Sandra, Foucault, ženskost in modernizacija patriarhalne oblasti. *Delta*, letnik 11, 2006, št. 1–2, str. 59–86.
- Batagelj, Borut, »Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!«- Božo Škerlj, antropometrija in ženski šport v 30–ih letih 20. stoletja. *Zgodovinski časopis*, letnik 62, 2008, št. 1–2 (137), str. 177–185.
- Buchanan, Allen et.al., *From chance to choice, Genetics and justice*. Cambridge: Cambridge university press., 2000.
- Bucur, Maria, *Eugenics and modernisation in interwar Romania*. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2002.
- Cergol, Ana, *Senčna stran znanosti: Evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij*. Filozofska fakulteta. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2008.
- Foucault, Michel, *Zgodovina seksualnosti, volja do znanja*. Ljubljana: Škuc, 2000.
- Hauss, Gisela; Ziegler, Beatrice, City welfare in the sway of eugenics: a Swiss case study. *British Journal of social work*, letnik 38, 2008, št. 3, str. 751–770.
- Kline, Wendy, *Building a better race. Gender, sexuality, and eugenics from the turn of the century to the Baby boom*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=6642> , Ladd-Taylor, Molly, *Sex, Gender, and American Eugenics*. Ogled 13. januar 2009.
- Le Bras, Hervé, *Kri in gruda*. Zbirka varia. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Lindquist, Dorr, Lisa, Arm in arm: Gender, eugenics, and Virginia's racial integrity acts of the 1920s. *Journal of Women's History*, letnik 11, 1999, št. 1, str. 143–166.
- Pajnik, Mojca, *Prostitucija in trgovanje z ljudmi: perspektive spola, dela in migracij*. Zbirka Politike. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2008.
- Polajnar, Janez, Narod bo obstal, samo če bo zdrav. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*. SAZU. Ljubljana, 2007, str. 353–364.
- Promitzer, Christian, Taking care of the national body: eugenic vision in interwar Bulgaria. *Blood and homeland. Eugenics and racial nationalism in central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budimpešta, New York: Central European University Press, 2007, str. 223–252.
- Rembis, Michael, *Breeding up the human herd: gender, power and eugenics in Illinois, 1890–1940*. Doktorska disertacija. Arizona: The university of Arizona, 2003.

- Spektorowski, Alberto; Mizrachi, Elizabet, Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society. *Journal of Contemporary History*, letnik 39, 2005, št. 3, str. 333–352.
- Stern, Alexandra, Minna, Responsible Mothers and Normal Children: Eugenics, Nationalism, and Welfare in Postrevolutionary Mexico, 1920–1940. *Journal of Historical Sociology*, letnik 12, 1999, št. 14, str. 369–397.
- Svanström, Yvonne, Prostitution as vagrancy: Sweden 1923–1964. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 2006, št. 7, str. 142–163.
- Yuval-Davis, Nira, Women and the biological reproduction of »the nation«. *Women's Studies International Forum*, letnik 19, 1996, št. 1/2, str. 17–24.
- Zaviršek, Darja, A historical overview of women's hysteria in Slovenia. *The European journal of women's studies*, letnik 9, 2002, št. 2, str. 169–188.
- Ziegler, Mary, Eugenic feminism: mental hygiene, the women's movement, and the campaign for eugenic legal reform, 1900–1935. *Harvard Journal of Law & Gender*, letnik 31, 2008, št. 1, str. 211–235.

SUMMARY

Eugenics in Slovenia from the Perspective of Gender

Ana Cergol

According to Hervé Le Bras and Michel Foucault demographic studies often conceal ideological tendencies. A good example is the theory of eugenics, a qualitative demographic policy that flourished in the first half of the 20th century, particularly in the interwar period. This theory encouraged reproduction by persons presumed to have inheritable desirable traits and, with the help of coercive institutions and sterilization, prevented reproduction of people presumed to have inheritable undesirable traits. Definitions of the “inferior” gene were often based on racist and class prejudice, particularly in the U.S.A. and, of course, in Nazi Germany. Yet it was not championed only by the conservatives. Even left-wing political parties such as, for example, the Social Democratic Party of Sweden, exploited it for their own purposes.

Although they importantly contributed to our understanding of complex levers of power in the countries of that period the majority of studies on the history of eugenics had not examined the question of gender; in recent years, this gap seems to be slowly growing smaller. One of the authors who had included this topic in their research is Wendy Kline. In her study entitled *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom (Oblikovanje boljše rase. Spol, spolnost in evgenika od prehoda stoletja do obdobja baby booma)* showed how eugenicists often justified patriarchic values in their pseudoscientific discourse. Women who overstepped the boundaries of acceptable sexual behavior and refused motherhood were deemed as hereditarily inferior. The personal data of young women institutionalized on the grounds of eugenics and presumed to have committed “sexual” crimes signify that the (new) female sexual practices have at the time become the object of persecution. Eugenicists viewed prostitution as a hereditary disease, and certain European authors agreed with this view. In spite of this, numerous feminists who recognized eugenics as a vehicle for women to sidestep male supremacy within the family embraced its ideas.

And how was the eugenic theory received in Slovenia, particularly in relation with the gender perspective? How did Slovene eugenicists define a pathological woman and how were eugenic ideas received by Slovene women?

Unlike some other European countries, Slovene legislation had not adopted the practice of forced eugenics (institutionalization and forced sterilization). Nevertheless, some eugenical

ideas became quite popular. Among the most ardent champions were anthropologist Božo Škerlj and lawyer Avgust Munda, both advocating enactment of forced sterilization. The editor of *Evgenika*, which was published as a supplement of *Zdravniški vestnik* (Medical Gazette) between 1935 and 1938, Škerlj was also the head of the Sanitary Institute Department of Anthropology in Ljubljana that in the 1930s conducted eugenic examinations of “less gifted” children and of prostitutes. This empirical “research” produced, among other things, a lengthy study entitled *Socialno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka* (A Social and Anthropological Study on Inferior Children) which indicates that Škerlj’s definitions of a “pathological” woman and of a “pathological” man differed from one another. In many cases he established a connection between the examined girls and the possibility of their future prostitution, which he attributed to their presumed moral and mental “inferiority.” Family anamneses indicate, according to Škerlj, that female ancestors were more often the reason for later “looseness” than male ones.

Kline’s findings on eugenics as a means with which the authorities controlled female sexuality are confirmed by Škerlj’s anthropological research of prostitutes. His conclusion claiming that a woman’s predisposition to prostitution was hereditary was fiercely criticized by Angela Vode, an ardent proponent of the idea that the reasons for prostitution were purely socio-economic. In spite of the above, however, Škerlj cannot be labeled an ultra misogynist author. In his texts, even in those on eugenics, he repeatedly advocated measures related to female emancipation such as correct sexual education and accessible means of contraception. On the other hand, he firmly opposed to abortion which he presumed was more often resorted to by “superior” females (intellectuals) who were thus the cause of the downfall of the Slovene nation. These ideas were also adopted by certain other Slovene proponents of the eugenic concept, for example by Živko Lapajne, Anton Breclj, Alojz Zalokar, and others.

How was the theory of eugenics received by Slovene women? An analysis of Slovene women’s publication indicates that they did not pay particular attention to it. While Ema Deisinger was one of the advocates of eugenics Angela Vode strictly opposed to it because she felt that it could be misused by the Nazis.

Since studies on this topic have been scarce and related sources have not yet been completely analyzed eugenics from the perspective of gender is still a relatively uncharted territory. Nevertheless, it can be viewed within the context of scientific discourse that strived to discipline women by precisely defining and controlling that which was identified as pathological.

Vladislav B. Sotirovic

The 1990 Multiparty Elections in Serbia

UDC 324(497.11)“1990”

SOTIROVIC Vladislav, Ph.D., Assoc. Professor, Mykolas Romeris University, Faculty of Strategic Management and Policy, Political Science Dpt., LT-08303, Vilnius, Ateities str. 20, vsotirovic@mruni.lt.

The 1990 Multiparty Elections in Serbia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 63/2009 (140), No. 3-4, pp. 426–438, 21 notes

Language: En., (Sn., En., Sn.)

Our aim is to investigate the multiparty elections in Serbia in 1990 and to provide an answer to the crucial question of why Slobodan Milošević and his Socialist Party of Serbia (SPS) won the elections. After a thorough analysis it has been established that the critical reasons for their absolute electoral parliamentary and presidential victory have been the following:

- 1) rural areas and small urban settlements voted for the SPS due to an informative blockade;
- 2) the elderly voted for the SPS;
- 3) with the exception of the Hungarians, all minorities voted for the SPS as a less nationalistic option than the SPO;
- 4) the largest minority, the Albanians (10%), boycotted the elections;
- 5) all Kosovo Serbs voted for the SPS; and
- 6) the whole electoral procedure was controlled by the SPS.

Key words: Serbia, elections, parliamentary system, Yugoslavia, Yugoslav crisis

UDK 324(497.11)“1990”

SOTIROVIC Vladislav, dr., docent, Mykolas Romeris University, Faculty of Strategic Management and Policy, Political Science Dpt., LT-08303, Vilnius, Ateities str. 20, vsotirovic@mruni.lt.

Večstrankarske volitve v Srbiji leta 1990

Zgodovinski časopis, Ljubljana 63/2009 (140), št. 3-4, str. 426–438, cit. 21

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En., (Sn., En., Sn.)

V tem tekstu želimo predstaviti večstrankarske volitve v Srbiji leta 1990 in odgovoriti na naslednje ključno vprašanje: kako to, da je Slobodan Milošević s svojo stranko, Socialistično stranko Srbije (SSS), na teh volitvah zmagal? Analiza je pokazala, da so bili razlogi za njegovo absolutno zmago v parlamentu in v boju za predsedniško mesto naslednji:

- podeželska območja in majhni urbani kraji so volili za SSS zaradi informativne blokade
- za SSS so volili starejši volilci
- z izjemo madžarske so vse manjšine volile za SSS, ker je bila manj nacionalistično usmerjena kot stranka Srbsko gibanje obnove (SGO)
- največja manjšina, to so Albanci (10 %), so volitve bojkotirali
- za SSS so volili vsi kosovski Srbi
- SSS je kontrolirala ves volilni postopek

Ključne besede: Srbija, volitve, parlamentarni sistem, Jugoslavija, kriza

Nature of Political System in Serbia in Early 1990s

Many foreign political scientists argue that the political (and electoral) system in Serbia during the process of Yugoslavia's dissolution could be classified as »authoritarian«. This system is characterized by the limited political pluralism, aggressive populist rhetoric, concentration of power by the party leader and clique around him and their ability to manipulate the electorate.¹ Some researchers outline the continuity of such personal and unpredictable nature of single-man political power in Serbia during the whole twentieth century and ground this system to the traditional Balkan »pater familias« (father of the family) model of the ruling rural large family society (»zadruga«)². The tendencies to bring familial power of Slobodan Miloshevic's family over the state were transparent in Serbia's political system in the early 1990s. The leader of Socialist Party of Serbia (SPS) S. Miloshevic and his wife Mirjana Markovic, the leader of Yugoslav United Left party, ultimately supervised the state political life, army, police and economy. Their kinship expanded to mass media contributing to the control and manipulation of the information channels and civil initiatives, which lost a great degree of independence and critical voice to the regime. In such a system the personal service to the party leader and relationships with his family guaranteed the success and prosperity³. As a result, Serbia failed to make the political leap from totalitarianism to pluralism and left behind the successful democratic transition in Eastern Europe⁴.

Serbia's state politics heavily relied on the nationalistic rhetoric that merged together political unity and national claims⁵. This theoretical Ernest Gellner's framework has had its practical interpretations by both SPS leadership, on the one hand, and some leaders of oppositional parties such as Serbian Radical Party lead by Vojislav Sheshelj and movements such as Serbian Revival Movement lead by Vuk Drashkovic, on the other. They claimed that ethnographic borders should be expanded to the national-state borders or other way around that the state should enlarge its borders in order to include both the territories settled by dispersed Serbs

¹ Linz, Stepan, Problems of Democratic Transition, p. 38.

² For more details about »pater familias« model and its political structure in Balkans see: Дворниковић, Карактерологија Југословена.

³ More about personal-party relationships and economic success in Serbia in the early 1990s see in Judah, The Serbs, pp. 259–278.

⁴ For more details see: Remet, Social Currents.

⁵ Gellner, Nations et nationalisme, p. 13.

and lands that historically belonged to the »national« state⁶. By combining these two ethnic and historic rights, Serbian nationalists (like many others in their own national cases) required creation of United Serbia from Krayina region in Croatia (according to ethnic rights) to Kosovo in Serbia (according to historic rights). In this way both political blocks in position and opposition gained popularity among Serbian citizens, but lost political and financial support from the western democracies. Nationalistic rhetoric by oppositional Serbian Radical Party and Serbian Revival Movement was even more radical than S. Miloshevic's political discourse and thus discredited any other oppositional units such as Democratic Party, Serbian Liberal Party and other political forces that called for democratic transition in Serbia. Western European countries and USA maintained distant to the events in March 1991 and did not provide any support to democratic parties which succeeded to organize mass demonstration against S. Miloshevic's growing political regime, but failed to defeat it.

By developing discourse of »national mobilization« and patriotism to fight for national interests, Miloshevic succeeded to gain political power in 1987–1989 and maintain it for the whole decade from 1990 to 2000⁷. As the chapter below will suggest Miloshevic effectively manipulated certain »democratic« mechanisms of pluralistic political-electoral system in Serbia and at the same time established his own absolute power by gaining major support from Serbian population. The oppositional political forces experienced a very difficult task to contest Miloshevic's iconic image and obtain support for political-social reform and civic society values in Serbia. Thus, nationalistic rhetoric was explored by oppositional parties as well to appeal to the electorate and win support.

Multi-Party System: Limited Development of Democracy

In 1990 Yugoslavia followed the model of political transition from one-party regime to multi-party democratic system which was similar to the other Central and Eastern European countries. For the first time after the Second World War both presidential and parliamentary elections were organized in democratic way when newly established political parties and politicians could participate in the elections. The adopted *Law on Political Organizations* (July 19th, 1990) allowed setting up various political associations. In Serbia many political forces demanded to draft new democratic constitution and develop open democratic society. Political agenda of majority political organizations openly rejected communist and socialist regime and supported human rights, democracy and market economy. However, the results of the parliamentary and presidential elections in other republics of Yugoslavia made the negative impact on democratic forces in Serbia and to certain extent re-inforced the position of the former Communist Party. During the period from May

⁶ Sotirović, *Emigration, Refugees*, pp. 94–95.

⁷ Thomas, *The Politics of Serbia*, p. 7.

till November 1990, elections were held in four Republics of Yugoslavia, namely, Slovenia, Croatia, Bosnia-Herzegovina and Macedonia. By applying nationalistic rhetoric newly elected parliaments and presidents of these four republics expressed their claims for independent ethnic states and separation from Yugoslavia. Rhetoric of ethnic nationalism became developed into the driving force for success in the multi-party system to gain and maintain political power.

In Serbia the elections were scheduled in December when the broad spectrum of the most influential political forces from former Communist party to democratic bloc and even new Royalist bloc could participate. By observing the electorate behavior of nationalistic parties in other four republics of Yugoslavia, Serbia's former Communist Party (i.e., League of Communists of Serbia), renamed to Socialist Party of Serbia (SPS) and led by Slobodan Miloshevic, mobilized financial and information resources and adopted aggressive nationalistic rhetoric in electoral campaign. SPS addressed the danger of growing nationalism in other Yugoslav republics and positioned itself as the savior of Serbian national interests.⁸ Being the successor of the Communist Party, SPS appropriated all rights and material wealth, political infrastructure and organizational networks of the former Communist Party. Though significant number of the membership was lost, SPS had mostly professional cadre in comparison to other parties.

Maintaining the political power, SPS succeeded to adopt the legal acts to help their party in winning the parliamentary and presidential elections in December. The law on *plurality (majoritarian) voting system* allowed any party to participate in the elections but *de facto* restricted them in getting majority of seats in the parliament. Oppositely to the *proportional representation system* that provides the close match between the percentages of votes and seats, the *plurality voting system* advantaged the party which collected the single majority votes by allowing this party to obtain the absolute majority of seats in the parliament. As a result, on December 9th elections SPS got the majority seats in the parliament.

The oppositional parties in Serbia, however, left behind of SPS in terms of political and organizational infrastructure. Regardless on these weaknesses, two main oppositional organizations, namely Democratic Party (Demokratska stranka – DS)

⁸ The homogenization of Serbian opinion by Slobodan Miloshevic has begun on April 24th, 1987 when he as the Chairman of the League of Communists of Serbia visited Kosovo Serbs at Kosovo Polje (at the outskirts of Prishtina) – a mythical place for the Serbs where they lost state-national independence to the Ottomans on June 28th, 1389 [Самарџић, Косово и Метохија, pp. 39–40]. After listening grievances of the rallied local Serbs upon long-time discrimination and torture by ethnic Albanians he was the first Serbian official after 1945 to promise them state's protection, respect of their human and national rights and equal status within the multiethnic province of Kosovo. His speech at Kosovo Polje was used by TV Belgrade to start creating his charismatic personal cult which had to be proven by mass meetings (»happenings of the people«) in biggest Serbia's towns from 1987 to 1989 culminating with one million gathered Serbs at pan-national meeting on 600 anniversary of the Kosovo battle on June 28th, 1989 at Gazimestan. Both Serbian Orthodox Church and Milošević expressed readiness to fight, according to Miloshevic, for protection of human rights as it was done 600 years earlier when on Kosovo Polje Serbian Prince Lazar was defending Christian Europe from Muslim infidels [Milošević, Kosovo i sloga].

lead by Prof. Dragoljub Micunovic, and the royalist Serbian Revival Movement (Srpski pokret obnove – SPO) led by at that time charismatic populist leader – the writer Vuk Drashkovic, had the potential staff and supporters to participate in the political life of Serbia.

Democratic Party (DS) was formed by Belgrade intellectuals (many of them former political dissidents who protested against the last Yugoslav Constitution of 1974 according to which Serbia was divided into three territorial-political units (Vojvodina, Kosovo and the rest of Serbia). The precursor of DS was the Committee for Human Protection illegally worked in Titoist Yugoslavia in 1970s and 1980s as in fact the only opposition organization to totalitarian regime run by Josip Broz Tito. On November 11th, 1989 a group of 13 intellectuals publicly proclaimed organizational establishment of DS that became the first opposition party in Serbia. The most distinguished signatories of the act that created DS have been later its leaders: Dr. Dragoljub Micunovic, Dr. Kosta Chavoshki, Dr. Vojislav Koshtunica and Dr. Zoran Djindjic. In the early 1990 the party was united to the assembly of many small parties and liberal movements. Even the leadership was composed of the board council, where several leaders in consensus made the decisions⁹. The main focus of party program was concentrated on clear program of economic and political reforms rather than nationalism and exclusive Serbian national traditions. Political agenda of the Democratic Party was based on traditional European liberalism of civic society. They saw the future Yugoslavia as democratic federation composed by all of the nations who by their own will expressed common state and democratic political system. Regardless very sharp critics of communism, the party had unclear national program and weak populist leadership contrary to SPO.

The other influential oppositional party, namely, Serbian Revival Movement (SPO), focused primarily its political program on solving Serbian national question according to the dominant framework of German Romanticism from the 19th century that claimed the model of one nation – one state¹⁰. The leader of the party, the writer Vuk Drashkovic, previously was affiliated to the nationalistic Serbian National Defense organization (Srpska narodna obnova – SNO) and proposed to form the special Serbian paramilitary forces and fight for »Greater Serbia« in order to protect all the territories settled by Serbs. This first of all addressed Serbs in Kosovo allowing questioning large-scale autonomy of Kosovo within Serbia and even proposing to cancel such its status. The new Drashkovic's party – SPO – based its program on promises to introduce democracy and rule of law in Serbia, revival of genuine cultural traditions of the Serbs and restoration of powerful influence of the Serbian Orthodox Church as it used to have in the pre-WWII times. Due to these populist ideas the movement rapidly got huge mass popularity and expected to win the upcoming parliamentary elections and maybe presidential ones as well. For this purpose, SPO organized extensive electoral campaign by organizing the oppositional meetings across and outside Serbia. Economic issues were secondary

⁹ Guskova, *Istorija jugoslovenske krize*, p. 124.

¹⁰ For more information see: Sotirović, *Lingvistički model*.

than political, however, clearly expressed suggesting the tendencies to develop market economy, private possession over the tools of production and private business initiatives. Oppositely to the other big political organizations, SPO had a very specific strategy in its political-national program, notably, to restore the monarchy by crowning the Yugoslav Prince Alexander II Karadjordjevic who has been the legal successor of pre-war Yugoslav royal dynasty of Serbian origin. Before the December elections SPO had about 700.000 supporters and 500 offices in Serbia, Montenegro, Bosnia-Herzegovina and Croatia.

The other political organizations were significantly smaller, without broad social and strong financial support existing on the margin of political life.

The Elections of 1990

The independent public opinion research on possible results of elections suggested that in September 1990 the most popular were three parties and their leaders. The highest numbers of votes could expect Miloshevic's SPS (26%), the other two most supported were Dragoljub Micunovic's DS (13%) and Drashkovic's SPO (11%). However, almost half of electorate (45%) did not have a clear opinion which political force to favor. In following months the electoral support to SPS increased due to its position in power, control of media allowing minimizing time for opponents on TV and radio for electoral campaign and successful Yugoslav army operations against Croatian governmental forces. S. Miloshevic's popularity grew up and left behind SPO and DS parties and their leadership.

The significant result of S. Miloshevic's party's growing popularity was the total control of informational channels, such as national Radio and TV of Serbia and daily newspaper »Politika«. The events of June 13th 1990 showed that the ruling SPS rejected any dialogue with opposition and practically manipulated the oppositional democratic forces to win the votes of the electorate. On June 13th, 1990 some oppositional democratic forces united under the Associated Opposition of Serbia called for public protest against SPS control over national media. More than 70,000 people of peaceful demonstration were dispersed. Later in autumn the same Associate Opposition of Serbia again organized mass protests in Belgrade demanding fair conditions for each political force in electoral campaign including 90 days of the campaign, two hours of television time per day during the election campaign and the round-table talks. Though the opposition demanded to make the agreement with the leadership and ruling forces of SPS, these demands were not taken into consideration by SPS who continued their informational control over electorate campaign.¹¹ Nevertheless the government of Serbia granted few minor concessions to the opposition allowing the latter for access to the television during the electoral campaign and simplifying the registration for the candidates of president elections according to the *Law on Election* issued on September 28th,

¹¹ Tanjug.

1990. However, SPS did everything to stop public appearance of opposition on TV. The scheduled round-table talks among position and opposition broke down due to SPS leadership's political ambitions. For the SPS leaders the round-table discussions became the political platform to spread their virtues and achievements rather than real exchange of opinions. As Vojislav Koshtunica (DS) argued, most East European countries provided fair conditions for all parties to address the voters and present the party's agenda; but in Serbia a few concessions rather than real negotiations and discussions were preferred¹².

Absence of the united oppositional block before the elections also contributed to the victory of SPS in the parliamentary and presidential elections. By debating the law on elections that introduced »majoritarian« system, the opposition disagreed on whether to boycott the elections as non-fair for oppositional parties or participate and win though small but important voices in the parliament. Vuk Drashkovic and his SPO strongly argued that the united boycott of the elections would discredit the legitimacy of the new »democratic« post-elections regime. Meanwhile, Zoran Djindjic, one of the leading figures at DS, argued that the opposition should take the opportunity in the election campaign in order to record the illegal actions of the ruling SPS and inform the nation of them¹³. Due to significant Djindjic's political influence DS decided to participate in the December 9th elections regardless the resistance of majority DS leaders. The oppositional SPO party publicly declared their strong position to boycott the elections, but had to change their tactics and join the elections in the last minute. SPO leadership had finally realized the plans of DS and other democratic forces to involve SPO in the elections, on the one hand, and the possible future of SPO to be marginal in state policies, on the other. Though SPO faced the problems of limited time and resources, their electoral campaign was based on optimistic views that Serbian citizens will not support SPS as the former Communist Party. Relying on the experience of Eastern and Central Europe SPO and its leadership believed that socialism will be swept out as a historically failed ideology and policy in this region as well. However, they did not properly evaluate the seriousness of SPS campaign, their control of media and strong organizational infrastructure.

The elections for the National Assembly (Narodna skupština) on December 9th, 1990 did not bring unexpected results. Majority of the voters (46%) gave their support to SPS. Due to the electoral system, that was structured by SPS (and finally recognized by opposition with believe that such system will bring final electoral victory exactly to them but not to SPS), the party won 194 seats (77,6%) in the parliament out of 250. SPO with 15,8% got only 19 seats (7,6%), the Democratic Alliance of Vojvodina's Hungarians (Demokratski savez vojvodjanskih Madjara – DSVM), benefiting from the territorial concentration of their supporters, gained 7 seats (3,2%) with 2,6% of the votes, DS 7 seats (obtained 7,6% of votes). The rest of 13 political organizations, elected to the Parliament, won between 1 and 2 seats¹⁴.

¹² Andrejević, Radio Free Europe.

¹³ Bujošević, East European Reporter.

¹⁴ Od izbornih rituala, p. 284; Thomas, The Politics of Serbia, p. 74.

The results of the elections to the National Assembly had shown twofold phenomenon. Firstly, a number of smaller parties and independent units did gain representatives in the National Assembly. Secondly, the gained voices of the oppositional parties were too small to compose a strong opposition. The elections to the National Assembly demonstrated the limits of democracy in Serbia when previous party system attributes were modified to introduce democratic elections and continue to control and maintain the real power by the same ruling (former Communist, currently SPS) party.

Similar tendencies of limited democracy were functioning in the presidential electoral campaign. The Serbian constitution (September 28th, 1990) introduced the system of presidential republic in Serbia that was used by S. Miloshevic in his electoral campaign as the main advantage against his opponent-candidates and which finally gave him opportunity to stay in power for the next decade. Having a wide scope of prerogatives of political power the presidency became in fact the crucial political institution. During two months of electoral campaign the presidential power was sophisticatedly wrapped into nationalistic clothes by mass-media. American sociologist Eric D. Gordy calls political system in Serbia in the 1990s as *nationalist authoritarianism* taking primarily into consideration a strong presidential position which was surviving in power due to nationalistic rhetoric.¹⁵ There were two reasons for the strong presidential element in the constitution that was adopted exactly on the first day of the electoral campaign and thus became a part of it: 1) to provide advanced position of SPS candidate to the post of Serbia's president in comparison with opposition candidates; and 2) Miloshevic believed that his future election as president was already assured and that therefore he needed to safeguard his position against control by the parliament which might be dominated by united opposition bloc.¹⁶ The new constitution of Serbia was promulgated on September 28th, and on the same day multi-party elections were announced for the December 9th, 1990.¹⁷

For the post of Serbia's President a competition was between 32 candidates. The most chances to win had SPS leader Slobodan Miloshevic, SPO leader Vuk Draskovic and Belgrade University professor Ivan Djuric. During the presidential electoral campaign, the SPS candidate – an actual Serbia's president, Slobodan

¹⁵ Gordy, *The Culture and nationalism*, pp. 8–9.

¹⁶ The constitution was adopted by the national referendum held on July 1–2nd, 1990 under the strong ruling party propaganda in favor of »national interests« and »united Serbia« tasks which had to be defended by the new constitution. Whoever was in opposition to the proposed constitution was labeled as a »national traitor« by Miloshevic's controlled state's informative service. However, the people believed that referendum upon a new constitution was in fact plebiscite about Kosovo – to whom this province belonged: to Serbs or Albanians [Čavoški, *Lex Milošević*, p. 134]. In fact, the voters put aside the danger for democracy of a constitution drawn up by the one-party assembly and the SPS government gained 97% approval for its right to formulate the constitution prior to elections, ignoring the call by democratic opposition to boycott the referendum. The result of the referendum demonstrated the continuing ability of SPS to control the process of transition in the form of »transition without transition«.

¹⁷ The first great success of strong presidential position within the political system in Serbia has been visible by the December 1990's presidential elections results.

Miloshevic, had the most chances to win mainly due to privileged position in state media and combined rhetoric of modest nationalism and necessary reforms of social and economic life in Serbia. The tactics of avoiding rhetorics of aggressive nationalism on the public scene retained him popularity from the years 1987–1989. Formally advocating the values of civic society and propagating Serbia as the motherland of all of her citizens Miloshevic skilfully targeted his campaign towards ethnic minorities in Serbia.

The presidential electoral campaign of Vuk Drashkovic was mainly shaped within the framework of radical ethnic patriotic nationalism for the purpose of national mobilization for defence of Serbian interests in Croatia, Bosnia-Herzegovina and Kosovo.¹⁸ His democratic nationalism combined with a call to change illegitimate Miloshevic's power structure in Serbia succeeded to mobilize a huge number of ethnic Serbs before the elections, but on the other hand, it showed the failure to cooperate effectively with other ethnic communities.

The third most prominent presidential candidate, Ivan Djuric, was a scientist, Byzantologist, professor at Belgrade University, humanist and one of the most critical democratic speakers against either Miloshevic's or Drashkovic's nationalistic policies, but not having any experience in the politics. He was a candidate of pro-western Serbia's Reformists – a political association fighting for democratic Serbia as a member of European Community/Union. Differently to Miloshevic and Drashkovic, Djuric enjoyed a great respect by majority of western governments and diplomats. However, on the other hand he had a lesser chances to obtain a mass support by the electorate, necessary to win presidential elections, as he totally rejected nationalism from his electoral program.

Finally, the results of the presidential elections in Serbia showed more or less expected outcomes of the pre-electoral campaigns: the most votes won Slobodan Miloshevic (63%) followed by Vuk Drashkovic (only 16,4%).¹⁹ The only other candidate who succeeded to obtain a significant proportion of the votes was Ivan Djuric (5,52% or more than 300.000 votes)²⁰.

Why SPS won?

The reasons for SPS triumph can be located in a number of structural and institutional advantages that they enjoyed over the opposition parties. The SPS had inherited from the Communist Party of Serbia (a real name the League of Communists of Serbia – LCS), largely intact, a structure of branches and membership extending across the whole country. After the *Law of Political Organizations* passed on July 19th, 1990 SPS succeeded to retain the biggest number of former 400,000 LCS members. The SPS presence in the factories by establishing its own

¹⁸ About the radical nationalism in Serbia in 1990s see: Cohen, *The Politics of Despair. About the ideology of Serbian nationalism* see: Шешел, *Идеологија српског национализма*.

¹⁹ *Od izbornih rituala*, p. 278.

²⁰ Thomas, *The Politics of Serbia*, 74.

»workplaces« served as an expression of the party's dominance of economic as well as political life. The opposition parties, by contrast, had to create their new party local and national network from the beginning and over short period of time. As a result, by the time polling took place on December 9th, 1990, many of the opposition parties had organizational party structure developed only in a few specific locations – mainly big urban settlements. The opposition parties also faced severe financial problems which seriously inhibited their capacity to effectively conduct their election campaign. The SPS also enjoyed further logistical superiority over the opposition through their total monopoly of power in local and central governments, in the run up to and during the election campaign.

The greatest institutional advantage held by the SPS, however, was their almost total control over the electronic media. The opposition had, prior to the election campaign, won concessions regarding access to the media but the presentation of the party programs was within uniform length and did not distinguish between those with negligible support and those, such as SPO and DS, who had a substantial following. By contrast, support for SPS permeated the entire news output of the RTS, the main Serbia's TV network covering the whole country. The broadcasting range of neutral and more balanced TV networks, like Belgrade Studio B, however, did not reach beyond the greater Belgrade area leaving huge parts of the inner Serbia's hinterland, and particularly the rural areas, depended on the state-controlled media. Finally, during the election campaign even the Yugoslav People's Army was prepared to defend SPS staying in power. That was announced by top army's officials' statements (like of General Veljko Kadijevic) in a form to warn Serbia's voters of the danger that civil war might break out should the opposition be victorious.

The tone of Miloshevic's and SPS electoral campaign contributed greatly to their electoral victory in 1990 followed by an establishment of the post-electoral one-party dominated National Assembly and state's authoritarian one-man leadership (like in Tudjman's HDZ Croatia). The SPS campaign put emphasis on »positive« values of Serbia and Serbian citizens such as economic development and prosperity based on domestic natural and human resources. Surprisingly, at the heyday of the campaign the nationalism, which brought Miloshevic to power in 1987, by contrast, played a distinctly subsidiary role; absolutely contrary to SPO campaign. That was the main reason why SPS succeeded to win majority of the Serbia's minority votes including even and some small number from Albanian electorate (while overwhelming majority of Kosovo Albanian electorate boycotted the elections). Miloshevic opted not for insulting opposition leaders but rather for ignoring them on the public scene what left to the electorate an impression of opposition as politically irrelevant part of the society. Oppositely to him, radical and fiery nationalistic rhetoric of Vuk Draskovic and SPO alienated many non-ethnic Serbs and majority of aged electorate for whom SPO leader was more like rock and roll singer or the Chetnik²¹ propagator (with long hair and beard) rather than a serious

²¹ The Chetniks have been Serbian nationalistic guerilla fighters established in 1904. During the WWII they fought against the Germans, Communists and armed forces of Indepen-

politician. The clashes by SPO supporters and local Serbia's Muslims in Rashka region after nationalistic speeches by SPO leaders were sophisticatedly used by Miloshevic's propaganda machinery. However, probably the critical reason why opposition did not gain stronger electoral support among ethnic Serbs was the fact that its leadership openly propagated pro-western orientation of Serbia's political post-totalitarian course at the moment when the European Community led by traditional Serbian enemy – (united) Germany advocated and supported dissolution of Yugoslavia without living place for united Serbian state. In addition, propagating a liquidation of »Albanian independent state of Kosovo within Serbia« by SPS gave them a great popularity as real defenders of Serbian national pride.

Finally, beyond the fact that SPS controlled all key features of the political life during the election period it has to be also mentioned that their ideological message found an appropriate soil to be absorbed by big part of conservative section of Serbian society. The SPS had been able to revise their image presenting themselves as following a policy of reform, but without the systematic change (using the slogan »Sa nama nema neizvesnosti/There will be no uncertainty for you if we won«), and therefore disruptive upheaval, advocated by the opposition. The SPS was also able to combine its ideological formula with the promise of actual material gain (for instance, living standard like in Sweden). Rural population was attracted by SPS policy of the restitution of land confiscated from the peasantry after the WWII (in 1946 and 1953). In general, the Socialist voters have been mainly those whose degree of poverty within the socialist system was such that they feared any radical change (advocated by the opposition) would rob them of what little they had. This support group included not only Serbia's significant rural population, but also workers from heavy industry factories on the suburban parts of the large towns (like Rakovica in Belgrade), low-level officials from the civil service, and old age pensioners. It is more clear if we know that Serbia's working classes were the product of the processes of mass urbanization and industrialization under socialism who largely continued to give their support to the successor of the political party which was their progenitor. The results of electoral policies in Serbia in 1990 showed not only a town/country side division, but also a strong regional differentiation. Support to SPS was particularly strong in the poverty stricken areas of the south-east (Nish, Leskovac, Vranje) and was much weaker in more affluent north. The opposition parties were also, in contrast to SPS, strongest in northern and western Serbia. For higher educated and materially better situated population the prospect of change was more likely to be a source of hope than fear. At the time of Serbia's first multi-party elections, however, this group remained a minority within the country's electorate.

dent State of Croatia taking revenge against Croatian and Bosnian Muslim civilians for their atrocities against the Serbs within the territory of Independent State of Croatia (which included Croatia, parts of Serbia and the whole portion of Bosnia and Herzegovina). Yugoslav Titoist historiography presented the Chetniks deliberately wrongly as the pro-Fascist collaborators in order to discredit them in the eyes of the common people as they have been the main political opponents to Tito's partisans for taking political power in Yugoslavia after the war. See more in: Николић, Историја равногорског покрета.

References

- Juan Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation – Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Tim Judah, *The Serbs. History, Myth & Destruction of Yugoslavia*, New Haven-London: Yale University Press, 1997.
- Sabrina P. Ramet, *Social Currents in Eastern Europe – The Sources and Meaning of the Great Transformation*, Durham, NC: Duke University Press, 1991.
- Ernest Gellner, *Nations et nationalisme*, Paris: Editions Payot, 1989.
- Vladislav B. Sotirović, »Emigration, Refugees and Ethnic Cleansing in Yugoslavia 1991–2001 in the Context of Transforming Ethnographical Borders into National-State Borders« in Dalia Kuiziniene (ed.), *Beginnings and Ends of Emigration. Life Without Borders in the Contemporary World*, Kaunas: Versus Aureus, 2005, pp. 85–108.
- Vladislav B. Sotirović, *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*, Vilnius: Štamparija Univerziteta u Vilnjusu, 2006.
- Др Војислав Шешељ, *Идеологија српског национализма*, Београд: Српска радикална странка, 2003.
- Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд: Просвета, 2000 (reprint from 1939).
- Robert Thomas, *The Politics of Serbia in the 1990s*, New York: Columbia University Press, 1999.
- Радован Самарџић, Сима М. Ћирковић, Олга Зиројевић, Радмила Тричковић, Душан Т. Батаковић, Веселин Ђуретић, Коста Чавошки, Атанасије Јевтић, *Косово и Метохија у српској историји*, Београд: Српска књижевна задруга, 1989.
- Slobodan Milošević, »Kosovo i sloga«, *NIN*, Beograd, July 2nd, 1989.
- Jelena Guskova, *Istorija jugoslovenske krize*, I, Beograd: IGA »M«, 2003.
- V. Stevanović, »Demonско ogledalo vlasti«, *Borba*, Beograd, November 24–25th, 1990, p. 5. *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1991.
- Kosta Čavoški, »Lex Milošević«, in *Ustav kao jemstvo slobode*, Beograd: Filip Višnjić, 1995. *Tanjug*, September 12th, 1990.
- Milan Andrejević, *Radio Free Europe-Radio Liberty Research Report*, October 19th, 1990.
- Dragan Bujošević, *East European Reporter*, autumn/winter 1990.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, II, Beograd: NOLIT, 1988.
- Ruth Petrie (ed.), *The Fall of Communism and the Rise of Nationalism*, London–Washington: Cassell, 1997.
- Eric D. Gordy, *The Culture and Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*, The Pennsylvania State University, 1999.
- Lenard J. Cohen, »The Politics of Despair: Radical Nationalism and Regime Crisis in Serbia«, Working Paper No. 1, The Kokkalis Program on Southeastern and East-Central Europe, 1999.
- Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, I–III, Српска Реч: Београд, 1999.

POVZETEK

Večstrankarske volitve v Srbiji leta 1990

Vladislav B. Sotirovic

Članek analizira naravo in volilne rezultate volilne politike v Srbiji ob začetku nasilnega razpada Jugoslavije in v obdobju prvih večstrankarskih volitev leta 1990. Pod drobnogled smo vzeli tako predsedniške kot parlamentarne volitve. Za razliko od ostalih srednjeevropskih in vzhodnoevropskih držav na začetku devetdesetih let 20. stoletja v Srbiji ni potekala politična preobrazba iz sistema totalitarnih enopartijskih volitev v model demokratičnih večstrankarskih svobodnih volitev. »Tranzicija brez tranzicije« se je glasila formula, s katero je vladajoča stranka označevala politično življenje v Srbiji med obdobjem razpada Jugoslavije. V politiki so sicer sprejeli nekatere od formalnih značilnosti demokracije, vendar pa kake stabilne institucionalizirane podpore tega sistema ni bilo. Da bi diskreditirala demokratične vrednote, je vladajoča Socialistična stranka Srbije (SSS), ki jo je vodil Slobodan Milošević, vsilila svoja pravila in vzpostavila nadzor nad predsedniškimi in parlamentarnimi volitvami. Rezultat je bil ta, da je zavladal avtoritarni politični sistem, ki je koristil prejšnji vladajoči nomenklaturi in ni zastopal večine srbskega prebivalstva. Končna odločitev vodij opozicijskih strank, da bodo aktivno sodelovali v volitvah, je celotnemu političnemu sistemu dala takorekoč zakonito in moralno verifikacijo. Glede na izhodiščni položaj vseh sodelujočih in na politično ozračje v celotni tedanji Jugoslaviji rezultati tih volitev ne presenečajo. Povedano z drugimi besedami so se volitve v Srbiji (in v Črni gori) odvijale v času, ko so ostale jugoslovanske republike že izvolile svoja nacionalna vodstva. Prav tako ni skrivnost, da je bila izvolitev Miloševića in njegove SSS decembra 1990 v veliki meri odgovor na zmago Franja Tuđmana in njegove Hrvatske demokratske skupnosti (HDZ) na Hrvaškem maja istega leta.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +386(1) 2411 200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj – Separans in slovensko zgodovinopisje.** Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **1,00 €.**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **0,50 €.**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **3,00 €.**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku.** 1987, 76 str. – **1,60 €.**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** 1988, 88 str. – **2,00 €.**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1456–1569).** 1989, 40 str. – **0,80 €.**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** 1990, 36 str. – **0,80 €.**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** 1990, 72 str. + priloga – **1,60 €.**
9. Petra Svoljšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** 1991, 56 str. – **1,20 €.**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** 1994, 44 str. – **1,00 €.**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** 1994, 266 str. – **6,00 €.**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** 1994, 48 str. – **1,00 €.**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane.** 1995, 48 str. – **1,00 €.**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama.** 1996, 88 str. – **2,00 €.**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko.** 1996, 320 str. – **12,00 €.**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces.** 1996, 317 str. – **12,00 €.**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov.** 1997, 60 str. – **2,00 €.**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** 1997, 268 str. – **razprodano.**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon« : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno.** 1999, 88 str. – **3,00 €.**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem.** Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897). 1999, 336 str. – **10,00 €.**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinopisje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti.** Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **6,00 €.**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1. svetovna vojna.** 2001, 46 str. – **2,00 €.**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih.** 2001, 86 str. – **6,00 €.**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu, I. del.** 2001, 96 str. – **4,00 €.**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske doline. Od TIGR-a do volitev 1946.** 2002, 368 str. – **12,00 €.**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo.** (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **20,00 €.**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu / Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«.** 2003, 64 str. – **3,00 €.**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu, II. del.** 2003, 64 str. – **3,00 €.**
29. **Regionalni vidiki slovenske zgodovine.** 2004, 176 str. – **8,00 €.**
30. Janez Cvirn: **Boj za sveti zakon.** 2005, 111 str. – **10,00 €.**
31. **Zwittrov zbornik.** 2006, 95 str. – **10,00 €.**
32. **Mitsko in stereotipno v pogledu na slovensko zgodovino.** 2006, 369 str. – **12,50 €.**
33. Rajko Bratož: **Rimska zgodovina I.** 2007, 528 str. – **48,00 €.**
34. Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec: **Slowenische Geschichte : Gesellschaft – Politik – Kultur.** 2008, 559 str.
35. **Evropski vplivi na slovensko družbo.** 2008, 490 str. – **16,00 €.**
36. Hans-Dietrich Kahl: **Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums ausgewählte Abhandlungen (1980–2007).** 2008, 502 str. – **45,00 €.**
37. Branko Marušič: **Mejačevi iz Komende : slovenska družina v dogajanjih miru in vojne.** 2009, 220 str. – **19,50 €.**

Bojan Godeša

Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za »drugačno« zgodovino?

UDK 930.1(497.12)

GODEŠA Bojan, dr., docent, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inz.si

Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za »drugačno« zgodovino?

Zgodovinski časopis, Ljubljana 63/2009 (140), št. 3-4, str. 440–458, cit. 64

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Razprava obravnava razvoj socialno in kulturno zgodovinske problematike druge svetovne vojne na Slovenskem in njeno umestitev v širši družbeni kontekst v času po ideološki sprostitvi konec 80 let preteklega stoletja. Raziskava ugotavlja, da je ta smer v zgodovinopisju 2. svetovne vojne še razmeroma slabo zastopana, tako zaradi drugačnih družbenih prioritet (boj za politično – ideološko interpretacijo tega obdobja), kot tudi zaradi pomanjkanja sistematičnega metodološkega in problemskega delovanja na tem področju. Kljub temu obstaja tudi na tem področju vrsta raziskav, s katerimi skušajo tudi slovenski zgodovinarji zapolniti nastalo vrzel.

Ključne besede: zgodovinopisje, druga svetovna vojna, revizija, socialna in kulturna zgodovina, Slovenija

UDC 930.1(497.12)

GODEŠA Bojan, Ph.D., Assistant Professor, Senior scientific collaborator, The Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inz.si

Revision and Prospects of New Vistas: An Opportunity for a »Different« Kind of History?

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 63/2009 (140), No. 3-4, pp. 440–458, 64 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Examined is the development of social and cultural historic aspects of the Second World War in Slovenia and its role within a broader social context in the period following the introduction of ideological changes at the end of the 1980s. In view of the changed social priorities in the 1980s (i.e. the struggle for a different political and ideological interpretation of that period) and due to a lack of relevant methodology and systematic research this branch of historiographic research of the Second World War is still relatively new. However, a number of studies on the subject, some of which have been made also by Slovene historians, try to close the existing gap.

Key Words: historiography, Second World War, revision, social and cultural history, Slovenia

Druga polovica 80 let 20. stoletja – politične spremembe v slovenski družbi in zgodovinopisju

Za vse bivše komunistične družbe v vzhodni Evropi je po padcu berlinskega zidu, kot simbolnemu koncu hladne vojne značilno, da so se znašle v prehodnem obdobju postkomunizma, kjer se skoraj na vseh področjih umikajoče staro prepleta z novim. Pogled je tako hkrati usmerjen v dve smeri, po eni strani je zazrt nazaj v preteklost, po drugi seveda tudi v prihodnost. Išče se nova identiteta in ustvarja se nov sistem vrednot. Zato je potrebno tudi preteklost in sodobnost spraviti v novo ravnovesje. Temu primerno se je povečalo zanimanje za preteklost.

Konec 80. in začetek 90. let prejšnjega stoletja smo bili tako priča spremembam globalnih razsežnosti, katerih sestavni del je bilo tudi dogajanje v Sloveniji. Sredi 80 let 20. stoletja je slovensko družbo zajel val družbenih sprememb, ki jih ni bilo mogoče več zaježiti. Te so dosegle vrhunec z uvedbo parlamentarne demokracije, ki je sovpadala s slovensko osamosvojitvijo leta 1991 in je predstavljala nov družbeni okvir tako za slovensko zgodovinopisje kot za politični sistem in ekonomijo, skratka za celotno slovensko družbo. Slovensko zgodovinopisje se je sicer že sredi 80 let prejšnjega stoletja začelo spraševati o preživelosti starih vzorcev, ki so bili postavljeni po 2. svetovni vojni. Tako je prišlo pod vplivi socialnih in antropoloških zgodovinskih raziskav na evropskem Zahodu, kritik tradicionalnih zgodovinopisnih usmeritev doma in zaostrenih političnih razmer v Jugoslaviji do pomembnih sprememb že sredi 80. let prejšnjega stoletja. Vprašljiva je postala ideološka perspektiva v zgodovinopisju, metodologija in izbor prednostnih tem. Del zvečine mlajših raziskovalcev se je po zgledu zahodnoevropskih, zlasti francoskih in nemških avtorjev usmeril k raziskovanju manj in še neraziskanih socialno in kulturnozgodovinskih tem, drugi del pa se je razlag bližnje in oddaljene preteklosti (od srednjega veka do najnovejše zgodovine) lotil politično, ideološko in nacionalno bolj odprto in sproščeno, kot predhodne generacije. S politično sprostitevjo sredi 80. let 20. stoletja je bila presežena mnenjska monolitnost in je bila dana možnost novi presoji enostranskih pogledov polnih ideoloških stereotipov, odstranitev tabujev in možnost pluralnih modelov zgodovinske interpretacije.

Zgodovinopisje o drugi svetovni vojni pred letom 1990

Povojni režim v Sloveniji (1945–1990) je izvajal svojo legitimnost neposredno iz dogajanja med okupacijo in takoj po vojni (tedaj imenovano narodno-osvobodilni boj in ljudska revolucija) in temu je bilo v veliki meri podrejeno tudi tedanje zgodovinopisje. V povojnem času je izšlo izjemno število del (po nekaterih statističnih podatkih okoli 30.000 člankov in okoli 1000 knjig), ki so neposredno ali implicitno potrjevala uradno dovoljeno podobo dogajanja med drugo svetovno vojno. Med njimi so prevladovali v veliki večini amaterski pisci, pravih zgodovinarjev, delujočih po ustaljenih merilih tedanjega slovenskega zgodovinopisja pa je bilo razmeroma malo. Že zelo zgodaj (leta 1948 kot prva v Jugoslaviji) je bila ustanovljena stolica za proučevanje obdobja med letoma 1941 in 1945 na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Vodil jo je Metod Mikuž, ki se je med okupacijo znašel v zelo odmevni in protislovni vlogi. Bil je namreč katoliški duhovnik, ki se je za razliko od večine katoliških duhovnikov na čelu z ljubljanskim škofom Gregorijem Rožmanom, med okupacijo pridružil partizanskemu gibanju. Po vojni je Mikuž izstopil iz duhovniškega stanu in je do svoje smrti (1981) veljal za osrednjega pisca o slovenski zgodovini za obdobje po letu 1918. Kljub temu tudi Mikužu ni bilo povsem prizanešeno z pejorativnimi ocenami vodilnih predstavnikov oblasti.¹ Njegovo najpomembnejše delo je Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (5 knjig),² ki jo danes le redko kdo še uporablja ali celo navaja, čeprav vsebuje mnoge tudi iz današnjega zornega kota zanimive in uporabne podatke in teze. Na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (leta 1989 preimenovanega v Inštitut za novejšo zgodovino) v Ljubljani je z obsežnim opusom (okoli 1000 bibliografskih enot) deloval Tone Ferenc (umrl 2003), ki se je usmeril predvsem v raziskovanje okupacijskih sistemov (sprva predvsem nemškega,³ kasneje pa tudi italijanskega⁴) na podlagi obsežnega arhivskega gradiva, a pisal tudi o odporništvu,⁵ kolaboraciji in v devetdesetih letih tudi o bratomornem boju.⁶ V Mariboru je deloval Milan Ževart (umrl 2006), ki se je osredotočil na raziskovanje Štajerske med okupacijo, in je, na svoje štajersko poreklo je bil zelo ponosen, poudarjal predvsem nacionalne vidike odpornišтва, socialno-revolucionarni pa so bili zanj drugotnega pomena.⁷ O Osvobodilni fronti in njenem značaju (koalicija – da ali ne)⁸ in o začetkih oboroženega upora⁹ je pisal pred vojno diplomirani zgodovinar, sicer pa medvojni član krščansko socialistične skupine v Osvobodilni fronti France Škerl,

¹ Tako je bil Mikuž na seji politbiroja CK KPS 28. aprila 1951 označen za »ostanek reakcije«. Drnovšek, Zapisniki politbiroja, str. 267.

² Mikuž, Pregled zgodovine NOB.

³ Ferenc, Le système d'occupation; Nacistična raznarodovalna politika; Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierung.

⁴ Ferenc, Fašisti brez krinke; La provincia »italiana« di Lubiana.

⁵ Ferenc, Ljudska oblast.

⁶ Ferenc, Dies irae.

⁷ Ževart, NOB v Šaleški dolini.

⁸ Škerl, Politični tokovi v OF; Vloga in pomen OF; Problem koalicije.

⁹ Škerl, Počeci partizanskega pokreta.

ki je vnesel za tedanje razmere zavidljivo stopnjo problemskega pristopa in deloma celo drugačnega gledanja od uradnih stališč glede obravnavanih tem. Rezultati Škerlovih raziskav, ki so sicer afirmativno obravnavali partizansko gibanje, so bili pogosto na robu tistega, kar je bilo za vladajoči režim še sprejemljivo, včasih pa tudi že čez rob.¹⁰ Obravnava domačih nasprotnikov partizanstva, ki so bili ožigosani za narodne izdajalce, je v tem kontekstu sledile le kot dodatek, kot nekakšna negativna stran medvojnega dogajanja. O njih se v strokovni literaturi niti ni pogosto pisalo. V tem pogledu je izjema delo Frančka Sajeta Belogardizem,¹¹ ki je bilo sicer pisano povsem v duhu časa, to je enostransko, a je hkrati postreglo s celo vrsto tudi za današnji čas pomembnih podatkov in ocen, tako da je besedilo pred kratkim doživelo svoj tretji ponatis.¹² V sklopu obravnavanja protikomunistične in kolaborantske dejavnosti velja omeniti še monografijo Borisa Mlakarja, Domobranstvo na Primorskem (1943–1945),¹³ ki je še po današnjih merilih verodostojno delo. Med redkimi avtorji, ki so obravnavali nasprotnike osvobodilnega gibanja na tak način, da njihov delo še danes ni povsem izgubilo aktualnosti, gre izpostaviti tudi že omenjenega Škerla, ki je pri njihovi obravnavi upošteval in kritično uporabljal tudi v domovini sicer prepovedano emigrantsko literaturo.¹⁴

Pisanje o drugi svetovni vojni je zaznamovala partizanska generacija, saj so bili vsi omenjeni, razen Ferenc in Mlakarja (rojen leta 1947), aktivni udeleženci partizanskega boja. Po demokratičnih spremembah, tisti, ki so še bili živi, niso prekinili s svojim raziskovanjem in so njihova dela nemoteno izhajala ter so opravljali svoje profesorsko in mentorsko delo še naprej. Njihova dela oz. dela v njihov spomin izhajajo tudi še danes.¹⁵

Znanstvenega marksizma kot metode, ki je bila s strani marksističnih ideologov predstavljena kot najvišja oblika znanstvenega delovanja, v delih omenjenih zgodovinarjev praktično ni zaslediti. V metodološkem pogledu so sledili tedaj v slovenskem zgodovinopisju prevladujoči pozitivistični tradiciji in se v glavnem izogibali problematizaciji medvojnega dogajanja. Nestrinjanje s takim klišejskim pristopom starejše generacije je med prvimi izrazil Jože Dežman, ki je z motom Andrzeja Wajde »mladina čuti potrebo, da zve resnico o svojih starših« zapisal, da »zgodovinski stroki v dobro moramo preseči raven pozitivističnih beležk in meglenih želja. Naš cilj je celovita in smiselna teoretična projekcija«. ¹⁶ Čeprav Dežmanova pobuda ni bila mišljena kot protirežimska, pa tudi v metodološkem pogledu se je bolj kot na sodobne zahodnoevropske vplive naslanjala na marksistično teorijo, pa je vendarle predstavljala opozorilo na metodološko nedorečenost tedanjega zgodovinopisja in spodbujala k bolj večplastnemu in kompleksnejšemu pristopu pri preučevanju dogajanja med okupacijo. V skladu s takim gledanjem je izšlo delo

¹⁰ Tako so na sestanku politbiroja CK KPS 28. aprila 1951 Škerlovo delo označili z besedami: »Zgodovino pišejo ljudje, ki so sovražniki« (Drnovšek, Zapisniki politbiroja, str. 267).

¹¹ Saje, Belogardizem.

¹² Saje, Belogardizem. Tretja izdaja.

¹³ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem.

¹⁴ Škerl, Prispevki.

¹⁵ Mikužev zbornik; Ferenc, Izbrana dela (prva knjiga); Ževart, Styriaca.

¹⁶ Dežman, Zgodovina mladih.

etnologa Božidarja Jezernika o življenju v italijanskih koncentracijskih taboriščih Boj za obstanek¹⁷ in že po osamosvojitvi leta 1993 še njegova antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih.¹⁸ Zanimivo, da je Dežmanovo pobudo med starejšimi zgodovinarji podprl le deklarirani marksist in žrtev Stalinovih čistk France Klopčič, ostali pa so pobudo zavrnili in se od nje distancirali, tako da je do dejanskih sprememb prišlo šele po ideološki sprostitvi v drugi polovici 80 let prejšnjega stoletja.

V domovini medvojni premaganci in njihova resnica nista imela pravice javnega obstoja, kaj šele, da bi lahko sooblikovala podobo o medvojnih preteklosti. V emigraciji v Argentini in Združenih državah Amerike, kamor je po koncu druge svetovne vojne odšlo okoli 25.000 nasprotnikov partizanskega gibanja, se je kljub temu razvil njihov pogled na medvojno dogajanje. Interpretacija nasprotnikov partizanstva v emigraciji je bil logično usmerjena v pojasnjevanje in opravičevanje njihovega medvojnega stališča in temu primerno shematska in črno-bela.

Zgodovinopisje pred novimi izzivi

Slovenska historiografija o drugi svetovni vojni v času pred demokratičnimi spremembami je bila v precejšnji meri verodostojna glede faktografije, glede na njen pretežno pozitivistično-deskriptivni značaj in nekaterih vidikov vojnega dogajanja (npr. okupacijski sistemi), vendar je bila poleg metodološke togosti, njena glavna pomanjkljivost interpretacija, o kateri se ni razpravljalo, saj je bila ta rezervirana za vodilne politike in ideologe. Posledice takega ideološkega dirigiranja za zgodovinopisje o drugi svetovni vojni so bile škodljive, saj je bil rezultat ideološko-političnega zoževanja zgodovinskega obzorja izrazito enostranska in shematska podoba preteklosti. Šele po ideološki sprostitvi v drugi polovici 80. let prejšnjega stoletja se je z rahlim zamikom tudi slovensko zgodovinopisje o drugi svetovni vojni v večji meri usmerilo tudi v proučevanje kompleksnejših in interpretativno zahtevnejših tem, kar je imelo za posledico pojav interpretacijskega pluralizma.¹⁹ S tem so bili dejansko postavljeni temelji in možnosti za uravnoteženo raziskovalno delovanje. To pa je pomenilo, da so se odprla nova vprašanja, ki so bila pogojena tako z vsebinskimi kot tudi s terminološkimi in metodološkimi problemi.²⁰

Pri gledanju na drugo svetovno vojno na Slovenskem smo bili dolgo časa ujeti v ideološko politično podobo, ki je štiri leta prikazovala zelo enostransko. Zastavlja se vprašanje, kako to sliko uravnotežiti z drugo sliko, ki je prav tako shematska, ideološka in enostranska, vendar napisana s protipartizanske strani.

Zgodovinski elementi, tesno povezani z legitimnostjo prejšnjega režima, so bili po vseh tranzicijskih državah podvrženi skoraj popolnemu prevrednotenju. Ugledni britanski zgodovinar Tony Judt je tako stanje opisal z izjavo, da kar je bilo

¹⁷ Jezernik, Boj za obstanek.

¹⁸ Jezernik, Spol in spolnost.

¹⁹ Lukan, Zur Historiographie in Slowenien, str. 358–362.

²⁰ Vodopivec, Historiography in Slovenia, str. 8.

prej uradna komunistična resnica, je postalo uradna laž. Uvajanje takih poenostavljenih načel je skrajno problematično in gre v primeru preučevanja II. svetovne vojne na Slovenskem za poskus vzpostavljanju nove enostranske »resnice«, ki naj bi zamenjala prejšnjo enostransko »resnico« iz obdobja komunizma. Gre za rušenje mitov z vzpostavljanjem novih. Dogajanje med drugo svetovno vojno na Slovenskem pa je bilo precej bolj kompleksno, da bi lahko iskali razjasnitev njegovih problemov s takimi preprostimi zamenjavami tez.

Kljub mnogim skupnim značilnostim z večino vzhodnoevropskih komunističnih držav se je položaj Jugoslavije razlikoval predvsem po tem, da je tu prišlo v pogojih splošno evropskega protihitlerjevskega boja do avtohtone revolucije, ki je bila predvsem zaradi sočasnega protiokupatorskega odpora pod vodstvom KPJ, ki so ga zavezniki šteli kot prispevek v skupnem boju, tudi priznana s strani velike protihitlerjevske koalicije kot celote. Tako so z mednarodnopravnega vidika jugoslovanski komunisti na podlagi sporazumov med voditeljem partizanskega gibanja Josipom Brozom Titom in predsednikom jugoslovanske vlade v emigraciji Ivanom Šubašićem prevzeli oblast po legalni poti, kar pa seveda ne pomeni, da ni prišlo na notranjepolitičnem področju do diskontinuitete s predvojnimi režimom. Tudi medvojni razvoj po posameznih jugoslovanskih pokrajinah je bil zelo različen, tako da so se dogodki v Sloveniji odvijali na zelo specifičen način. Za čas med letoma 1941 in 1945 je značilno, da slovensko ozemlje ni bilo le okupirano, temveč tudi razkosano in s strani sosednjih držav tudi anektirano (z nemške strani sicer le de facto, ne pa tudi de iure). Vsi trije okupatorji (nemški, italijanski in madžarski) so imeli namen raznaroditi Slovence, razlikovali so se le po načinu in metodah. Za Slovence kot etnično enoto v okviru reda, ki so ustvarjale sile osi dolgoročno ni bilo prostora. Po začetni diskreditaciji predvojne politične elite ob napadu sil osi na Jugoslavijo s kolaboracijo z italijanskim okupatorjem, ki je bila posledica (neuspešnega) iskanja rešitve za Slovence na strani sil osi in njene kasnejše pasivne drže pri organiziranju odporniške dejavnosti, so razmere omogočile slovenskim komunistom, da so uspešno organizirali množično odporniško gibanje, ki je imelo za cilj poleg izгона okupatorjev tudi revolucionarni prevzem oblasti. Po drugi strani je del slovenskih meščanskih sil zabredel tudi v kolaboracijo, najprej z italijanskim in nato z nemškim okupatorjem. Kot razlog za kolaboracijo so meščanske sile sicer navajale zgolj nasprotovanje komunistični revoluciji, čeprav so bili dejanski razlogi zanje mnogo bolj kompleksni, a je sodelovanje z okupatorjem v spletu domačih in mednarodnih okoliščin privedlo protikomunistično stran, da se je znašla v taboru poražencev v drugi svetovni vojni. Glede na to, da so bili med okupacijo 1941–1945 aktualni tudi povsem notranjepolitični problemi, lahko rečemo, da je potekala predvsem v Ljubljanski pokrajini tudi državljanska vojna. Vsestranski prikaz je potrebno še posebej izpostaviti, ker se razmere v Sloveniji zelo pogosto obravnavajo brez upoštevanja jugoslovanskega okvira, kot tudi brez širšega mednarodnega konteksta. Tako se nemalokrat ustvarja vtis, da je šlo v Sloveniji le za nekakšen lokalni notranji spor, ki je bil povsem neodvisen od svetovnega dogajanja. Po drugi strani pa se skuša razmeram v Ljubljanski pokrajini pripisati vseslovenski značaj, s čimer se zabrisuje specifičen razvoj po ostalih slovenskih pokrajinah. Zaradi globine

vzrokov je tako jasno, da so na tehtnici problemi, ki zaradi svoje kompleksnosti in protislovnosti ne morejo biti enostransko in enoznačno interpretirani.²¹

Politika in stroka – namesto sprave kulturni boj

Optimistična pričakovanja, da bo z demokratizacijo družbe tudi konec političnih pritiskov na zgodovinopisje, se niso povsem uresničila. Ob razčiščevanju preteklosti predstavlja dogajanje med drugo svetovno vojno na Slovenskem še vedno enega od osrednjih vprašanj ter tako ostaja s svojimi učinki aktualno tudi danes. Pri zgodovinski presoji ostaja obdobje med letoma 1941–1945 še vedno predmet najbolj protislovnih ocen. V skladu z različnimi pogledi na sodobnost ocenjujejo različne politične skupine tudi preteklost različno in v tem pogledu Slovenija ne predstavlja nikakršne izjeme. To pa pomeni, da je postala problematika druge svetovne vojne tudi prvovrstno politično vprašanje, ki ga izrabljajo za politične boje zagovorniki različnih političnih opcij.²²

Tako je na prošnjo državnega zbora (parlamenta) Republike Slovenije, ki je želel ostre polemike o značaju novejše slovenske zgodovine preseči s študijo strokovnjakov,²³ ki bi predstavljala temelj za opredeljevanje stališč v parlamentu, nastal kratek pregled najboljčutljivejših tem slovenske novejše zgodovine. Leta 1995 je poročilo z naslovom Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955 izdal Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Poročilo je zajemalo »slovensko politiko tridesetih let, ko se je polarizacija in ideološka nestrpnost povečevala, drugo svetovno vojno, ko so nasprotja dosegla vrhunec in se zaključuje s petdesetimi leti (...), ko je začel popuščati pritisk totalitarne države.«²⁴ Vendar tudi s tem poročilom ni bilo doseženo minimalno družbeno soglasja o preteklosti. Projekt sprave med vojno sovražnih strani, ki je bil zelo populariziran ob osamosvojitvi Slovenije leta 1991, je doživel neuspeh, saj je šel razvoj prav v nasprotno smer, to je v poglobljanje razlik.²⁵

Desetletje in pol obstoja samostojne države je bilo tako v znamenju notranjepolitičnega spopada, ki se ga je oprijelo bolj ali manj posrečeno ime kulturni boj. V začetnem obdobju ne gre spregledati njegovih pozitivnih učinkov, predvsem pri prehodu iz črno belega in enostranskega prikazovanja II. svetovne vojne v kompleksno in večplastno proučevanje te problematike. V sklopu razčiščevanja je tako dobila pravico do obstoja in legitimnega pogleda tudi do tedaj v domovini prepovedana in zamolčana, v emigraciji pa še kako živa interpretacija medvojne dogajanja pri nas. Postopoma so se tudi izoblikovali različni pogledi in so prišle do izraza legitimne razlike v pogledih med posameznimi zgodovinarji, kar je povsem

²¹ Godeša, *Druga svetovna vojna*, str. 32–37.

²² Repe, *The Place*, str. 127–143.

²³ Avtorji so bili Zdenko Čepič, Tone Ferenc, Aleš Gabrič, Bojan Godeša, Boris Mlakar, Dušan Nečak, Jože Prinčič, Janko Prunk, Božo Repe, Anka Vidovič-Miklavčič, Peter Vodopivec in Milan Ževart.

²⁴ Ključne značilnosti, str. 3.

²⁵ Slabe, *Slovenska narodna sprava*, str. 431–446.

logično in normalno za demokratične družbe. Že zelo kmalu pa se je pokazala tudi druga, bolj problematična plat kulturnobojnega merjenja moči. V deloma celo umetno vzpodbujeno nestrpno vzdušje, je namesto dialoške tekmovalnosti, ki bi v izmenjavi stališč in mnenj privedla do novih spoznanj, prišlo bolj do izraza izključevanje in ignoriranje dognanj, ki se niso ujemala z lastnimi pogledi ter predvsem apriorno vztrajanje na okopih lastnih »resnic«. Če se z razdalje 15 let ozremo na »dosežke« kulturnega boja lahko ugotovimo, da se je domet njegovih pozitivnih učinkov danes v veliki meri že izčrpal. Kljub zavidljivemu številu najrazličnejših pogledov, mnenj in tez je bil izkupiček kulturnobojnega merjenja po strokovni plati razmeroma skromen in omejen. Razčiščevanje je namreč v pretežni meri privedlo le do obnovitve medvojnih tez, ki so bile mnogokrat v razgretim nestrpnem vzdušju predstavljene in dojete kot nova odkritja in pogledi, čeprav je šlo v mnogih primerih zgolj za ponovno oživitev že znanih pogledov. Tako se za marsikaterim delom v skladu s takšnim »odkrivanjem novih, ideološko neobremenjenih in objektivnih Resnic« skriva zgolj današnjemu trenutku prilagojeno prenašanje vzorcev, ki so se izoblikovali v miselnih krogih politične emigracije. Ta enostranski črno-beli prikaz pa seveda ni nastal z namenom, da bi se dokopali do verodostojne podobe, k čemer naj bi težilo sodobno slovensko zgodovinopisje, temveč, da bi si zagotovili prevlado lastne interpretacije in s tem opravičili svoje sporno medvojno delovanje. Vsa tovrstna sporna dela, nastala v kulturnobojnem vzdušju, imajo zato zgolj prehodni pomen in je njihova dolgoročna verodostojnost skrajno vprašljiva. Ob tem pa velja pristaviti, da kažeta obe interpretaciji v genezi medvojnega dogajanja zrcalno podobo in se dejansko razlikujeta predvsem v vrednostnem predznaku, ne pa tudi v strukturi dojemanja spornega obdobja. Obe interpretaciji namreč obvladuje deterministični pristop o premočrtnosti medvojnega razvoja, kjer se zdi zgodovinski izid v retrospektivi skoraj nujen. Tako smo prav zaradi kulturnobojnega vzdušja v slovenski družbi pogosto priča pojavu, da so se stari miselni in metodološki vzorci dejansko ohranili, spremenil se je le vrednostni predznak.

Socialno in kulturno zgodovinska problematika v luči revizije – zapostavljena plat II. svetovne vojne

S spremembami v slovenskem zgodovinopisju se je postavilo tudi vprašanje historičnega revizionizma, za katerega nekateri trdijo, da ga sploh ni, drugi spet, da povsem obvladuje slovensko stvarnost. Menim, da ni mogoče zanikati dejstva, da skušajo po zatonu komunizma v vsesplošnem vzpostavljanju novega sistema vrednot tudi poraženci v drugi svetovni vojni pridobiti položaj, ki bi njihovo medvojno držo ovrednotil v zanje ugodnejši luči. Tako so v Sloveniji v določenih krogih težnje, da bi se ne le relativiziralo pomen odpornišтва, temveč da bi se mu vzela vsakršna pozitivna vloga, ob hkratnem poudarjanju, da med vojno sploh ni bilo kolaboracije.²⁶ Ta pojav pa ni značilen le za postkomunistična okolja Srednje

²⁶ Riha, V Sloveniji.

in Vzhodne Evrope, temveč tudi za nekatere druge države, eden bolj značilnih primerov je tudi Italija. Sicer pa je spekter te problematike zelo širok in raznolik ter pogojen s konkretnimi, pogosto zelo specifičnimi razmerami.

Polemika o razširjenosti revizionizma in totalitarne dediščine pa ne more spremeniti dejstva, da se je podoba medvojne preteklosti spremenila in dopolnila, v nekaterih pogledih manj, v drugih pa tudi bistveno. Tako se je problematika druge svetovne vojne in odporništva demitologizirala in postala je predmet kritičnega vrednotenja.

Jasno je, da revizija sama po sebi ni nujno negativen pojav. Dejansko se pogled na preteklost spreminja in to ni pojav, ki bi bil značilen le za postkomunistične družbe, čeprav je tu zaradi globine sprememb morda bolj izrazit. Zgodovina se vedno na novo tematizira in problematizira že uveljavljene poglede. Pri pisanju zgodovine smo priča neprestanemu spreminjanju zgodovine in njenega novega interpretiranja. Vsaka generacija gleda na preteklost iz svojega lastnega časa in si o preteklosti zastavlja vprašanja, povezana s časom v katerem živi. To pa je pomenilo, da so se odprla nova vprašanja, ki so bila pogojena tako z vsebinskimi kot tudi s metodološkimi problemi.

Na prvem pomembnejšem posvetu o drugi svetovni vojni na Slovenskem po ideološki sprostitvi, ki ga je z naslovom Slovenski upor 1941 organizirala maja 1991 SAZU so se odprli novi problemi, ki so odprli dotlej skoraj neznane razsežnosti pri obravnavanju idejno-političnih vprašanj.²⁷ Ti vidiki so bili v javnosti tedaj tako aktualni (npr. vprašanje revolucije, njenega značaja in umestitve v osvobodilni boj),²⁸ da so povsem zasenčili druge prav tako inovativne pristope pri obravnavi druge svetovne vojne.²⁹ Ta simpozij pa je v veliki meri tudi že nakazal smer v kateri bo potekalo zanimanje strokovne, pa tudi širše javnosti.

Z nekaj skromnimi izjemami je bilo za čas druge svetovne vojne polje socialno-antropoloških, gospodarskih in kulturnih študij, ki bi zajemale vsakdanje življenje, probleme malega človeka, stereotipe in mikro zgodovino med vojno v času demokratičnih sprememb tako skoraj še povsem nedotaknjeno. Ob dejstvu, da prav ti vidiki v veliki meri omogočajo prepoznavanje kompleksnosti in protislovnosti vojnega časa, bi bila potreba po pospešenem proučevanju teh vprašanj še toliko bolj upravičena. Vendar se je večina raziskovalne energije v prelomnih časih osredotočila v politično-ideološko (re)interpretacijo druge svetovne vojne, medtem ko so bila metodološka in konceptualna vprašanja in širjenje področij raziskovanja potisnjena na obrobje. Na to pomanjkljivost slovenskega zgodovinopisja o drugi svetovni vojni nekateri zgodovinarji že nekaj časa opozarjajo.³⁰ Pri tem je potrebno opozoriti, da slovenske razmere v zgodovinopisju v kontekstu raziskovanja novejših zgodovine v postkomunistični vzhodni Evropi niso izjemne. Kljub temu se upravičeno postavlja vprašanje zakaj je šel razvoj raziskav s področja druge svetovne vojne (tudi) v Sloveniji v tej smeri.

²⁷ Godeša, Priprave.

²⁸ Puhar, Zgodovinarji o OF.

²⁹ Npr. Gestrin, Svet pod Krimom in Dežman, Tržič z okolico.

³⁰ Godeša, Druga svetovna vojna, str. 37 in Luthar, Between Reinterpretation, str. 331–349.

V evropskem zgodovinopisju ima proučevanje socialne zgodovine, vsakdanjega življenja, problemov malega človeka že tradicijo, v slovenskem zgodovinopisju pa je postalo aktualno v drugi polovici osemdesetih dvajsetega stoletja, pri čemer, pa se je, kot opozarjajo poznavalci te problematike, lahko naslonilo tudi na dela starejših slovenskih zgodovinarjev (npr. Josip Mal).³¹ V zadnjih dvajsetih letih se je proučevanje teh vidikov precej razmahnilo, popularno je zlasti med mlajšimi generacijami zgodovinarjev, časovno pa se osredotočajo pretežno na 19. stoletje in prvo polovico 20. stoletja. V Celju izhaja od srede 90. let revija *Zgodovina za vse* – vse za zgodovino, ki vzpodbuja raziskovanje vsakdanjega življenja in njena paradigmatska usmeritev je historična antropologija. V tem pogledu slovensko zgodovinopisje sledi zahodnoevropskim trendom.

Zato kljub skromnim nastavkom iz predhodnih obdobj, razlaga o pomanjkanju tradicije kot razlogu za zapostavljenost proučevanja teh vidikov druge svetovne vojne drži le do neke mere. Takšen pristop k proučevanju druge svetovne vojne je bil lahko v naelektrnem ozračju razumljen celo kot poskus relativizacije, če ne celo prikrivanja komunistične preteklosti, ker je postavljaj pod vprašaj enostranske in shematske poglede, ki so jih skušali uveljaviti nekateri politično izpostavljeni zgodovinarji. K takemu stanju je torej precej prispeval način razčiščevanje polpretekle zgodovine, to je bilo sicer povsem legitimno in tudi nujno potrebno, vendar ga je zaznamovalo manihejsko vzdušje netolerantnosti, ki ni bilo naklonjeno odpiranju novega kompleksa vprašanj metodološkega in teoretičnega značaja po vzoru sodobnega zahodnoevropskega zgodovinopisja. V tem pogledu je značilna usoda revije *Borec*, ki se je leta 1990 preoblikovala iz »revije za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij« v »revijo za zgodovino, antropologijo in književnost«. Takšna njena usmerjenost je sprva veliko obetala kot možno konceptualno središče novih raziskav. Njen potencial pa ni bil do kraja izkoriščen, ker so se poti njenih idejnih pobudnikov (Božo Repe in Jože Dežman) tako politično kot tudi konceptualno razšle prav pod vplivom politično-ideoloških delitev v slovenski družbi in sta se raziskovalca usmerila v proučevanje medijsko bolj odmevnih tem (npr. Repe o slovenski osamosvojitvi 1991 in Dežman v proučevanje totalitarnih prvin komunistične družbe).

V razmerah, v katerih se ni izoblikovalo neko idejno središče za proučevanje druge svetovne vojne (npr. ustanova oz. revija), se je le postopoma in nesistematično uveljavljala nova smer v zgodovinopisje, a vendarle lahko zapišemo, da v zadnji letih te vidike obravnavajo tudi slovenski zgodovinarji, ki se ukvarjajo z drugo svetovno vojno. Skupna točka vseh raziskovalcev je predvsem izbira tem, ki se razlikujejo od klasičnih vojaško-političnih obravnav druge svetovne vojne. Prevladujejo sicer mlajše generacije, a so se takšnih tem lotevali tudi starejši, uveljavljeni zgodovinarji.³² Določenemu krogu raziskovalcev je postalo jasno, da v okviru proučevanja

³¹ Studen, *Proučevanje slovenskega vsakdanjika*, str. 20–23.

³² Tako je Ferdo Gestrin, sicer predvsem poznavalec ekonomske zgodovine starejši obdobj, v veliki meri nezadovoljen s predhodnim raziskavami, v svoji knjigi *Svet pod Krimom* med prvimi opozoril na mnogokrat protislovno in kompleksno hierarhijo vrednot malih ljudi, ki so vplivale na njihovo medvojno opredeljevanje.

človekove preteklosti, brez poznavanja vseh raznolikih segmentov vsakdanjega življenja in socialno-ekonomskega ozadja, ki se nahaja in dogaja znotraj družbe, ne more spoznati globalne podobe druge svetovne vojne. Po mnenju teh raziskovalcev sta vojaško-politična in institucionalna perspektiva sicer pomembni gledišči vojnega dogajanja, vendar še zdaleč ne edini in vseobsegajoči. Podrobnih raziskav so vredni tudi gospodarski, socialni in kulturni vidiki življenja ljudi v vojni. Tako so se slovenski raziskovalci posvetili razkrivanju prav teh vidikov, ki zadevajo občutljivo tkivo življenjskega sveta malega človeka. Tako širjenje opazovalnega kota in sestavljanje kompleksnejše globalne podobe vojne je postavilo raziskovalce pred nove izzive in nova metodološka vprašanja. Ob takem ohlapnem izhodišču je tudi izbor tem izjemno raznolik in zajemajo socialno-ekonomske vidike, vsakdanje življenje v vojaških enotah in v okupacijskih razmerah ter mikro študije o usodah posameznikov.

Marta Verginella je z značilnim naslovom *Ljudje v vojni* želela med prvimi opozoriti na potrebo po drugačnem pristopu pri obravnavi spomina na medvojno dogajanje na Primorskem.³³ Verginella je v uvodu izpostavila metodološke probleme, ki so bila povezani z vprašanjem gradiva. Viri, ki so se ohranili, omogočajo zgodovinarju predvsem osvetljevanje političnih in vojaških vidikov vojnega časa, nemalokrat pa so skopi z informacijami, ki bi osvetlile gospodarske, socialne in kulturne pretese, na podlagi katerih bi lahko opredelili tektonske spremembe v življenju družbenih slojev in skupin v vojnem času. Opozorila je, da so pičle možnosti do dostopa socialno-zgodovinsko pomembnih informacij za to obdobje lahko resna ovira možnosti, ker močno zožijo socialno zgodovinske vidike delovanja malega človeka. Pomanjkanje ali celo odsotnost pisnih virov, kot tudi predhodna selekcija proizvedene dokumentacije, jo je vzpodbudilo k pritegnitvi ustni virov (oral history), ki predstavljajo pomembno dopolnilo pri povrnitvi besede malim ljudem in vsem tistim, ki niso zapustili zapisanih dokumentov in so bili zato nevidni v veliki, »uradni« zgodovini. V dotedanji literaturi raziskovan spomin na okupacijo in raznarodovanje je bil predstavljen kot nerazdružljiva celota, kar lahko interpretiramo kot uspešno ideološko indoktrinacijo in prevlado kolektivne zgodbe nad individualno. Temeljno sporočilo knjige je v izpostavljenem pogled »od spodaj navzgor«, ki je linearno in enozvočno podobo primorskega antifašizma in odpora prikazal kot zavajajočo, saj so življenje primorskih Slovencev pogojevale raznovrstne socialne, gospodarske, kulturne in politične spremenljivke. K problematiki spominov³⁴ in malega človeka v totalni drugi svetovni vojni se je Verginella vračala tudi še kasneje.³⁵

Prvo monografsko delo, ki enakovredno obravnava vse vpletene strani med okupacijo v Sloveniji je knjiga Bojana Godeše z naslovom *Kdor ni z nami*, je proti nam³⁶ in govori o slovenskih izobražencih med drugo svetovno vojno. S primerjalno analizo je avtor prikazal temeljne vzroke za večinsko opredelitev slo-

³³ *Ljudje v vojni*.

³⁴ Verginella, *Guerra e memorie slovene*.

³⁵ Verginella, *Suha pašta*.

³⁶ Godeša, *Kdor ni z nami*.

venskih izobražencev za odporniško gibanje, tako njihovo ideološko osnovo kot tudi pragmatične plati tega opredeljevanja, kjer je prišla do izraza vsa kompleksnost in protislovnost tedanje dobe. Avtor ugotavlja, da so v izrednih vojnih okoliščinah razmere najbolj ustrezale ekstremnim političnim opcijam (tako levim kot desnim), ki so s poenostavljanjem skušale z manihejsko delitvijo razdeliti intelektualce in jih postaviti pred izvršeno dejstvo. To je dotlej marginalnim radikalnim skupinam tudi uspelo, tako da se je slovenska družba v vojni v precejšnji meri preoblikovala po njihovih merilih. Temeljno sporočilo dela je, da čas nestrpnosti, od tod tudi izvira naslov knjige, ni bil najbolj naklonjen razmišljujočim in z lastno glavo mislečim intelektualcem, kar naj bi bila sicer njihova glavna značilnost.

Doroteja Lešnik in Gregor Tomc sta izdala knjigo *Rdeče in črno* (Slovensko partizanstvo in domobranstvo),³⁷ kjer niso bili v ospredju zanimanja spopadi ali oborožitev, ampak tisto, kar je v ozadju vojaške organizacije. To pa so notranji odnosi, odnosi z okoljem, vsakdanje življenje, vrednote in norme. Za to usmeritev je značilna želja po odmiku od polpreteklega uradnega zgodovinopisja in razumevanja takratnega časa, a hkrati tudi za distanco od ideoloških poskusov prevrednotenja druge svetovne vojne. V raziskavi gre za odkrivanje novega prostora, ki nam kaže še drug obraz, o katerem mnoga desetletja skorajda nismo slišali. Gre za prikaz zanemarjene plati razvoja partizanske in domobranske vojske na Slovenskem, ki kaže na povsem navadne ljudmi s vsemi slabostmi in tegobami ter strahovi vojne časa vred, ki jim dopusti, da so lahko končno tudi ne-junaki, ne-poveljniki, ne-heroji in ne-revolucionarji. Pred tem sta tudi Jože Dežman in Nataša Budna prikazala življenje partizanov v manjši vojaški enoti.³⁸ Na vprašanje socialnega porekla partizanske vojske pa je opozoril Damijan Guštin,³⁹ ki se je kasneje usmeril v proučevanje življenja v okupatorjevih zaporih.⁴⁰

Nov pristop pri proučevanju okupacijskih sistemov in življenja pod okupacijo na Štajerskem so prinesle raziskave Aleksandra Žižka, kjer so prišle do izraza tudi vsakodnevne tegobe malega človeka, kar je spremenilo prejšnjo optiko dojemanja okupacije, ki je bila prikazana zgolj skozi nasilje in raznarodovalne ukrepe.⁴¹ Kasneje se je Žižek ukvarjal tudi z oblikami indoktrinacije prebivalstva na Štajerskem s strani nemških okupacijskih oblasti.⁴² S primerjavo preskrbe med prvo in drugo svetovno vojno se je ukvarjal Bojan Himmelreich.⁴³ Prvo obsežnejše delo, ki skuša zajeti celotno problematiko vsakdanjega življenja je knjiga Mojce Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*.⁴⁴ Jedro raziskave tvorijo poglavja, ki odstirajo širši kontekst upravnega, socialnega, gospodarskega, zdravstvenega, kulturnega in družabnega življenja v prestolnici.

³⁷ Lešnik/Tomc, *Rdeče in črno*.

³⁸ Dežman/Kodrič Budna, *Gorenjski partizan*.

³⁹ Guštin, *Rast in razvoj*.

⁴⁰ Guštin, *Slovenci v okupatorjevih zaporih*.

⁴¹ Žižek, *Kratek oris strukture*.

⁴² Žižek, *Slovenci, Vindišarji, Spodnještajerci*.

⁴³ Himmelreich, *Namesto zemlje*.

⁴⁴ Šorn, *Življenje Ljubljančanov*.

Zanimanje za slovensko zgodovino druge svetovne vojne v tujini se je po osamosvojitvi povečalo, kar kažejo tudi knjige⁴⁵ in raziskave posameznih avtorjev (Michael Wedekind, Rolf Wörsdorfer, Dieter Blumenwitz, Marcus Ferrar, Tamara Griesser Pečar), od katerih so se nekateri ukvarjali tudi s socialno – antropološkimi vidiki in s tem prispevali k bolj poglobljenemu vedenju o dogajanju med drugo svetovno vojno v Sloveniji. V tem pogledu velja izpostaviti predvsem Sabine Rutar⁴⁶ in Silvijo Kavčič.⁴⁷

Čeprav kulturnobojno ozračje praviloma ni bilo naklonjeno zgoraj omenjenim vrstam raziskav, pa se je zgodilo, da so bili kot stranski produkt polemik izpostavljene tudi teme, ki so zanimive z vidika proučevanja vsakdanjega življenje malega človeka oz. socialno-kulturni vidiki druge svetovne vojne. Iz politično pogojenih motivov se je tako odprla razprava o celotnem številu žrtev med drugo svetovno vojno, kjer so vpletene strani poudarjale predvsem »svoje« žrtve. Gordijski vozle je bil presekani šele z raziskavo Inštituta za novejšo zgodovino, ki se je dokopala (številka še ni dokončna in raziskava še poteka) do številke preko 90 tisoč žrtev⁴⁸ druge svetovne vojne na ozemlju današnje republike Slovenije, kar je predstavljalo približno 6% tedanjega prebivalstva in uvršča Slovenijo med države z nadpovprečnim številom žrtev.⁴⁹ Raziskava je bogata tudi s podatki, ki omogočajo tudi analizo socialne, starostne, spolne in poklicne strukture žrtev. Na to temo je Državni svet Republike Slovenije jeseni 2004 tudi priredil znanstveni posvet.⁵⁰ Pri problematizaciji spomina na žrtve druge svetovne vojne velja omeniti tudi razpravo Brede in Ota Lutharja, Kolonizacija spomina – politika in tekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991.⁵¹

Podobno se je v devetdesetih letih na podlagi političnih zahtev odprlo vprašanje slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko.⁵² Gre za do tedaj prezrt problem, ki se dotika tisoč ljudi na Štajerskem in Gorenjskem.

V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja se je na Slovenskem začelo tudi sistematično raziskovanje zgodovine žensk (Marija Wakounig, Marta Verginella, Sabina Ž. Žnidarič, Peter Vodopivec, Andrej Studen) in je bilo leta 2004 tradicionalno zborovanje slovenskih zgodovinarjev (32. po vrsti) v Celju v celoti posvečeno vprašanju žensk.⁵³ Vlogo žensk med drugo svetovno vojno so obravnavale Vida Deželak Barič,⁵⁴ Dunja Dobaja⁵⁵ in Ljuba Dornik.⁵⁶ O vlogi žensk v

⁴⁵ Jochem/Seiderer (ur.), *Entrechtung, Vertreibung, Mord*.

⁴⁶ Rutar, *Zwischen Volkstumspolitik und Volksbefreiungskampf; War, memory; Totalitarian structures*.

⁴⁷ Kavčič, *Überleben und Erinnern*.

⁴⁸ Pred raziskavo so se ocene gibale med 60 in 65 000 žrtvami.

⁴⁹ Tominšek Rihtar/Šorn, *Žrtve*, str. 13–21.

⁵⁰ *Žrtve vojne in revolucije*.

⁵¹ Zbornik Janka Pleterskega.

⁵² Žnidarič/Dežman/Puklavac, *Nemška mobilizacija Slovencev*.

⁵³ *Ženske skozi zgodovino*.

⁵⁴ *Politizacija žensk*.

⁵⁵ *Podoba ženske*.

⁵⁶ *Vloga ženski*.

protirevolucionarnem taboru pa je pisal tudi Boris Mlakar.⁵⁷ Sicer pa je bil »ženska« problematika v zgodovinopisju druge svetovne vojne bolj ali manj vseskozi prisotna, pri čemer velja izpostaviti v novejšem obdobju predvsem razpravo Vide Deželak Barič, Vloga in položaj žensk v NOB in revoluciji⁵⁸ ter prevod iz nemščine dela Silvije Kavčič o slovenskih taboriščnicah, ki je pisan z vidika sodobnih metodoloških pristopov.⁵⁹ Iz omenjenih razprav je razvidno, da so imele v partizanskem gibanju ženske sicer specifično vlogo, ki pa je bila relativno pomembna, medtem ko je bila kolaboracionistična in protirevolucionarna dejavnost skoraj izključno »moška zadeva«.

Kljub premajhni zastopanosti sodobnih smeri v slovenskem zgodovinopisju druge svetovne vojne pa so spoznanja, ki jih odstirajo nove raziskave, vključena tudi v obsežnejše preglede o medvojnem dogajanju in se jih skuša umestiti v širši okvir nacionalne zgodovine. Koncept Slovenske kronike XX. Stoletja (1900–1995), ki jo je sredi 90 let izdala Nova revija (glavni urednik Marjan Drnovšek) in je bila za slovenske razmere tržna uspešnica, je bil v celoti zasnovan na novih spoznanjih, tako vsebinske kot metodološke narave, tako da je bilo skladno s to usmeritvijo in s stanjem raziskav obravnavano tudi obdobje druge svetovne vojne (urednik in pisec večine gesel Bojan Godeša). Plod dolgoletnega raziskovalnega dela Inštituta za novejšo zgodovino je obsežno kolektivno delo Slovenska novejša zgodovina, ki zajema obdobje od oblikovanja programa Zedinjene Slovenije 1848 do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1992.⁶⁰ V njej je celovito zajeto tudi obdobje druge svetovne vojne na Slovenskem, tako da so upoštevani tako politični, kulturni, socialni in gospodarski vidiki tega obdobja. Avtorji (Vida Deželak Barič, Tone Ferenc, Damijan Guštin, Boris Mlakar in Bojan Godeša, ki je bil tudi urednik) so pri pisanju upoštevali tudi najnovejša znanstvene ugotovitve iz devetdesetih let 20. stoletja, tako da lahko štejemo prikaz za doslej najbolj vsestranski pregled druge svetovne vojne na Slovenskem. Poleg večje ideološke uravnoteženosti se poglavja o drugi svetovni vojni v Slovenski novejši zgodovini razlikujejo od predhodnih del prav po tej vsestranski obravnavi.

V knjigi Petra Vodopivca Od Pohlinoe slovnice do samostojne države⁶¹ predstavlja poglavje o drugi svetovni vojni prvo avtorsko zasnovano znanstveno sintezo tega najbolj protislovnega in spornega obdobja v slovenski novejši zgodovini po osamosvojitvi Slovenije 1991. Poglavje temelji na poglobljenem poznavanju izrazito večplastnega medvojnega dogajanja, pri čemer avtor upošteva vsa najnovejša dognanja zgodovinske stroke o drugi svetovni vojni. Istočasno je potrebno poudariti, da se Vodopivec ni branil podati tudi osebnih ocen in vrednotenj, kar daje delu še dodatno vrednost.⁶² Vodopivec, eden osrednjih vzpodbujevalcev novih smeri v

⁵⁷ Mlakar, *Ženska kot objekt*.

⁵⁸ Razprava je izšla v zborniku, ki ga je uredila Milica G. Antič, *Naše žene volijo*.

⁵⁹ Kavčič, *Preživele smo*.

⁶⁰ Slovenska novejša zgodovina.

⁶¹ Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice*.

⁶² Nekoliko predelan Vodopivčev tekst o drugi svetovni vojni je objavljen tudi v Štih/Simoniti/Vodopivec, *Slowenische geschichte*.

slovenskem zgodovinopisju, je tudi v svoji monografiji upošteval nova spoznanja na področje socialnoekonomske in kulturne zgodovine. Rezultat takega avtorjevega pristopa je celovit in uravnotežen prikaz druge svetovne vojne na Slovenskem. Knjiga predstavlja kakovostno nov in zaokrožen pogled na obdobje naše zgodovine, ki je bilo dosedaj prikazovano vse prevečkrat enostransko in črnobelo.

Vse to kaže, da socialno-zgodovinske in antropološke raziskave vendarle imajo odmev v zgodovinarski srenji in se jih upošteva tudi za čas okupacije 1941–1945, kot njihov sestavni del, čeprav je delež tovrstnih raziskav še razmeroma skromen. S takimi deli se širi poznavanje druge svetovne vojne, čeprav so ta dela nemalokrat v ozadju zanimanja širše javnosti.⁶³ V tem pogledu je še veliko možnosti za bolj enakomerno obdelavo vseh plati druge svetovne vojne, kar pa seveda ne pomeni, kot si morda nekateri predstavljajo, da je področje klasičnih politično-ideološko-vojaških tem že povsem izčrpano. Dilema, ali klasične zgodovinske teme ali novi pristopi, se mi zdi zgrešena, bolj gre za vprašanje uravnoteženosti, ki bo omogočilo čimbolj celovit in poglobljen prikaz medvojnega dogajanja,

Vsekakor lahko zapišemo, da je v zadnjih 20 letih slovensko zgodovinopisje o drugi svetovni vojni naredilo kakovosten premik s prehodom iz pretežno enostranskega prikazovanja v poglobljeno in kompleksno preučevanje, kar je bilo posledica večje možnosti svobodnega raziskovanja, dostopnosti arhivskega gradiva in ne nazadnje dejstva, da vsaka generacija piše svojo zgodovino. Velja posebej poudariti, da pri tem prevrednotenju ni šlo le za njeno idejnopolično razsežnost, temveč tudi za uveljavitev novih metodoloških prijemov, s katerimi so se razširila področja raziskovanja.⁶⁴ Kljub nespornemu napredku v raziskovanju, pa druga svetovna vojna na Slovenskem še nima enoznačne in ne dokončne ocene. V prihodnosti bo potrebno razjasniti še celo vrsto odprtih vprašanj. Kar zadeva problematiko druge svetovne vojne obstaja namreč še vrsta vprašanj, na katere imamo Slovenci zelo različne odgovore. V tem pogledu slovenski zgodovinarji v evropskem kontekstu nismo nič izjemnega, a hkrati tudi ni nujno, da so razhajanja pogojena izključno z različnimi ideološkimi in političnimi predznaki. Dejstvo je, da viri zgodovinarju resda onemogočajo popolno svobodo, a hkrati stvari ne fiksirajo tako zelo, da bi zares onemogočili različne interpretacije. Za slovensko zgodovinopisje lahko rečemo, da so njegovi rezultati zadnjih let ravno toliko ambivalentni kot je celotna politična in ekonomska tranzicija, tako da smo priča zelo raznoliki podobi. Nasprotujoče si ocene o doseženem si lahko ponazorimo z dilemo o tem, ali je kozarec že do polovice napolnjen, ali pa je še vedno na pol prazen. Kljub temu, da enotnega pogleda na obdobje okupacije še ni in da tudi ne bi imelo smisla na silo poenotiti spomina nanj, mislim, da bi bil že precejšen dosežek za zgodovinopisje II. svetovne vojne, če bi postalo del »normalnega« in nič več »ekskluzivnega« zgodovinopisja.

⁶³ Ta vidik zelo poudarja Nečak, *Slowenische Historiographie*, str. 335–344.

⁶⁴ Verginella, *La Seconda guerra*, str. 127–133.

Seznam literature

- Čepič, Zdenko/Nečak, Dušan/ Stiplovšek, Miroslav (ur.), *Mikužev zbornik*. Ljubljana 1999.
- Deželak Barič, Vida, Vloga in položaj žensk v NOB in revoluciji. *Antič G., Milica (ur.), Naše žene volijo*. Ljubljana 1999.
- Deželak Barič, Vida, Politizacija žensk v času druge svetovne vojne. *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Celje 2004.
- Dežman, Jože, Zgodovina mladih, zgodovina o mladih. *Anka Vidovič Miklavčič (ur.), Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem*. Ljubljana 1982.
- Dežman, Jože, Tržič z okolico v letih 1941/1942. *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Ljubljana 1991.
- Dežman, Jože/Kodrič Budna, Nataša, *Gorenjski partizan. Gorenjski odred 1942–1945*. Kranj 1992.
- Dobaja, Dunja, Podoba ženske v slovenskem katoliškem časopisju med drugo svetovno vojno. *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Celje 2004.
- Dornik, Ljuba, Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem, pred, med in po drugi svetovni vojni. *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Celje 2004.
- Drnovšek, Darinka, *Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Ljubljana 2000.
- Ferenc, Tone, Le système d'occupation des nazis en Slovenie. *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941–1945*. Beograd 1963.
- Ferenc, Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor 1968.
- Ferenc, Tone, *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierung in Slowenien 1941–1945*. Maribor 1980.
- Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*. Maribor 1987.
- Ferenc, Tone, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945* (3 knjige). Ljubljana 1985–1991.
- Ferenc, Tone, *La provincia »italiana« di Lubiana. Documenti 1941–1942*. Videm 1994.
- Ferenc, Tone, *Dies irae. Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana 2002.
- Ferenc, Tone, *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. (I. – Razkosanje in aneksionizem)*. Ljubljana 2006.
- Gestrin, Ferdo, *Svet pod Krimom v letih 1941–1942*. Ljubljana 1993.
- Godeša, Bojan, Priprave na revolucijo ali osvobodilni boj? *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Ljubljana 1991.
- Godeša, Bojan, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana 1995.
- Godeša, Bojan, Druga svetovna vojna in današnje slovenske travme. *Ervin Dolenc (ur.), Problemi slovenskega zgodovinskega pisarstva o 20. stoletju*. Ljubljana 1999.
- Guštin, Damijan, *Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 in krajevno ter socialni izvor njenih borcev*. Magistrska naloga na FF v Ljubljani, 1987.
- Guštin, Damijan, *Slovenci v okupatorjevih zaporih*. Ljubljana 2006.
- Himmelreich, Bojan, *Namesto zemlje črn kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje 2001.
- Jezernik, Božidar, *Boj za obstanek: o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*. Ljubljana 1983.

- Jezernik, Božidar, *Spol in spolnost in extremis: antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravensbrück, Auschwitz 1933–1945*. Ljubljana 1993.
- Jochem, Gerhard/Seiderer, Georg (ur.), *Entrechnung, Vertreibung, Mord. NS-Unrecht in Slowenien und seine Spuren in Bayern 1941–1945*. Berlin 2005.
- Kavčič, Silvija, *Überleben und Erinnern. Slowenninen in Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*. Berlin 2007.
- Kavčič, Silvija, *Preživele smo in se spominjamo. Slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück*. Ljubljana 2007.
- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*. Ljubljana 1995.
- Lešnik, Doroteja/Tomc, Gregor, *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo*. Ljubljana 1995.
- Lukan, Walter, *Zur Historiographie in Slowenien nach dem Zerfall Jugoslawiens. Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. Österreichische Osthefte 2002, št. 1–2*.
- Luthar, Breda/Luthar, Oto, *Kolonizacija spomina – politika in tekstualnost domobraskih spomenikov po letu 1991. Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana 2003.
- Luthar, Oto, *Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s. Ulf Brunnbauer (ur.), (Re)Writing History in Southeast Europe after Socialism*. Münster 2004.
- Mikuž, Metod, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji* (5 knjig). Ljubljana 1961–1973.
- Mlakar, Boris, *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*. Ljubljana 1982.
- Mlakar, Boris, *Ženska kot objekt in subjekt v okviru protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino 2004, št. 1*.
- Nečak, Dušan, *Slowenische Historiographie: Das »Projekt einer anderen Geschichte«. Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. Österreichische Osthefte 2002, št. 1–2*.
- Puhar, Alenka, *Zgodovinarji o OF, njenih akterjih, ozadju in značaju. Delo, 26. maj 1991*.
- Repe, Božo, *The place of the Second World war in the internal Evolution of Post-War Slovenia and Yugoslavia. Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War, št. 30–31 (1999–2000)*.
- Riha, Lenart, *V Sloveniji kolaboracije ni bilo. Pogovor z dr. Markom Kremžarjem. Tretji dan. Krščanska revija za duhovnost in kulturo 2006, št. 5–6*.
- Rutar, Sabine, *Zwischen Volkstumspolitik und Volksbefreiungskampf. Braunkohlenbau im deutschen besetzten Slowenien. Zwangsarbeit im Bergwerk. Die Arbeitseinsatz im Kohlenbergbau des Deutsches Reiches und der besetzten Gebiete im Ersten und Zweiten Weltkrieg*. Essen 2005.
- Rutar, Sabine, *War, memory, and the nation in the northeastern Adriatic: a contribution to methodology. Vojna in mir na Primorskem*. Koper 2005.
- Rutar, Sabine, *Totalitarian structures and social practice: deviance in Yugoslavia between 1941 and 1951. Acta histriae 2007, št. 2*.
- Saje, Franček, *Belogardizem*. Ljubljana 1951.
- Saje, Franček, *Belogardizem – ponovno pol stoletja po zadnji izdaji*. Mengeš 2008.
- Slabe, Janja, *Slovenska narodna sprava v časopisju 1984–1997. Prispevki za novejšo zgodovino 2006, št. 1 (Kresalov zbornik)*.
- Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*. Ljubljana 2005.

- Studen, Andrej, Proučevanje slovenskega vsakdanjika. *Ervin Dolenc (ur.), Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju*. Ljubljana 1999.
- Škerl, France, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega delovanja. *Zgodovinski časopis* 1951, št. 1–4.
- Škerl, France, Problem koalicije v Osvobodilni fronti. *Naša sodobnost* 1953.
- Škerl, France, *Počeci partizanskega pokreta u Sloveniji*. Beograd 1956.
- Škerl, France, Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941–1943). *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1966, št. 1–2.
- Škerl, France, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. *Zgodovinski časopis* 1967.
- Šorn, Mojca, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2007.
- Štih, Peter/Simoniti, Vasko/Vodopivec, Peter, *Slowenische geschichte. Gesellschaft-Politik-Kultur*. Graz 2008.
- Tominšek Rihtar, Tadeja/Šorn, Mojca, Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941–januar 1946). *Žrtve vojne in revolucije*. Ljubljana 2005.
- Verginella, Marta, *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*. Koper 1995.
- Verginella, Marta, Guerra e memorie slovene. *Friuli e Venezia Giulia. Storia del'900*. Gorica 1997.
- Verginella, Marta, *Suha pašta, pesek in bombe. Vojni dnevnik Bruna Trampuža*. Koper 2004.
- Verginella, Marta, La Seconda guerra mondiale e le memorie slovene. *Qualestoria* 2006, št. 1.
- Vodopivec, Peter, Historiography in Slovenia today. *Slovene studies. Journal of the society for Slovene studies* 2003, št. 1–2.
- Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana 2006.
- Ževart, Milan, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*. Ljubljana 1977.
- Ževart, Milan, *Styriaca. Izbrana dela*. Velenje 2005.
- Žižek, Aleksander, Kratek obris strukture in delovanja Štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941 do 1945. *Celjski zbornik* 1993.
- Žižek, Aleksander, Slovenci, Vindišarji, Spodnještajerci in banditi. Vloga Štajerske domovinske zveze in tiska – časnikov Štajerski gospodar in Marburger Zeitung pri indoktrinaciji spodnještajerskega prebivalstva. *Acta Histriae* 2007, št. 2.
- Žnidarič, Marjan/Dežman, Jože/Puklavec, Ludvik, *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*. Celje 2001.

SUMMARY

Revision and Prospects of New Vistas: An Opportunity for a »Different« Kind of History?

Bojan Godeša

The gradual political shift of the second half of the 1980s, which indicated future ideological changes, affected also Slovene historiography. Albeit a slight delay, researchers focusing on the Second World War started to investigate more complex and interpretatively more challenging subjects. The newly-born interpretative pluralism formed the basis of, and opened up new possibilities for, well-balanced research work. It gave birth to new questions that have been the result of thematic, terminological, and methodological issues.

With the exception of a handful of modest texts, more comprehensive social, anthropological, economic, and cultural studies exploring wartime micro history, stereotypes, and everyday lives and problems of average people were still very scarce in the period of democratic changes in Slovenia. Since these are the topics that largely give insight into the complexity and contradictions of wartime the need for such studies was all the more pressing. However, most studies conducted at the time focused on political and ideological (re)interpretations of the Second World War while methodological and conceptual issues, along with the need to expand the scope of scientific research, remained in the background.

These were the circumstances in which a new historiographic orientation gradually started to develop. Although no institution or publication focusing on this subject has been created to facilitate research some of the Slovene historians who focus their scientific attention on the period of the Second World War have recently started to investigate these new aspects. While most of them can be said to belong to the younger generation of researchers there have also been certain prominent historians who became interested in this subject. What they all have in common is the choice of themes that no longer focus on classical military and political aspects of the war. A certain circle of researchers came to realize that no in-depth knowledge of the Second World War can be obtained without a prior investigation of different segments of everyday life and of socio-economic characteristics of that period.

Even though the prevailing atmosphere of that time was not generally favorably disposed toward such studies a side product of various polemics was the birth of interesting questions pertaining to everyday life of the common people and to various sociocultural aspects of this war.

In view of the above, it seems that sociohistorical and anthropological studies do resonate within the historical community. Even though historical studies of this kind are still relatively rare these questions are gradually being included in historical research of the period of occupation between 1941 and 1945. Although not often in the very centre of public attention they nevertheless expand our knowledge about the Second World War. There are still many opportunities for a more balanced research of all aspects of the Second World War. However, this does not denote that all "classical" political, ideological, and military questions have already been completely exhausted. It is my opinion that the dilemma of choosing between classical historical topics and new approaches is a false one. This is more a question of balance that will give a more complete and thorough insight into the events taking place during the Second World War.

Zapisi

Peter Štih

Knjiga zamujene priložnosti

(Darko Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, Založba Annales, Koper 2008, 306 str.)

Čeprav je bil že v prejšnji številki Zgodovinskega časopisa (1-2, 63, 2009, str. 268–272) objavljen obsežnejši zapis o zgoraj navedeni knjigi, se želim v naslednjih vrsticah še enkrat vrniti k njej in ji v razliko od mojega predhodnika, ki je o njej poročal v precej panegirični maniri, nameniti nekaj kritičnih stavkov. Od tu tudi naslov prispevka, kajti knjiga po mojem mnenju ni izpolnila tistega, kar bi naj bila – kratka, dobra in zanesljiva informacija o glavnih potezah celotne istrske zgodovine. Prav to je namreč smisel takšnih in podobnih »kratkih zgodovin«: da nudijo bralcu v komprimirani obliki osnovne informacije o določeni vsebini in da ga seznani z bistvenimi stvarmi, ki so pomembne za razumevanje materije. So skratka sredstvo za pridobivanje osnovnega védenja in temelj za nadaljnje poglobljanje. Da dosežejo ta dva cilja pa morajo biti informacije, ki jih podajajo točne, formulacije natančne in razlage v skladu z doseženim stanjem raziskav, pri čemer se seveda samo po sebi razume, da strokovnost vsebine ne sme postati žrtev poljudnega stila pisanja, ki je velikokrat značilen za takšne preglede. Ne trdim, da Darovčeva knjiga vseh teh kvalitiet nima, jih pa ima zagotovo premalo vsaj v tistem delu, ki obravnava srednjeveško zgodovino Istre in ki sem ga že zaradi svoje strokovne usmeritve bral z največjim zanimanjem in velikimi pričakovanji.

Velikimi pričakovanji zato, ker je knjiga izšla kot dopolnjena in izboljšana izdaja dela, ki je prvič izšlo že leta 1992 z naslovom »Pregled zgodovine Istre« in je doživelo več ponatisov ter prevode v italijanščino (1993), hrvaščino (1996) in angleščino (1998) in ker sem pričakoval, da bodo popravljene evidentne (faktografske) netočnosti in površnosti, ki so se piscu zapisale v prvi izdaji. Nezadanje tudi zato, ker sem pričakoval, da so Darovcu, katerega raziskovalni opus je skorajda v celoti posvečen istrski preteklosti in ki je v vmesnem času napredoval do univerzitetnega profesorja, ki na koprski Fakulteti za humanistične študije predava prav zgodovino Istre (znotraj predmeta Zgodovina in etnologija Istre), postale v vmesnem času očitne slabosti in napake prve izdaje ocenjevane knjige. In končno so bila moja pričakovanja velika tudi zato, ker se avtor v predgovoru k drugi izdaji zahvaljuje številnim zgodovinarskim kolegom in kolegicam za predloge in pripombe, ki da so pripomogli k izboljšanju knjige. Ob njihovih uglednih imenih se tako še toliko bolj čudim, da so v prikazu srednjega veka ostale prav vse napake, površnosti in netočnosti iz prve izdaje, kar si lahko razlagam samo tako, da so tisti, ki se jim zahvaljuje za koristne nasvete in pripombe slabo opravili svoje delo ali pa, da ga sploh niso in se jim avtor zahvaljuje za nekaj, kar ni bilo opravljeno.

Svojo kritiko in tudi razočaranje nad knjigo, ki spada v svoji prvi – in ne dvomim, da tudi v svoji drugi – izdaji vsaj pri dveh predmetih tudi med obvezno študijsko literaturo študentov zgodovine v Kopru in s tem med temeljne vire njihovega znanja o prostoru, v katerem študirajo (in večinoma živijo), utemeljujem s sledečimi primeri iz (pre)kratkega poglavja o zgodovini Istre v srednjem veku (vsega skupaj 37 strani, od tega kar 12 strani ilustracij, a niti enega zemljevida!).

Razdelek o srednjem veku uvaja kratko poglavje o »preseljevanju narodov« in propadu zahodnorimskega cesarstva, ki sodi po svoji vsebini sicer še v pozno antiko. Njegova glavna misel je, da so bili Istri prihranjeni težki časi, povzročeni z migracijami barabarskih ljudstev v Italijo od poznega 4. stoletja naprej, pri čemer naj bi odločilno zaslugo za to imelo »zaporno obzidje, ki se je razprostiralo v liniji od Trsata, na Stari trg pri Ložu, do Planine« (str. 49). Avtor tu očitno misli na sistem zapor, poznan že v pozni antiki z imenom *claustra Alpium Iuliarum*, ki je varoval občutljivo in najbolj ranljivo mejo Italije. A ta na severu ni segal samo do Planine, kot bi bilo mogoče razumeti besedilo (podobno se ponovi tudi na str. 51), ampak se je preko Hrušice, kjer je bil ob glavni in najpomembnejši cesti Emona–Akvileja skoncentriran tudi pglavitni del celotnega obrambnega sistema, nadaljeval vse do doline Zilje na Koroškem.¹ Predvsem pa ta obrambni sistem, sestavljen iz zapornih zidov, obrambnih stolpov in večjih utrdb, ni bil neke vrste rimski »Kitajski zid«, kot bi lahko sklepal nepoučeni bralec iz dikcije, da je šlo za »obzidje«, ki da se je razprostiralo od Trsata do Planine.

Glede avtorjeve trditve, da je prav ta obrambni sistem obvaroval Istro pred plenjenji barabarskih ljudstev v 5. in prvi polovici 6. stoletja, pa je potrebno reči sledeče. Takrat obrambni sistem očitno ni več funkcioniral, saj so tuja ljudstva oziroma vojske (npr. Kvadi in Sarmati že 374, Zahodni Goti 401 in 408, Huni 452, Vzhodni Goti 489, bizantinska vojska 539 in 552, Langobardi 568) večkrat prešla varovano območje brez težav. Pavel Diakon tako npr. izrecno pravi, da je vstopil Alboin s svojimi Langobardi na območje Benečije, ki je prva provinca Italije, »brez vsakršnih ovir«² in aktivna vloga te vojne krajine oziroma njenega obrambnega sistema je zadnjič izpričana v državljanski vojni med Teodozijem I. in Evgenijem leta 394, ki se je končala z znano in znamenito bitko pri Frigidu v Vipavski dolini.³ Vzroke za to, da Istra – vsaj po informacijah, ki jih imamo – v času teh velikih migracij in plenilnih ter osvajalnih vojaških pohodov ni doživljala usode sosednjih pokrajin, bo torej treba iskati drugje; nemara v tem, da za cilje, ki so jih zasledovali

¹ Gl. Jaroslav Šašel, Peter Petru (izd.), *Claustra Alpium Iuliarum* 1. Fontes (Katalogi in monografije Narodnega muzeja v Ljubljani 5, Ljubljana 1971); Jaroslav Šašel, *Opera selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 386 sl.

² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* (ed. Georg Waitz, MGH, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* 48, Hannover 1878) II 9 (Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1, Ljubljana 1902, št. 71; zaradi lažje dostopnosti navajam poleg standardnih izdaj virov v opombah v oklepaju tudi slovenski regest v Kosovem Gradivu).

³ Gl. Rajko Bratož (izd.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit/ Zahodni Ilirk in severovzhodna Italija v poznorimski dobi* (Situla 34, Ljubljana 1996); isti, *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 12, Ljubljana 1994).

barbarski voditelji in njihova ljudstva, ni bila primarnega pomena; poleg tega je ležala stran od glavne, zgoraj omenjene vpadne ceste v Italijo.

V poglavju o Istri v bizantinskem obdobju je potrebno popraviti že kar prvi stavek, da je polotok že od časa, ko je 538–539 prišel pod oblast cesarja v Konstantinoplu spadal v upravnem oziru pod eksarhat v Raveni (str. 51). Tudi zato, ker je v kontradikciji z drugim stavkom istega poglavja, da sta bili civilna in vojaška oblast v bizantinski Benečiji in Istri sprva ločeni, saj to ne gre skupaj z eksarhatsko upravo, ki je v enih rokah združila vojaško in civilno oblast (eksarh je vojaški naslov, ki je v 4. stol. označeval nižjega, v 6. stol. pa že visokega oficirja in poveljnika velikih vojaških enot). Celinska Italija (brez Sicilije, Sardinije in Korzike) je bila namreč ob oziroma po osvojitvi sprva podrejena kar Narsesu kot poveljniku bizantinske vojske v Italiji, ki mu je nato na čelu uprave Italije sledil Longin, ki je imel položaj pretorskega prefekta. Prvi eksarh je v Italiji izpričan šele 584 (Smaragd) in z dobrimi razlogi se domneva, da je do upravne reorganizacije in uvedbe eksarhata prišlo šele na začetku vlade cesarja Mavrikija (582–602).⁴ Za časa njegove vlade se prvič omenja tudi eksarh Afrike (591) in po besedah Georgija Ostrogorskega je prav organizacija eksarhata v Italiji in Afriki »odprla epoho militarizacije bizantinske uprave in je služila kot vzor za kasnejšo tematsko ureditev.«⁵

Vprašljiva je tudi trditev, da je segla bizantinska oblast v Istri po langobardskih, avarskih in slovanskih vdorih na polotok na začetku 7. stoletja na vzhodu le do Raše in Učke ter na severu do južnega roba Čičarije in Buzeta. Zanj ni v virih nobene prave opore. Najstarejša slovanska naselitev v Istri, ki je po raziskavah Milka Kosa segla do kraškega roba na liniji Trst–Reka, sama po sebi namreč še ne določa politične meje, za katero ni nujno, da se je pokrivala s poselitveno. Kajti tako kot poznamo s Slovani naseljena področja, ki so bila bodisi pod oblastjo bavorskega vojvode (Kremsmünster) ali pa langobardskega furlanskega duksa (*regio Zellia*), so lahko obstajala takšna slovanska območja tudi pod bizantinsko oblastjo v Istri. Eno takšnih bi lahko bil prostor ob reki Raši, ki naj bi po mnenju hrvaške historiografije spadalo v okvir prvotne slovanske naselitve v Istro.⁶ To ozemlje je nedvomno vsaj v pozni bizantinski dobi v Istri spadalo pod bizantinsko oblast, saj je Labin v listini Rižanskega zbora naveden med mesti in kašteli, ki so plačevala davek cesarju v Konstantinoplu.⁷ S tem se seveda postavlja tudi vprašanje ali je meja bizantinske Istre na vzhodu res segla samo do linije Učka–Raša, saj je k Labinu pripadajoči teritorij prejkone segal do par kilometrov oddaljenega Rabca in s tem do Jadranskega morja v Kvarnerskem zalivu. Nasploh vemo o mejah v

⁴ Gl. Ernst Mayer, *Italianische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunft-herrschaft*, II. Band (Leipzig 1909) 81 sl.; 127 sl.; Jadran Ferluga, *Exarch, Exarchat, Lexikon des Mittelalters* 4, (München–Zürich 1987) 154 sl.

⁵ Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Handbuch der Altertums-wissenschaft 12, München ³1963) 68.

⁶ Gl. Lujo Margetić, *Histrica et Adriatica* (Collana degli Atti – Centro di Ricerche storiche di Rovigno 6, Trieste 1983) 148 sl.

⁷ *Placitum Rizianense* (ed. Harald Krahwinkler, »...in loco qui dicitur Riziano ...« Zbor v Rižani pri Koprju leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804, Knjižnica Annales 40, Koper 2004) 72 (Gradivo 2, št. 23).

Istri v zgodnjem srednjem veku zelo malo in tako nismo v stanju določiti tudi meje tržaškega numerusa, ki se kot posebna vojaško-teritorialna enota edinkrat omenja v listini Rižanskega zbora leta 804. Ali sega njegova ustanovitev res že v čas langobardsko-avarsko-slovanskih vpadov v Istro konec 6. in v začetku 7. stoletja in ali se je »raztezal od Timava po kraškem delu Istre vse do Kastava« lahko zgolj domnevamo, vsekakor pa to ni »očitno«, niti ne moremo tega postavljati kot dejstvo (str. 53).⁸

Tudi glede prvih vesti, ki povezujejo Slované z Istro bi si želel bolj natančnih formulacij. Takole piše Darovec: »... je Istrane posebno preplašil skupen vdor Avarov ali Obrov in Slovanov leta 599; tedaj se Slovani prvič omenjajo v tej pokrajini, in sicer v ohranjenih zgodovinskih virih vatikanske papeževe kancelarije, naslednjega leta 600 pa jih omenja tudi sam papež Gregor I.« (str. 51). Če pustimo ob strani grd hrvatizem, ki se je prikradel v tekst in ki sta ga spregledali tudi v kolofonu navedeni lektorici, je potrebno povedati, da izvirata obe vesti iz dveh pisem papeža Gregorja I., ki so se nam v prepisu ohranile v njegovem registru; ta pa je nastal kot del poslovanja papeške pisarne.⁹ Med prvo in drugo vestjo ni tako glede njenega izvora nobene dihotomije, ki bi jo bilo potrebno izpostavljati na način, da izvira ena vest iz papeške pisarne, druga pa od papeža. Glede vsebine obeh pisem pa je vendarle pomembno, da poroča prvo iz leta 599 le o zmagah nad Slovani, ki jih je dosegel eksarh Italije Kalinik. O kakšnem skupnem avarsko-slovanskem vdoru v Istro ni govora in tudi to, da se ta vest nanaša na polotok je zgolj – čeprav splošno sprejeta – domneva. Nič kaj verjetna pa je zato trditev, da »le skromni arheološki izsledki pričajo, da so bili Slovani v mestnih obrambnih milicah najemni vojaki, predvsem ob Mirni, kjer se je razprostiral obrambni pas koprsko-novigrajske škofije« (str. 53). Iz arheoloških najdb pač ni mogoče iztisniti zaključka upravnega značaja, da so utrdbe (če so to sploh bile!) ob Mirni sodile v obrambni pas koprsko-novigrajske škofije (za katero niti ne vemo, kako dolgo je obstajala), kar z drugimi besedami pomeni, da jih je ta škofija kontrolirala, vzdrževala in financirala. Še manj pa je mogoče na podlagi arheoloških najdb trditi, da so Slovani sodelovali v mestnih obrambnih milicah in imeli v njih status najemnih vojakov – o tem bi nam lahko govorili le pisni in epigrafski viri, ki jih pa seveda nimamo.

Naj v zvezi s Slovani omenim še Darovčevo mnenje, da je vzroke za to, da se Slovani po svojem prihodu v predalpski prostor še dolgo niso pokristjanili iskati v odsotnosti dejavnosti oglejske cerkve, ki se je »raje ubadala s. t. i. shizmo 'treh kapitljev'« (str. 54). Z njim se ne morem strinjati. Pri vprašanju oglejskega misijona med Slovani pred koncem 8. stoletja ne gre namreč za vprašanje prioritete, ki bi ga bilo mogoče reducirati na to, kaj so v Ogleju delali raje in kaj manj navdušeno ampak za vprašanje realnih političnih razmer. In te so bile do konca 8. stoletja takšne, da Oglej, pa naj bi to počel še tako rad, akcije pokristjanjevanja ni mogel začeti,

⁸ Zadnji je poskusil določiti meje tržaškega numerusa Andrej Pleterski, *De Sclavis autem unde dictis*. Slovani in Vlasi na »nikogaršnjem« ozemlju istrskega zaledja, v: Istra med Vzhodom in Zahodom. Ob 120-letnici Rižanskega zbora (Acta Histriae 13, 2005, 1) 113 sl., in po njegovi rekonstrukciji je obsegal samo neposredno zaledje Tržaškega zaliva.

⁹ Gregorii I Papae registrum epistolarum 2 (ed. Ludo Moritz Hartmann, MGH, Epistolae 2, Berlin ²1957) IX, 154; X, 15 (Gradivo 1, št. 126, 131).

niti jo uspešno voditi, saj se je na vzhodni meji Italije začela poganska Avarija, v kateri je bilo vsakršno takšno podjetje nepredstavljivo dokler je imel tam oblast kagan. Vrata na vzhod so se misijonarjem odprla šele z zlomom avarske oblasti in v Ogleju so na novo nastalo situacijo tudi takoj reagirali: med udeleženci frankovskega vojaškega pohoda, ki je pod vodstvom Pipina, kralja Italije in sina Karla Velikega, 796 zapečatil usodo avarskega kaganata, je bil, kot je dobro znano, tudi patriarh Pavlin II. Kot po rangi najvišji prelat, je tudi vodil sinodo škofov nekje ob Donavi, na kateri so bile določene tako smernice pokristjanjevanja kot tudi misijonsko področje, za katerega sta bila odgovorna Salzburg in Oglej.¹⁰

V času slovanske naselitve v zaledje Istre in prvih barbarskih vpadov vanjo, je zgodovino polotoka močno zaznamoval tudi cerkveni razkol na severnem Jadranu, znan pod imenom istrska, pa tudi oglejska shizma. Nikakor pa to ni bila shizma »treh kapitljev«, kot se je zapisalo Darovcu (str. 54) in s čimer je iz shizme treh poglavij (iz lat. *capitulum*), ki je svoje ime dobila po spisih treh teologov (obsojenih na koncilu v Konstantinoplu 553), naredil kar shizmo treh zborov duhovnikov določenih cerkva – to namreč pomeni kapitelj! Shizma je imela za zgodovino severnojadranskega prostora, oglejske cerkve in Istre same kar najbolj dolgoročne in daljnosežne posledice. V bizantinskem Gradežu, metropolitnem središču shizmatičnih škofov, kamor je ob vdoru Langobardov v Italijo 568 iz Ogleja zbežal patriarh Pavlin I. in tja prenesel sedež oglejske cerkve, je bil 607 po smrti patriarha Severa, najbolj markantne figure istrske shizme, za patriarha izvoljen katoliški Kandijan. S tem se shizmatični škofje oglejske metropolitije z langobardskega ozemlja niso sprijaznili in v Ogleju je bil za patriarha izvoljen shizmatik Janez. Dvojne volitve 607 so pomenile razdelitev prej enotnega patriarhata na katoliški gradeški na bizantinskem in shizmatični oglejski na langobardskem ozemlju (tu je shizma vztrajala še skoraj do konca 7. stoletja). Meje cerkvenih provinc na severovzhodnem Jadranu so se prvič po 568 ponovno pokrile z državnimi in ta ureditev je (če odmislimo langobardsko okupacijo Istre med 751 in 774) vzdržala do frankovske osvojitve Istre 788, ko se je metropolit v bizantinskem Gradežu spet znašel v drugi državi kot del njegovih sufraganov (v Istri). Skladnost med cerkveno in državno organizacijo je ponovno vzpostavila sinoda v Mantovi 827, ki je istrske škofije podredila patriarhu v frankovskem Ogleju.¹¹

Gornji povzetek glavnih potez za Istro pomembne cerkvene zgodovine predstavlja splošno znana zgodovinska dejstva, a kljub temu Darovec v popolnem nasprotju

¹⁰ Gl. Rajko Bratož, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja (Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana 1990) 45 sl.; isti, Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov »ad ripas Danubii« in sinoda v Čedadu 796, v: Vinko Rajšp, Ernst Bruckmüller (ur.), Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod (Ljubljana 1999) 79 sl.

¹¹ Za gornji prikaz gl. npr. Heinrich Schmidinger, Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer (Publikationen des österreichischen Kulturinstituts in Rom I/1, Graz–Köln 1954) 5 sl.; Harald Krahwinkel, Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien–Köln–Weimar 1992) 69 sl.; Giorgio Fedalto, Aquileia, una chiesa due patriarcati (Scrittori della chiesa di Aquileia 1, Città Nuova 1999) 120 sl.

z njimi piše, da štejemo »ustanovitev in hkrati že ločitev gradeške patriarhije od oglejske ravno v leto 568« (str. 54). Za zbor v Mantovi 827, na katerem so poleg dveh cesarskih in dveh papeških odposlancev sodelovali tudi nadškofa iz Ravene in Milana ter številni škofje (in diakoni) iz Emilije, Ligurije in Benečije, uporablja Darovec izraz koncil (n.n.m.). To načeloma sicer ni narobe, saj izraža ta beseda v latinščini to, kar v grščini beseda sinoda, a vendar si danes z izrazom koncil predstavljamo zbor škofov celotne cerkve (zato tudi ekumenski ali vesoljni cerkveni koncil) medtem, ko s sinodo označujemo regionalne oziroma manjše cerkvene zbore, ki nimajo univerzalnega značaja. Za sodobnega bralca in njegov predstavniki svet bi bilo vsekakor bolje, če bi bil zbor v Mantovi označen z izrazom sinoda, kot stoji že v samem protokolu zapisnik zbora (*congregata est synodus in civitate Mantua*)¹² in kot je to poimenovanje običajno tudi v zgodovinopisni literaturi.

O začetkih frankovske oblasti v Istri Darovec piše, da so polotok Franki dobili za »zeleno mizo« in ne z vojaško zasedbo (str. 57). O tem kako in kdaj točno so Franki dobili Istro ne vemo nič, zagotovo je le to, da se je frankovska oblast nad polotok razširila pred avgustom 791, saj je takrat v frankovski vojski, ki je napadla avarsko postojanko nekje ob vzhodni meji Italije sodeloval tudi že kontingent iz Istre, ki ga je kot frankovski vazal vodil po imenu neznan istrski vojvoda. A v kolikor bi Franki Istro res dobili za zeleno mizo, torej na diplomatski način s pogajanjem in ne z okupacijo, bi to pomenilo, da so se Bizantinci odpovedali delu svojega državnega teritorija in priznali drugo oblast nad njim. Da temu vendarle ni bilo tako, kaže dejstvo, da je bil mir med Bizancem in Franki, ki je reševal tudi sporna vprašanja na severnem Jadranu, sklenjen po dolgotrajnih pogajanjih šele leta 812 v Aachnu.¹³ V kolikor bi bila frankovska oblast nad Istro že pred tem nesporna, bi se ta pokrajina zagotovo omenjala v zakonu o delitvi cesarstva iz 806 (*Diviso regnorum*), ki je Karlovemu sinu Pipinu namenjal precej povečano italjsko kraljestvo¹⁴, pa se ne. Prav tako se v tem zakonu ne omenjata niti Dalmacija niti Benetke (s svojim lagunskim svetom), ki sta prav tako bili del bizantinskega ozemlja, a sta 804 prišli pod frankovsko oblast, saj je Karel Veliki leta po Božiču 805 v Diedenhofnu, kamor sta se mu prišla pokloniti beneški dož in iz Dalmacije zadarski *dux* Pavel, ki ga je spremljal škof Donat, že izdal *Ordinatio de ducibus et populis tam Venetiae quam Dalmatiae*.¹⁵ Šele temu sledeča vojna in smrt sina Pipina 810 je pripravila Karla Velikega, da se je z aachenskim mirom dokončno odpovedal Dalmaciji in Benetkam, Bizanc pa mu je v zameno priznal cesarski naslov in se tudi za zeleno mizo *de iure* odpovedal Istri, ki jo je *de facto* izgubil pred avgustom 791.

¹² Concilium Mantuanum (ed. Alfred Werminghoff, MGH, Concilia II, Concilia aevi Karolini I/2, Hannover–Leipzig 1908) 584 (Gradivo 2, št. 93).

¹³ Gl. Peter Classen, Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 9, Sigmaringen 1988).

¹⁴ Diviso regnorum (ed. Alfred Boretius, MGH, Leges 2/1, Capitularia regum Francorum 1, Stuttgart 1984) 126–130.

¹⁵ Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi (ed. Friedrich Kurze, MGH, SS rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi, Hannover 1895) 120 sl. (Gradivo 2, št. 20).

O prehodu Istre izpod bizantinske v frankovsko politično sfero, o velikih spremembah, ki so se zgodile na polotoku v prvih letih frankovskega režima in sploh o tamkajšnjih razmerah nam priča tudi v širšem kontekstu izjemen dokument – listina Rižanskega zbora iz 804. Na njem so pred odposlanci Karla Velikega (in – kar pri Darovcu manjka – njegovega sina Pipina, ki je bil takrat kralj Italije v katero je sodila Istra) urejali spore med Istrani, tamkajšnjimi škofi in provincialno frankovsko oblastjo. Darovec (str. 58) ga je označil za »pogodbo med frankovsko fevdalno oblastjo in domačo municipalno (oblastjo).« V resnici ni dokument nobena pogodba ampak sodna listina (za katero se v samem dokumentu uporabljalo izrazi *diuudicatus et convenientia, repromissionis cartula*).¹⁶ V njej je v obliki zapisnika povzet sam potek sodnega zbora in sodnega postopka (v obliki inkvizicije), kot tudi razsodba, ki je odpravila vse novotarije (izjema so bili samo tisti slovanski kolonisti, za katere bo skupaj s predstavniki mest ugotovljeno, da jim ne »škodujejo), vpeljane« s strani provincialnega frankovskega nosilca oblasti (vojvode Ivana). Na zboru so bile torej uslišane praktično prav vse pritožbe Istranov in razsodbo je komaj mogoče označiti za »nekakšen kompromis« (str. 58), ampak prej za popoln uspeh Istranov.

Nepotrebna površnost in nereflektirana uporaba pojmov, ki imajo vendarle svoje natančne vsebine, se kaže tudi v delu, kjer Darovec v navezavi na Rižanski zbor govori o Slovanih: namesto o usodi »slovanskih kolonov iz [*recte*: z] Rižanskega zbora« (str. 59), bi bilo bolje govoriti o usodi slovanskih kolonistov, kajti pojem kolon (in z njim zvezan kolonat) že opredeljuje pravni položaj njegovega nosilca in način, kako je povezan z zemljo, ki jo obdeluje; tega pa iz listine Rižanskega zbora glede Slovanov ni moč razbrati. Prav tako uporablja Darovec v istem odseku teksta in le v razmaku nekaj vrstic za temeljno slovansko organizacijsko enoto enkrat izraz župnija, drugič pa hrvaško besedo županija, čeprav je v slovenščini to župa.¹⁷ Predvsem pa ni mogoče z Istro povezati opisa, »da so Slovani prišli v velikem številu ter se razporedili na tem gorskem območju, vendar niso oblikovali svojega kraljestva, niti mestec, niti župnij« (str. 59), ki naj bi izvirail iz spisa *De thematibus* Konstantina Porfirogeneta. Zanj je Darovec naštel, da je bil zgodovinar, pravnik in filozof, ni pa za čuda omenil, da je bil v prvi vrsti bizantinski cesar (908 oz. 913–959). Konstantinov spis o temah namreč ne vsebuje niti opisa Istre, niti je v tem precej kratkem delcu moč najti po vsebini enak ali vsaj ekvivalenten zapis.¹⁸ Naj ob robu Darovčevega razpravljanja o slovanskih župah in županih še opozorim, da se v listini iz 1199, v kateri se v Istri prvič omenja institucija župana, ne omenja samo župan Držiha iz Gračišča (str. 59) ampak tudi župan Andrej iz Plomina (*Zupanus Andreas filius Dentasio de Flaona; Zupanus Drasicha de Galegnana*).¹⁹

¹⁶ Placitum Rizianense (kot v op. 7) 80.

¹⁷ Gl. npr. Enciklopedija Slovenije 15 (Ljubljana 2001) 383.

¹⁸ Constantinus Porphyrogenitus, *De Thematibus et De Administrando Imperio* (ed. Immanuel Bekker, *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* III, Bonn 1840) 11–64; gl. tudi Božidar Ferjančič (iz.), *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* 2 (Posebna izdanja SAN 323, Beograd 1959) 74 sl.

¹⁹ Luka Kirac, *Crtime iz istarske povijesti* (Pazin 21990) 304; Maurizio Levak, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave* (Zagreb 2007) 91.

Prav tako ne razumem, kako lahko »agrarni razvoj, ki je tekel močnejše pod vplivom staroselcev (istrskih Romanov) oziroma v za Italijo značilnih oblikah agrarnega prava kot najemno razmerje (dediščina antičnega kolonata, liberaličnega zakupa itd.) brez stalne velikosti zemljišča kmečkega gospodarstva in zaradi tega brez ustaljenih velikostnih razmerij med različnimi tipi gospodarstev« (str. 59), »nakazuje« postopno širitev Slovanov. Sam namreč ne vidim nobene korelacije med slovansko širitvijo na polotoku in zapisanim »agrarnim razvojem«, ki hoče – če prav razumem – povedati samo to, da zaradi iz antike prevzetega kolonata in liberaličnega zakupa ni prišlo do oblikovanja po velikosti bolj ali manj uniformiranih podložnih gospodarskih obratov (kmetij). Prej bi nemara iz zapisanega lahko ravno obratno sklepali, da nakazuje preživetje antičnih agrarnih pravnih razmerij in institucij odsotnost Slovanov s svojimi oblikami agrarnega gospodarstva in agrarne organizacije. Predvsem pa se človek sprašuje, kako naj povedano razumeta povprečno zgodovinsko razgledan bralec ali pa študent zgodovine, katerima je knjiga v prvi vrsti namenjena. Še specialist si komaj lahko predstavlja – in vprašanje je če si predstavlja pravilno – kako naj bi potekal nakazani »agrarni razvoj« ter kaj je mišljeno s »stalno velikostjo zemljišča kmečkega gospodarstva« in z »ustaljenimi velikostnimi razmerji med različnimi tipi gospodarstev«. S takšnim načinom podajanja ni knjiga bralcu nič kaj prijazna.

Glede velikih sprememb na začetku frankovske oblasti na polotoku, ki so pripeljale do skrajnega nezadovoljstva istrskih mestnih elit in veleposestnikov ter končno tudi do Rižanskega zbora, se Darovec priključuje tradicionalnemu mnenju, da so bile posledica uvajanja frankovskega fevdalizma. Vendar novejša raziskave odpirajo novo perspektivo; namreč, da se večina pritožb nanaša na spremembe, ki so na novo urejale vojaško organizacijo Istre in ki so bile vpeljane zaradi nekakšnega permanentnega vojnega stanja, v katerem se je znašel polotok na začetku frankovske oblasti, ki korespondira tudi z začetkom avarskih vojn Karla Velikega.²⁰ Več kot desetletje dolgo sta dajali vojna in vojno stanje ton dogajanju med Italijo in Donavo na vzhodu. Odločilna vojaška pohoda, ki sta zapečatila usodo avarskega kaganta, sta šla v letih 795 in 796 iz Furlanije, ki je tako postala mostišče za vojaške operacije največjih dimenzij. Ne more biti dvoma, da je tudi Istra, katere vojaški kontingent je sodeloval že na prvem pohodu v Avarijo poleti 791, čutila vse posledice, ki sta jih prinašala vojna in priprave nanjo in da je morala nositi svoj del bremena: tako v ljudeh, kot v materialnih resursih. Življenje z vojno in za vojno je izčrpavalo ljudi in pokrajine. Angažirati je bilo potrebno vse razpoložljive sile, prilagoditi ekonomijo in centralizirati odločanje. Doseči te cilje in izpolniti ukaze Karla Velikega je pomenilo uvesti številne spremembe v vsakdanjem življenju. Izogniti se jim ni

²⁰ Gl. Stefan Esders, Regionale Selbstbehauptung zwischen Byzanz und dem Frankenreich. Die inquisitio der Rechtsgewohnheiten Istriens durch die Sendboten Karls des Großen und Pippins von Italien, v: Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken in Mittelalter und frühen Neuzeit (Gesellschaft, Kultur und Schrift. Mediävistische Beiträge 7, Frankfurt am Main 1999) 49 sl.; Peter Štih, Istra na začetku frankovske oblasti in v kontekstu razmer na širšem prostoru med severnim Jadranom in srednjo Donavo, v: Istra med Vzhodom in Zahodom. Ob 1200 letnici Rižanskega zbora (Acta Histriae 13, 2005, 1) 1 sl.

mogla niti Istra, ki je skupaj s Furlanijo in Bavarsko tvorila takorekoč prvo frontno linijo frankovske ekspanzije proti jugovzhodu.

Vzroki, ki so pripeljali do nezadovoljstva Istranov in do hudega konflikta s provincialnim predstavnikom oblasti tako niso bili zgolj posledica zamenjave bizantinskega režima s frankovskim, kar naj bi sprožilo fevdalizacijo in s tem spremembe v istrski družbi, ali zgolj posledica samopašnosti, koruptivnosti in nepotizma novega vojvode Ivana. Ti vzroki so v veliki meri temeljili v vojaško-politični situaciji širšega prostora v zadnjem desetletju 8. stoletja, ki je terjala nove in nove materialne in človeške resurse. Zagotoviti jih, je bila naloga, za katero je bil na provincialni ravni operativno odgovoren vojvoda Ivan. V ta namen je moral sprejeti in udeležiti vrsto ukrepov, katerih namen je bil ustvariti bolj učinkovit vojaški ustroj pokrajine kot pa ga je omogočala zatečena ureditev, temelječa na mestni samoupravi, ki je bila v rokah domače aristokracije. Z odpravo tribunata je centraliziral in okreplil moč osrednjega vojaškega poveljstva, s povišanimi in novimi davki ter služnostmi je skušal pokriti rastoče stroške in obveznosti, z zaostritvijo vojaške obveze in z naseljevanjem novih ljudi pa pridobiti nove rekrute. Razpravo, ki je osvetlila dogajanje v Istri pred Rižanskim zborom in tudi razloge za njegov sklic z novega zornega kota in ki je bila 2004 predstavljena na simpoziju ob 1200 letnici Rižanskega zbora v Kopru, je Darovec sicer vključil v dopolnjen seznam literature v knjigi, upošteval pa ni iz nje ničesar.

Kar se tiče nadaljnega prikaza politične in upravne zgodovine Istre, kjer se po Darovcu že s frankovsko zasedbo začenja doba »nemških vladarjev« in kar je anahrona formulacija, je opozoriti, da furlanskega krajišnika Balderika na državnem zboru v Aachnu leta 828 ni odstavil Ludvik Nemški (str. 57). To je storil njegov oče in cesar Ludvik Pobožni.²¹ Glede štirih grofij, na katere je bila takrat razdeljena nekdanja Balderikova velika Furlanska mejna krajina, in katerih imena nam Frankovski državni anali ne sporočajo, pa obstojajo v zgodovinopisju zelo različna mnenja. Grafenauerjevo, ki ga povzema Darovec, in po katerem so širi grofije bile Furlanija, Istra, grofija ob Savi (za to ime danes vemo, da ni iz karolinške dobe ampak kasnejša interpolacija v ponarejeno Arnulfovo listino iz 895; zgornje Posavje je takrat pokrival pojem *Carniola*) in spodnja Panonija severno od Drave, je le eno med njimi. Je pa bilo v zadnjem času izpostavljenih kar nekaj argumentov, da je ena med njimi morala biti tudi Karantanija (in ne Spodnja Panonija).²²

Prav tako se ni mogoče strinjati z avtorjevim mnenjem, da je igrala Istra v okviru leta 976 vzpostavljene vojvodine Koroške »samostojno deželno vlogo«, kar utemeljuje s tem, da »so se vojvode velikokrat imenovali karantanski in istrski vojvode, kot. npr. Adalberon leta 1000 (*dux Carentani et Hystriae*) ali njegov naslednik Konrad (*ducatum in Carentano et in Histria*)« (str. 57). Že to, da je vladarjevo oblast in interese v Istri zastopal in izvrševal (mejni grof, katerega

²¹ Annales regni Francorum (kot v op. 15) 174 (Gradivo 2, št. 96).

²² Gl. Krahwinkler, Friaul (kot v op. 11) 195 sl. in op. 418, 419; Herwig Wolfram, Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergbd. 31, Wien–München 1995) 306 sl.

oblast je povsem primerljiva s tisto, ki sta jo npr. imela (mejna) grofa v Furlaniji ali na Kranjskem, ne kaže, da bi Istra uživala večjo (ali manjšo) samostojnost in avtonomnost kot sosednji (mejni) grofiji. Tudi Adalbero Eppensteinski leta 1000 še ni bil vojvoda. To je postal šele leta 1012 in ni v vladarskih in drugih listinah nikoli označen kot koroški in istrski vojvoda ampak zgolj kot *dux*, *dux istius marchiae* ali pa *dux Carentanorum* in *dux de Carinthia*. Zgolj v dveh historiografskih delih literarnega značaja, ki sta obe nastali šele po Adalberovi smrti (Wipo, *Gesta Chuonradi II. imperatoris*, Herman iz Reichenaua, *Chronicon*), je Eppensteinec (in za njim tudi Konrad II.) označen kot koroški in istrski vojvoda oziroma pri Wipu enkrat celo kot *dux Histriae*. A ker je Wipu Adalbero tudi *dux Carantanorum* in *dux Histrianorum sive Carintanorum*, je očitno, da sta mu oba pojma veljala za sinonimna.²³ Naslovi, ki sta jih nosila Adalbero in Konrad II. ali ki so jima bili nadevani šele po njuni smrti, torej ne nudijo nobene prave opore za zaključek, da je Istra uživala nek posebno samostojen položaj, ki bi ga lahko primerjali z deželnim – in ga tudi ni mogla. Jer pa res, da so mejne krajine na jugu Koroške (z izjemo Veronske marke) na začetku 11. stoletja postale praktično neodvinse od oblasti koroškega vojvode, vendar to ni veljalo samo za Istro, in njen položaj ni bil zato v ničemer izjemen.

Podvomimo lahko tudi v trditev na isti strani, da se je Istra »dokončno oblikovala v samostojno mejno grofijo, ki jo je nemški cesar Henrik III., želeč oslabiti vpliv koroških vojvod, podelil v fevd Udalriku Weimarskemu (1040–1070).« Najprej je tu dejstvo, da se Ulrik Weimar-Orlamündski prvič omenja kot istrski mejni grof leta 1061 v listini puljskega škofa Megingauda in sicer na način, ki je tudi kulturnozgodovinsko zelo zanimiv: med naštetimi pričami je bil Ulrik namreč edini, ki ni znal pisati in je zato namesto podpisa naredil znak v obliki križa.²⁴ Le malo predtem, 1058, je prvič izpričan tudi kot kranjski mejni grof²⁵ in nobenega razloga ni, da bi začetek njegovega mejnogrofovskega položaja v Istri podaljševali v leto 1040, ko se nemara prvič omenja v zelo problematičnem viru in tudi brez kakršnekoli funkcijske oznake.²⁶ Ulrik je torej kot mejni grof na Kranjskem in v Istri izpričan šele pod Henrikom IV., ki je svojega očeta Henrika III. na prestolu nasledil leta 1056. V listinah Henrika IV. se omenja vsaj sedemkrat, od tega kar v štirih, ki se za čas 1062–1067 nanašajo na Istro in je v njih omenjen kot tamkajšnji

²³ Za vse omembe Adalbera v virih gl. Engelbert Klaar, Die Herrschaft der Eppensteiner in Kärnten (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 61, Klagenfurt 1966) 22 sl.

²⁴ Najboljša objava: Lujo Margetić, Pet puljskih isprava iz X. i XI. stoljeća, v: isti, Rijeka, Vinodol, Istra. Studije (Rijeka 1990) 145 sl. (Gradivo 3, št. 216).

²⁵ Die Urkunden Heinrichs IV. (= D. H. IV.) (ed. Dietrich Gladiss, MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 6/2, Hannover 1978) št. 43 (Gradivo 3, št. 201).

²⁶ Pietro Kandler (a cura di), Codice Diplomatico Istriano (= CDI) I (Trieste 1986) št. 98; Franz Schumi (Hg.), Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain I (Laibach 1882/3) št. 31 (Gradivo 3, št. 110, 111). Listini sta v poznani obliki gotovo kasnejša ponaredka, ki pa sta nemara nastali na podlagi pristnih tradicijskih notic. Gl. Peter Štih, Začetki in razmah listinskega pismenstva na ozemlju Slovenije do konca 11. stoletja, Zgodovinski časopis 57 (2003) 284 sl.; Ingrid Würth, Die Grafen von Weimar-Orlamünde als Markgrafen von Krain und Istrien, Zeitschrift des Vereins für thüringische Geschichte 56 (2002) 103 sl., 115 sl.

mejni grof, sam pa je bil tudi prejemnik ene od njih.²⁷ Z dobrimi razlogi lahko domnevamo, da je Ulrika za istrskega (pa tudi kranjskega) mejnega grofa postavil Henrik IV. in ne Hernik III. Prav tako ni nobenega argumenta, da je bilo to storjeno z namenom oslabiti vpliv koroškega vojvode – saj ga 1040 sploh ni bilo! Leta 1039 sta namreč umrla tako koroški vojvoda Konrad II. kot njegov istoimeni bratranec in cesar hkrati, ki ga je nasledil sin Henrik III. A mladi kralj vojvodine Koroške ni podelil v fevd novemu vojvodi, ampak jo je držal v svojih rokah kar osem let, dokler je 1047 ni zaupal švabskemu grofu Velfu III.²⁸

Ne morem se strinjati niti z Darovčevo formulacijo, da so bili istrski (mejni) grofje od druge polovice 11. pa do začetka 13. stoletja »fevdalni gospodarji Istre« (str. 58). Takšna formulacija ne odgovarja oblasti, ki je šla (mejnemu) grofu ampak prej oblasti, ki jo je imel deželni knez kot vladar oziroma gospod(ar) – *dominus terrae* – nad ljudmi določenega ozemlja in prvi (ter edini) od istrskih mejnih grofov, ki je zabeležil vsaj nekaj uspeha pri uveljaviti deželnoknežje oblast v Istri je bil šele oglejski patriarh Bertold med letoma 1218 in 1251.²⁹ V tej formulaciji sledečemu seznamu istrskih (mejnih) grofov pa je potrebno črtati Markvarda († 1076), sina Adalbera Eppensteinskega, ki je bil odvetnik oglejske cerkve, ne pa tudi istrski (mejni) grof,³⁰ kot tudi, da so bili vsi tam naštetih »v glavnem kranjski in istrski mejni grofje obenem«, saj ravno obratno to za večino od njih ne velja!

Kakšno oblast in kakšen položaj so imeli (mejni) grofje v Istri dovolj zgovorno kažeta listini iz 933 (sporazum oz. poravnava med Istrani in Benečani) in 991 (sodni zbor ob Mirni) kot npr. tudi nedatiran seznam pravic oglejskega patriarha na polotoku (iz 13. stol.).³¹ Predvsem je nosilcu (mejno)grofovskega urada pripadala najvišja sodna oblast v celotni provinci in samo on ali od njega delegiran sodnik je lahko skliceval *placita regalia*. Na nižjem nivoju ni bilo neposrednih kraljevih uradnikov ampak mreža mest in kaštelov s svojimi ozemlji in močnimi avtonomnimi uradi oziroma organi, kar je razvidno že iz listine Rižanskega zbora, kot tudi iz listin iz leta 933 in 991. Ernst Mayer, ki je že 1903 prispeval še danes eno temeljnih razprav o oblastno-upravnem ustroju Istre, govori v tem smislu o Istri celo kot o zvezi mestnih republik, ki jih v celoto povezuje nadrejeni (mejni) grof.³²

Trditev Darovca, da je bil iz te zveze kot enklava že od srede 10. stoletja izdvojen Trst (str. 58) ne drži. Pobija jo že listina iz 991, saj je na sodnem zboru,

²⁷ DD H. IV. št. 43, 93, 96, 111, 135, 183, 187 (Gradivo 3, št. 201, 223, 224, 228, 230, 250, 251).

²⁸ Gl. Clauda Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*. Bd. 1: Das Mittelalter (Klagenfurt 1984) 137; Karl Brunner, *Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert*. Österreichische Geschichte 907–1156 (Wien 1994) 157.

²⁹ Gl. Schmidinger, *Patriarch und Landesherr* (kot v op. 11) 90 sl., 145 sl.

³⁰ Med 1070 (smrt Ulrika Weimar-Orlamündskega) in 1077 (podelitev Istre oglejskemu patriarhu Sigehardu) mejnogorfske oblasti v Istri Henrik IV. ni podelil v fevd.

³¹ CDI I, št. 71, 85; Ernst Schwind, Alphons Dopsch (Hg.), *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande* (Innsbruck 1895) št. 80 (Gradivo 2, št. 381, 499).

³² Ernst Mayer, *Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung* 24 (1903) 297.

ki ga je ob Mirni vodil istrski grof Verihen, sodelovala tako tržaški škof kot tudi predstavnik tamkajšnjih mestnih oblasti (skabin).³³ Tudi ni mogoče Darovčeve trditve izpeljevati iz darovnice kralja Lotarja II. tržaškemu škofu iz leta 948, s katero mu je prepustil v mestu in na pripadajočem mestnem ozemlju celo vrsto pravic, ki so prvotno pripadale vladarju – med drugim sodno oblast, fiskalno posest in fiskalne dohodke.³⁴ S privilegijem je tržaški škof sicer postal mestni gospod, kar pomeni, da mu je šla vsa oblast in vsi dohodki, izvirajoči iz te oblasti v Trstu in na njegovem ozemlju, ni bil pa z njim izločen iz oblasti, ki jo je v Istri imel mejni grof: tako kot je moral leta 991 v sporu zaradi motenja posesti procesirati pred istrskim grofom poreški škof, si lahko predstavljamo, da je moral v podobnih zadevah procesirati tudi tržaški, saj ni v privilegiju iz 948 nikjer govora, da bi za spore, v katerih je tržaški škof stranka, bilo pristojno (samo) kraljevo sodišče. Prav tako ni najti v virih potrditve za Darovčevo trditev, da je prejela tržaška škofija od krone že med letoma 844 in 855 ozemlje med Opčinami in Loko (str. 59). Prvi dve poznani kraljevi darovnici – in še ti dve prejkone kasnejša ponaredka –, ki ju je prejela tržaška škofija, sta iz let 911 (914?) in 929: s prvo sta v njeno last in posest prišla beramska kaštela, z drugo pa »škofija« Sipar, Umag in v furlanski grofiji ležeč otok *Paciano*.³⁵

Še manj se je mogoče strinjati z njegovo trditvijo, da se je Trst »kot škofijsko mesto naslanjal na nemške vladarje, Koper kot posvetno pa na zgornjeitalska mesta, ki niso pozabila antične municipalne ureditve in so jo lahko ohranjala do ponovnega vzpona mest konec 12. stoletja« (str. 60). Delati dihotomijo med Trstom kot škofijskim in Koprom kot posvetnim mestom in jo povezovati z različnimi političnimi usmeritvami oziroma naslonitvami, je neupravičeno. Če že govorimo o ohranjanju antične municipalne ureditve v kasnejšem času, potem je vendarle ravno Trst (ki ga lahko tudi štejemo med zgornjeitalska mesta, prav tako Koper, saj je bila Istra še v 11. stoletju del Italije!) tisti, kjer je kontinuiteta antičnega *civitas* prav eksemplarična. Ne izpričuje jo npr. le neprekinjena kontinuiteta tržaške škofije iz antike naprej ampak je ta kontinuiteta tudi vidno povsem otipljiva vsakomur, ki se sprehodi po starem mestnem jedru in se povzpne do stolnice sv. Justa, ki ni samo nastala na mestu nekdanjega rimskega propileja, ampak je dobesedno zrasla iz njega. In tudi mestna občina je v Istri – kot je razvidno iz sledečega ostavka – v srednjem veku najprej izpričana prav v Trstu in šele kasneje npr. v Kopru, ki se je ravno tako opiral na vladarja: kajti tako kot je Trst oziroma njegov škof 948 prejel od Lotarja II. temeljni privilegij, so tudi Koprčani 1035 prejeli od Konrada II. listino z za njihovo življenje nedvomno zelo pomembnimi pravicami (o tem več spodaj).

V zvezi s Trstom naj samo še opozorim, da mesto svojega prvega statuta ni dobilo šele 1350 (str. 84) ampak je to že njegova druga redakcija, medtem ko je prva

³³ CDI 1, št. 85 (Gradivo 2, št. 499).

³⁴ I diplomi di Ugo e di Lotario, di Berengario II e di Adalberto (Luigi Schiaparelli (a cura di), *Fonti per la Storia d'Italia* 38, Roma 1924) št. 11 (Gradivo 2, št. 394).

³⁵ I diplomi di Berengario I (Luigi Schiaparelli (a cura di), *Fonti per la Storia d'Italia* 35, Roma 1903) št. †10; I diplomi di Ugo (kot v op. 34) št. 22 (Gradivo 2, št. 349, 376). Glede vprašanja pristnosti obeh listin gl. *Regesta Imperii* I 3, 2 (bearab. Herbert Zielinski, Köln 1998) št. †1241; *Regesta Imperii* I 3, 3 (bearab. Herbert Zielinski, Köln–Weimar–Wien 2006) št. 1582.

redakcija nastala okrog 1315. To je najstarejši ohranjen rokopis tržaškega statuta,³⁶ katerega nastanek najverjetneje sega v konec 13. stoletja.³⁷ Prav tako ni primerno označiti v zvezi z vojno (fajdo) med beneškim Koprom in habsburškim Trstom leta 1463 takratnega mestnega gospoda Trsta, ki je bil istočasno tudi deželni knez notranjeavstrijskih dežel, kralj (od 1440) in cesar (od 1452) kot »nemškega vojvodo Friderika V. (kasneje kot cesar Friderik III.« (str. 86). Friderik je nosil leta 1463 že 11 let cesarski naslov in ni bil noben nemški vojvoda, ampak vojvoda Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske, ki je bil – če že hočemo uporabiti pridevnik nemški – po svojem kraljevskem in cesarskem položaju prvi med nemškimi knezi.

Čeprav Darovec piše, da so imeli (istrski) škofje oblast v mestih in celo da so bili »vladarji vsega ljudstva« (str. 66), je zopet dejstvo, da se razen tržaškega škofa – pa še tu je njegova oblast temeljila na kraljevem privilegiju in si je ni uspel pridobiti z lastno močjo – škofje v Istri niso uspeli nikjer drugje polastiti mestne oblasti in vzpostaviti gospostva nad mestom v katerem so rezidirali. In tudi v Trstu je škof v 13. stoletju – zlasti z listinama iz 1236 in 1253, s katerima je dobesedno prodal mestni komuni večino svojih pravic,³⁸ ki mu jih je zagotavljal privilegij iz 948 – izgubil vso svojo nekdanjo oblast.³⁹ Novi nosilec politične moči in oblasti je postala mestna občina, ki se v Trstu prvič omenja že 1139 (in ne, da je bila *ustanovljena* šele 1202, str. 66) in je tako daleč najstarejša poznana mestna komuna⁴⁰ v Istri. 1139 je bila *comunitas Tergestinae civitatis* že povsem organizirana skupnost z gastaldom na čelu, ki pa je še vedno procesirala pred tržaškim škofom.⁴¹ Dotična sodna listina, ki prinaša te dragocene informacije pa je zanimiva tudi zato, ker so v njej prvič zabeležene meje tržaškega mestnega teritorija, ki so bile Tržačanom tako pomembne, da so jih dali (kasneje) zapisati tudi v mestni pečat.⁴² Druga stran v sporu glede teh meja so bili gospodje Devinski, ki se ob tej priliki prav tako prvič omenjajo. Ti seveda niso bili odvetniki (Darovec uporablja izraz advokati) oglejske cerkve (str. 60) – bili so pa njeni ministeriali in vazali – ker to niso mogli biti iz dveh razlogov: položaj oglejskega odvetnika so lahko zasedali samo predstavniki visokega plemstva, kar Devinski niso bili, poleg tega so od 1125 ta urad, ki je postal deden v njihovi rodbini, posedovali goriški grofje.⁴³

³⁶ Kandler, Pietro (a cura di), Statuti municipali del Comune di Trieste, che portano al fronte l'anno 1150 (Trieste 1849). Glede (napačnega) podatka, da naj bi statut izviral že iz 1150 gl. nazadnje Peter Štih, I rapporti tra i conti di Gorizia e Trieste fino alla sottomissione della città agli Asburgo nel 1382, v: Paolo Cammarosano (a cura di), Medioevo a Trieste. Istituzioni, arte, società nel Trecento (I libri di Viella 91, Roma 2009) 94.

³⁷ Gl. Daniela Durissini, Economia e società a Trieste tra XIV e XV secolo (Fonti per la storia della Venezia Giulia, Studi 10, Trieste 2005) 43.

³⁸ CDI 2, št. 265, 290.

³⁹ Gl. Giovanni de Vergottini, Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo (Trieste 1974) 165 sl.

⁴⁰ Darovec uporablja ta izraz dosledno v moški spolni obliki kot komun, čeprav poznata tako Slovar slovenskega knjižnega jezika kot Slovenski pravopis samo žensko spolno obliko – komuna.

⁴¹ CDI 1, št. 133 (Gradivo 4, št. 148).

⁴² Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem (Ljubljana 1988) 232 sl.

⁴³ Za vrsto oglejskih odvetnikov preden so 1125 to postali goriški grofje gl. Reinhard Härtel, Görz und die Görzer im Hochmittelalter, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 110 (2002) 28 sl.

Za zgodovino Istre nespregledljivih goriških grofov se Darovec povsem razumljivo dotakne na več mestih. Središče njihovih istrskih posesti, ki so pred sredo 14. stoletja zrasla v posebno grofijo in deželo hkrati, je bil pazinski grad in njemu pripadajoče gospodstvo. Obojega goriški grofje niso dobili »po dednem pravu« od grofa Majnharda Črnograjskega-Šumberškega (str. 60) ampak kot fevd od poreške škofije (še 1368 je poreški škof investiral goriškega grofa Alberta III. v pazinski in druge poreške fevde)⁴⁴, ki jim je pripadel kot škofijskim odvetnikom. Je pa res, da jim je okrog 1190 vrata do tega fevda pomagala odpreti prav poroka goriškega grofa Engelberta III. s hčerko Majnharda s Črnega gradu-Šumberka (zadnjič se živ omenja 1183), ki je bil tudi odvetnik poreške škofije in s tem v posesti Pazina.⁴⁵

Naj v zvezi z goriškimi grofi v Istri omenim tudi to, da iz Darovčevega prikaza ni vidna vloga in pomen, ki so ga imeli pri oblikovanju Pazinske grofije v notranjosti polotoka, kar je posledično pripeljalo do ene najbolj prelomnih in dolgotrajnih potez istrske zgodovine – do razdelitve polotoka na habsburški in beneški del. Zanj je bila Pazinska grofija oblikovana v enem zamahu, leta 1342 (str. 82), kar ne drži. Oblikovala se je postopno v poldrugo stoletje dolgem procesu, ki se je začel konec 12. stoletja, 1342 pa so si goriški bratje samo razdelili dediščino po svoji očetu Albertu II. in bratrancu Ivanu Henriku, od katere so Albertu III. pripadla goriška posestva v Istri in v Slovenski marki ter Beli krajini.⁴⁶ Ko so Habsburžani 1374 dedovali za Albertom III. Pazinske grofije niso dobili v fevd, kot ima Darovec, ampak v last (isto velja za walsejevsko posest, ki so jo Habsburžani dobili leta 1466). Niti so Habsburžani Pazinsko grofijo podeljevali naprej v fevd ampak je bila 1379 za 14.000 zlatnikov najprej zastavljena Hugu Devinskemu, nato pa so jo dobili v zakup gospodje Walsejevski, dokler niso Habsburžani po izteku zakupne pogodbe 1435 nastavili v njej svojega glavarja in jo začeli priključevati h Kranjski. Podobno kot nekdanja goriška Grofija v Marki in Metliki in Trst, je tudi Pazinska grofija sodila med h Kranjski »pridružena gospodstva«, vendar še zdaleč ni res, da je ohranila svojo samostojnosto na področju uprave in sodstva vse do časa cesarja Leopolda konec 18. stoletja. Komorno premoženje deželnega kneza v Pazinski grofiji oziroma habsburški Istri je bilo že v 15. stoletju v pristojnosti kranjskega vicedoma. In tudi plemiči s habsburških istrskih posesti, ki so bili tako maloštevilni, da niso mogli zapolniti prisedniških mest lastnega ograjnega sodišča (do katerega so imeli pravico že po privilegiju goriškega grofa Alberta III. iz 1365) ter so zato raje procesirali pred domačimi županskimi sodišči kot pa pred ljubljanskim ograjnim sodiščem, so se vendarle morali že okrog 1530 podrediti slednjemu.⁴⁷ Na simbolni ravni pa je bila nekdanja deželna samostojnost Pazinske grofije dokončno ukinjena 1593, ko je cesar Rudolf II., kot glavni skrbnik mladoletnega kneza notranjeavstrijskih

⁴⁴ CDI 3, št. 786, 787.

⁴⁵ Gl. Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Ljubljana 2009) 85 sl.

⁴⁶ Hermann Wiessner (Hg.), Monumenta historica ducatus Carinthiae 10 (Klagenfurt 1968) št. 161.

⁴⁷ Gl. nazadnje o teh vprašanjih Andrej Nared, Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518 (Thesaurus memoriae – Dissertationes 7, Ljubljana 2009) 275 sl.

dežel Ferdinanda II., potrdil v eni sami listini (libelu) skupaj deželne privilegije za Kranjsko, Goriško in Marki in Metliki ter Istro (še leta 1567 je Ferdinandov oče nadvojvoda Karel to storil v treh ločenih listinah).⁴⁸

Tudi se mi v povezavi z goriškimi grofi v Istri ne zdi primerno opredeliti vojaška dogajanja na polotoku med letoma 1266 in 1274 (in ne 1267 in 1275) kot državljansko vojno (str. 69, 72). V teh konfliktih in vojaških spopadih, ki pa niso bili omejeni samo na Istro, je šlo najprej za zvezo Ogleja in Goriških proti Motovunu (1266), ki je bila 1267 razširjena še proti Kopru; temu je sledil prelom zveze z Oglejem s strani Goriških, ki so se povezali s Kopro proti Ogleju in spopadi so se iz Istre razširili tudi v Furlanijo in goriško Posočje (1268); nastale razmere pa so najboljše izkoristile Benetke, katerim so se med 1267 in 1271 podredili Poreč, Umag, Novigrad in Sv. Lovreč. Sovražnosti so bile formalno zaključene šele z mirovnim sporazumom med oglejskim patriarhom in goriškim grofom 1274.⁴⁹ V njem so taksativno našteje sovražne dejavnosti, ki so segale od uničevanja gradov do ubojev, plenjenja in pustošenj, in so imele vse značilnosti tipične srednjeveške fajde. Označevati te konflikte in sovražnosti za državljansko vojno, ki po definiciji pomeni vojno med državljani ene in iste države, je po mojem mnenju napačno in zavajajoče. Po isti logiki bi lahko npr. tudi fajdo med celjskimi grofi in Habsburžani, do katere je prišlo po pokneženju prvih in v kateri so se dogajale podobne sovražne aktivnosti kot v našem primeru, lahko označili za državljansko vojno, pri čemer bi bila absurdnost takšne trditve na dlani.

V zvezi z zgodovino Kopra, ki je kmalu po zgoraj omenjeni fajdi prišel pod beneško oblast in, ki ji Darovec (razumljivo) namenja precejšnjo pozornost (str. 62, 66, 69), čudi, da pisec za 10. stoletje, ko dobi kraj v pisanih virih prvič bolj jasno podobo strukturirane urbane naselbine, ne omenja leta 908 izpričanega ženskega samostana, na katerega je bilo opozorjeno šele pred kratkim.⁵⁰ Njegova omemba – in to v listini, v kateri se Koper prvič omenja kot *Iustinopolitana civitas* – ni izjemnega pomena samo za zgodovino mesta samega ampak tudi v širšem kontekstu, saj gre za daleč najstarejšo poznano monastično ustanovo na tleh današnje Republike Slovenije. Drugi pomemben dokument za zgodovino Kopra v 10. stoletju je listina iz 932, s katero so se Koprčani obvezali beneškemu dožu za časa njegovega življenja letno dostavljati sto amfor vina in ki vsebuje zelo dolgo listo koprskih meščanov.⁵¹ Listino, ki ji je pripisal neobstoječo klavzulo o reševanju dolga Benečanom, je Darovec označil za darovnico (str. 62), kar je v popolnem nasprotju z njeno vsebino. V resnici gre za za *promissio*, obljubo. Formalnopravno je npr. povsem primerljiva (v obeh listinah se celo uporablja ista dikcija *promittentes promittimus*) z dobro desetletje mlajšim »paktom«, sklenjenim 944 med beneškim dožem in oglejskim

⁴⁸ Gl. Kranjski deželni privilegiji 1338–1736. Kartalog razstave (Publikacije Arhiva republike Slovenije. Katalogi 31, Ljubljana 2008) 60

⁴⁹ CDI 2, št. 361. O poteku fajde gl. Meinrad Pizzinini, Die Grafen von Görz und die Terra-ferma-Politik der Republik Venedig in Istrien in der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts, Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum 54 (1974) 187 sl.

⁵⁰ Peter Štih, Ženski samostan v Kopru leta 908 – prezrta najstarejša monastična ustanova na ozemlju Republike Slovenije, v: Darja Mihelič (ur.), Otorepčev zbornik (Ljubljana 2005) 43 sl.

⁵¹ CDI 1, št. 70 (Gradivo 2, št. 380).

patriarhom, v katerem je slednji obljubil, da ne bo napadal beneškega ozemlja in ki je prav tako *promissio* privatnega prava.⁵² Zato tudi ne drži, da bi Koprčani za sklenitev takšne obljube potrebovali »pristanek vrhovne oblasti« in da se z njo ni strinjal istrski mejni grof Winter, ki da je prepovedal vračanje dolga Benečanom ter začel ropati njihove posesti in pleniti beneške ladje. Iz naracije listine iz 933 (po svoji obliki je tudi ona *carta repromissionis*),⁵³ ki je bila sklenjena na Rialtu med beneškim dožem na eni strani ter istrskim mejnim grofom, puljskim in novigrajskim škofom ter predstavniki istrskih mest in kaštelov (Pula, Poreč, Novigrad, Piran, Koper, Milje, Trst) na drugi strani in ki našteva vzroke, da so Benečani uvedli neke vrste trgovinski embargo proti Istranom, pač ni mogoče potegniti Darovčevega zaključka, da je škoda, ki so jo povzročili Winter in njegovi ljudje beneški lastnini in interesom na polotoku v povezavi s koprsko obljubo iz leta poprej. Nenazadnje, če bi Koprčani sklenili svojo zavezo brez pristanka oziroma proti volji istrskega mejnega grofa, bi bilo za pričakovati, da bi ta svoje povračilne ukrepe usmeril proti Koprčanom, ki so spadala pod njegovo oblast, in ne proti Benečanom.

Zato se zdi prej verjetno ravno obratno, namreč, da je Koper zaradi škode, ki jo je doživljal zaradi beneškega trgovinskega embarga, skušal s solistično akcijo ublažiti njegove posledice. Koprčani namreč v naraciji listine iz 932 poudarjajo, da je beneški dož Peter Kandijan »do tega trenutka« vedno zaščitniško skrbel za Koprčane, ki so varno in v miru hodili po beneškem ozemlju. Leta 977 je bila sklenjena nova pogodba med Koprom in Benetkami.⁵⁴ A ne zato, da bi se odpravile 933 na Rialtu sprejete obveznosti (str. 62) ampak zato, ker so Koprčani izgubili v požaru svoj arhiv in je bila z novo listino sedaj v modificirani obliki obnovljena »pogodba« iz 932. Ali je bil grof Sikard, ki je v listni dvakrat naveden na prvem mestu, po svojem položaju najvišji reprezentat mesta kot je npr. mislil že Benussi⁵⁵ in za njim tudi Darovec ali pa provincialni grof, kot je mislil Mayer,⁵⁶ ostaja odprto, nedvomno pa je, da ni nosil naslova *locopositus*, ki mu ga je pripisal Darovec. Ta naslov je v listini iz 977 nosil drugopodpisani za Sikardom in vsaj v že omenjenih listinah iz 932, 933 in 991 je stal *locopositus* na čelu mestnih oblasti v Istri,⁵⁷ kar ima na drugem mestu (str. 64) tudi Darovec.

Tudi pri navajanju vsebine listine cesarja Konrada II. za prebivalce Kopra iz 1035⁵⁸ bi si želeli večje natančnosti avtorja (str. 63). Najprej listina ne daje »odlične

⁵² I patti con il patrarato Aquileia 880–1255 (a cura di Reinhard Härtel, Pacta veneta 12, Venezia 2005) št. 2 (Gradivo 2, št. 391); isti, Tre secoli di diplomazia patriarcale (944–1251), v: Paolo Cammarosano (a cura di), Il patriarcato di Aquileia. Uno stato nell'Europa medievale (Udine 1999) 236.

⁵³ CDI 1, št. 71 (Gradivo 2, št. 381).

⁵⁴ CDI 1, št. 81 (Gradivo 2, št. 462).

⁵⁵ Bernardo Benussi, Nel medio evo. Pagine di storia istriana (Edizione anastatica, Collana degli Atti – Centro di Ricerche storiche di Rovigno 23, Rovigno–Trieste 2004) 591, 623.

⁵⁶ Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung (kot v op. 32) 271 in op. 4.

⁵⁷ Gl. Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung (kot v op. 32) 279 sl.; Benussi, Nel medio evo (kot v op. 55) 590 sl.

⁵⁸ Die Urkunden Konrads II. Mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II. (ed. Harry Bresslau, MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 4, Hannover–Leipzig 1909) št. 219 (Gradivo 3, št. 92).

podobe *ponovnega* [ležeče P. Š.] pridobivanja mestnega ozemlja« ampak je z njo Konrad II. podelil (*concedimus*) določeno posest Koprčanom, ki je tako šele takrat prešla iz vladarjeve lasti in posesti v njihovo last in posest. Nadalje vladar ni mogel podeliti prebivalcem Kopra »tudi lastnino meščanov«, ker je le-ta pač bila lastnina meščanov in je zato ni mogel podeliti in takšne določbe seveda tudi ni v listini. Tudi ni cesar potrdil »vladanje meščanom po navadah in običajih njihovih prednikov« ampak jim je potrdil zakone in običaje po katerih so živeli njihovi predniki. Sta pa zato v listini še dve določbi, ki ju Darovec ne omenja, a sta bili za Koprčane najmanj tako pomembni kot predhodni dve. Z eno jim je podelil imuniteto glede plačevanja javnih dajatev, z drugo pa jim je bila zagotovljena pravica do svobodne trgovine v celotnem cesarstvu. Z listino so Koprčani veliko pridobili in po svojem pomenu za njihovo življenje spada gotovo med najpomembnejše dokumente iz koprške zgodovine.

Nenazadnje tudi zato, ker *Koprčani* (*homines habitatores civitatis Iustinopolis, que alio nomine Capras vocatur*) v listini nastopajo kot prejemnik vladarske listine in naslovnik v njej zapisanih določb. To je tako po mojem védenju v našem prostoru edina vladarska listina, ki se je dotikala mest in katere prejemnik ni bil mestni gospod ampak meščani in hkrati (vsaj za čas do prihoda mesta pod Benečane) edina vladarska listina za Koper nasploh. Na podlagi te listine so se Koprčani lahko sklicevali, da jim je nihče drug kot sam cesar priznal in potrdil, da so pravni subjekt in pravna skupnost. Njihova komunalna avtonomija, ki jo izpričujejo tudi že listine iz 932, 933 in 977 je dobila leta 1035 pomembno razširitev svojih pravic kot tudi povečanje svojega teritorija; pomen mesta kot avtonomne skupnosti se je povečal, kar je bilo še toliko lažje, ker takrat Koper ni imel niti svojega škofa, niti škofije. Koprška škofija ima med koncem 6. in zadnjimi desetletji 12. stoletja povsem nejasno zgodovino. Nedvomno je izpričana 599, ko se omenja (v povezavi z Novigradom) njen škof Janez. Nato imamo do 12. stoletja samo še za sredo 8. stoletja veliko kasnejše (in zato nezanesljivo) poročilo v Kroniki beneškega doža Andreja Dandola iz srede 14. stoletja. Po njem sta bila za časa papeža Štefana II. v Kopru, ki naj bi šele tedaj postal škofija (*ut Iustinopolitana ecclesia amodo cathedralis existeret*), za škofa postavljena nek Janez in Senator.⁵⁹ »Ponovno ustanovitev« koprške škofije Darovec povezuje z letom 1186, a hkrati že v naslednjem stavku trdi, da »škofija svoje stolice ni izgubila«, da torej ni bila ukinjena ali opuščena in je šlo samo za *sedes vacans*, katerega »ponovno zasedenost« je omogočila šele primerna donacija koprške mestne občine leta 1186 (str. 66).

A če tako kot Darovec ne dvomimo v Dandolovo poročilo za sredino 8. stoletja, potem je še toliko manj razlogov, da mu ne bi verjeli, ko poroča, da je papež Aleksander III. ob sklenitvi miru s cesarjem Friderikom I. Barbaroso v Benetkah 1177 obnovil (*restituit*) na prošnjo beneškega doža v Kopru škofijo, ki je v mestu že dolgo ni bilo več.⁶⁰ Obstoje koprške škofije pred 1186 dokazujeta tudi listina

⁵⁹ Gl. nazadnje Rajko Bratož, Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja, v: Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica koprške škofije in omembe Slovanov v Istri (Acta Histriae 9 (2001) 1) 37 sl.

⁶⁰ Gradivo 4, št. 588.

gradeškega patriarha iz 1180⁶¹ v kateri se je ob papeževi navzočnosti dokončno odpovedal v korist Ogleja vsem pravicam do istrskih škofij, med katerimi se omenja tudi koprška; kot tudi listina papeža Aleksandra III. iz istega leta, s katero je potrdil oglejskemu patriarhu metropolitno oblast nad šestnajstimi škofijami, med katerimi je zopet naštetja koprška škofija, ki pa se je dotika še ena pomembna določba. Ta pravi, da je papež po nasvetu svojih bratov (škofov) ustanovil pri koprski cerkvi škofijski sedež, ki pa naj ga do svoje smrti zaseda tamkajšnji škof Bernard, ki je tudi tržaški škof; po njegovi smrti pa lahko oglejski patriarh pri obeh cerkvah po svoji želji in če sta dovolj dotirani, obnovi škofijski sedež.⁶² Ob tem se zdi presemetljivo, da se koprška škofija po vsej verjetnosti ne omenja v istočasni listini, s katero je Friderik I. Barbarosa med drugim potrdil oglejski cerkvi regalije vseh škofij v Istri in katere osnutek so pripravili v Ogleju.⁶³ Kakorkoli že, tržaški škof Bernard je moral umreti pred 5. julijem 1186, kajti takrat je koprška mestna občina podarila koprski škofijski menzi obsežno posest in desetinske dohodke, s čimer je bila izpolnjena zahteva po zadostni dotaciji, med prisotnimi ob tej podaritvi pa se (ob odsotnosti škofa) omenja tudi dvanajst koprskih duhovnikov, ki so prejkone predstavljali celoten stolni kapitelj.⁶⁴ Ta je pred 12. septembrom tudi že izvolil novega škofa, ki ga je papež potrdil in napotil oglejskemu patriarhu v prezentacijo in posvetitev.⁶⁵ Koprška škofija je bila torej po dolgem premoru, ki je lahko segal vse do srede 8. ali pa celo do začetka 7. stoletja, ponovno ustanovljena leta 1177 ali najkasneje 1180, svojega prvega samostojnega škofa pa je verjetno dobila 1186. A to zagotovo ni bil Absalon, kot nas prepričuje podnapiš k sliki št. 28 na str. 67, ki v resnici sodi v 13. stoletje.⁶⁶ Da bi škofiji (oz. natančneje področju kasnejše koprške škofije) v vmesnem času poleg škofa v Trstu načelovala še škof iz Novigrada in patriarh iz Gradeža, kot meni Darovec, pa ni izpričano.

Naj se v zvezi s Kopro na koncu dotaknem še Darovčevega prikaza »koprškega kapitana Slovanov« (str. 78 sl.). Tu se površnost (ob kateri se človek še enkrat več vpraša o vlogi v kolofonu navedenih lektorice) kaže že v tem, da je v naslovu poglavja govora o kapitanu, v besedilu pa je ta v glavnem zapisan kot kapetan, čeprav je slovenska beseda zanj glavar in tako je izraz *capitaneus* (*Sclavorum*) že 1954 slovenil tudi Sergij Vilfan.⁶⁷ Ta izraz Darovec enkrat celo uporablja, a istočasno v

⁶¹ Gradivo 4, št. 632.

⁶² Gradivo 4, št. 632.

⁶³ Ne omenja se v merodajni objavi v: Die Urkunden Friedrichs I. 1168–1180 (Hg. Heinrich Appelt, MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae X/3, Hannover 1985) št. 791 (*preterea regalia omnium episcopatum Hystrie, Tergestini, Polensis, Parentini, Petenensis, Ciuitate Noue*). Drugače ima Kos, Gradivo 4, št. 623, kjer je med gornjimi škofijami naštetja tudi koprška.

⁶⁴ CDI 1, št. 172 (Gradivo 4, št. 724).

⁶⁵ Gradivo 4, št. 727a.

⁶⁶ Gl. Docesis Justinopolitana – spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije (Koper 2000) 243 sl.; Darja Mihelič, Revizija kronologije cerkvenih dostojanstvenikov na Primorskem, Zgodovinski časopis 59 (2005) 41.

⁶⁷ Sergij Vilfan, Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni 1508–1516, Kronika 2 (1954) 24; enako seveda tudi v že posmrtno objavljeni Vilfanovi knjigi Zgodovinska pravotvornost in Slovenci (Ljubljana 1996) 286.

istem stavku govori tudi o kapetanu in kapitanu: »Vendar je imel kapetan v vaseh pod Kraškim robom nalogo izključno beneškega davčnega izterjevalca, saj je leta 1388 tedanji glavar Slovanov Zentillin Tarello od podestata in kapitana Kopra ...« (str. 79). Glavarja Slovanov, ki se prvič omenja 1349, so iz svojih vrst volili koprski oziroma beneški plemiči in je bil po funkcijah, ki jih je opravljal neke vrste deželskosodni organ s sodnimi, upravnimi, fiskalnimi in vojaškimi (poveljevanje kmečkemu sklicu oziroma černidi) pooblastili. Rečemo lahko, da je bil zadolžen za agrarno podeželje znotraj koprskega mestnega ozemlja, ki je bilo v glavnem poseljeno s slovansko govorečim prebivalstvom – odtod tudi njegovo ime. Tako bi lahko v nekaj besedah povzeli in predstavili to zanimivo inštitucijo, pri kateri je značilno (in razumljivo), da je glavar – tako kot ostali nosilci oblastnih organov znotraj koprške komune – vedno izviral iz plemiških vrst. To je bil osnovni pogoj za to funkcijo (kasneje, 1560, so od glavarja pričakovali tudi, da zna slovensko), Darovec pa vidi ravno obratno v opravljanju te in podobnih funkcij pot, ki je odprla njihovim nosilcem vrata v plemiške vrste, s čimer je prišlo do izoblikovanja novega plemstva. Takole pravi: »Gre za oblikovanje novega plemstva, ki se je razvilo iz neplemenitega vojaškega (ministerialnega) sloja z opravljanjem vojaških dolžnosti v raznih deželnih milicah ...« (str. 79). Če pustimo ob strani, da so tudi ministeriali – naj na tem mestu spomnim samo na v tem zapisu že omenjene gos-pode Devinske – spadali med plemstvo in da ta oblika plemstva znotraj istrskih komun ni izpričana (zato pa je seveda v Istri dobro poznana znotraj zemljiških gospodstev), potem je seveda glavni problem tega Darovčevega prikaza velike socialne in pravne mobilnosti ta, da dosedaj še ne poznamo primera, da bi vsaj kakšen glavar Slovanov izviral iz neplemiških vrst in bi zaradi te funkcije postal koprski plemič. Do takrat bodo to le premalo premišljene besede, kot je tudi stavek, da je »del novonastalega nižjega plemstva v Kopru predstavljala tudi sprva dosmrtna funkcija kapetana Slovanov« (str. 79). Funkcija, urad ali pa naslov pač ne more biti del neke družbene skupine, lahko pa vse to pripada njenim članom.

Nasploh je izražanje v knjigi prekomerno površno in kot je bilo pokazano tudi marsikje pojmovno neadekvatno. Mislim, ki jih je želel izraziti avtor je včasih težko slediti, včasih pa so tudi nekoherentne in celo nerazumljive. Če potegnemo črto pod gornji prikaz, ki je opozoril na številne stvarne napake in neprecizne formulacije, na površne analize (dokumentov) in interpretacije ter marsikje na neupoštevanje doseženega stanja raziskav, potem lahko zaključimo, da avtor svojega dela ni opravil tako, kot bi bilo potrebno. A to velja tudi za recenzente knjige, ki bi ga vendarle morali opozoriti na nekatere res nespregledljive slabosti besedila, med katere žal sodi tudi slovenščina. Ta, puščajoč ob strani avtorjev stil pisanja, že z različnim zapisom enih in istih pojmov in tudi s pravopisnimi napakami, ki jih ima, ne dosega ustaljenih jezikovnih norm – nek naš zgodovinarski kolega bi rekel, da je skisana – in zanjo morata svoj del odgovornosti prevzeti tudi v kolofonu navedeni lektorici. Zaradi vsega tega knjiga, žal, ne izpolnjuje standardov, ki naj bi jih imel dober pregled regionalne zgodovine in je daleč od idealov in pristopov, ki jih je avtor načel v uvodnem poglavju (Zakaj in čemu regionalna zgodovina?). Je zgolj knjiga zamujene priložnosti.

Kongresi in simpoziji

Jugoslavija v času

Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države Ljubljana, 28. in 29. november 2008

Zadnje dni novembra 2008, ko so se tako v javnosti kot tudi v strokovnih krogih spominjali dogodkov izpred devetdesetih let – konca prve svetovne vojne, nastanka Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev – so na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete organizirali simpozij z naslovom *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*.

Na simpoziju so s prispevki sodelovali avtorji iz Srbije, Bosne in Hercegovine, Hrvaške, Madžarske in Slovenije; avtorji, ki so v večini še imeli izkušnjo življenja v skupni državi. Za celoten jugoslovanski prostor velja, da ima z letom 1918 in naslednjimi leti skupno zgodovino, a vsak svojo lastno izkušnjo.

Simpozij, ki ga je s pozdravnim govorom in uvodnim predavanjem začel predstojnik Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Bojan Balkovec, je potekal v veliki predavalnici oddelka, kjer se je v dveh dneh zvrstilo kar sedemindvajset referentov.

Uvodni referent Bojan Balkovec je v svojem referatu z naslovom *Ideje o upravni razdelitvi Kraljevine SHS* prikazal primerjave zamisli o upravni razdelitvi države, kar v večnacionalni Kraljevini SHS ni bilo obrobna tema, temveč pomemben element razprave o ureditvi nove skupne domovine. Božo Repe je v svojem prispevku *Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli?* pojasnil slovensko razumevanje življenja v obeh Jugoslavijah. Poudarek njegovega referata bi lahko bil, da smo Slovenci verjeli v Jugoslavijo in z njeno pomočjo po drugi svetovni vojni ubranili nacionalne meje. Ko pa zaradi mnogih okoliščin nismo več videli smisla živeti v njenem okvirju, smo z Jugoslavijo opravili v trenutku. Miroslav Stiplovšek je v prispevku *Prva prizadevanja za avtonomijo Slovenije v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev* prikazal pričakovanja in hotenja Slovencev pri opredelitvi za jugoslovansko državo, da bodo v njej za razliko od pretekle monarhije, čimbolj samostojno odločali o svojem političnem, kulturnem in gospodarskem razvoju. Ker se pričakovanja niso izpolnila je prišlo že v začetku leta 1919 v Sloveniji do prvih prikazov nezadovoljstva in kmalu do prvih avtonomističnih programov. Prvi tuji gost Ivo Goldstein nam je v referatu *Hrvati i Jugoslavija; između oduševljenja i razočaranja* prikazal pričakovanje, doživljanje in razočaranje Hrvatov pri preživljanju skupnih jugoslovanskih let. Sledilo je predavanje z naslovom *Izazovi pisanja istorije Jugoslavije-različiti pristupi istraživanja vojnog faktora*, avtorja Mileta Bjelajca, ki je predstavil skupno vojsko kot (ne)koheziven element

države in pomembno institucijo, ki jo narodi lahko vidijo z različnimi očmi, tako v prvi kot drugi Jugoslaviji. Ivana Šubič je v zagrebškem tisku analizirala odzive, ki jih je izzvala nova država in te prikazala v prispevku *Kraj prvog svetskog rata i stvaranje Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca u zagrebačkom političkom tisku (1918.-1921.)*. Ranko Končar in Saga Marković sta v skupnem referatu *Vojvodina između srpske i jugoslovanske opcije u vreme stvaranja Kraljevine SHS*, prikazala Vojvodino konec leta 1918 in njeno razcepljenosti med srbsko in jugoslovansko opcijo. Slovenske ljudske stranke, najpomembnejše slovenske politične stranke v prvi jugoslovanski državi, se je dotaknilo kar nekaj razpravljalcev. V referatu *Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi* jo je v primeru nasprotovanju uvedbi kancelparagrafa predstavil Jurij Perovšek.

Aleksandar Rastović in Uroš Šuvaković sta se v prispevku *Formiranje i uspešnost političkih partija u prvim godinama postojanja Kraljevine SHS* spraševala o uspešnosti političnih strank v prvih letih Kraljevine SHS. Tu gre seveda za mnoge posebnosti, ki so rezultat politične kulture posameznih okolij in dejstva, da je bila novonastala država zelo raznolika v najrazličnejših kriterijih. Bojan Godeša je v svojem prispevku z zanimivim naslovom *Ali je bil Korošec iskren Jugoslovan?*, prikazal liderja Slovenske ljudske stranke Antona Korošča v poznih letih njegove politične aktivnosti. Goran Hutinec je na primeru kulta Petra Zrinjskega in Frana Krste Frankopana v svojem delu *Zločinci i heroji – konstrukcija jugoslavenske nacionalne mitologije na primjeru kulta Petra Zrinskega i Frana Krste Frankopana* prikazal prilagoditev hrvaškega nacionalnega mita o mučeništvu novim razmeram – novi državi. Socialdemokracijo v Sloveniji v prvih letih po prvi svetovni vojni, polarizacijo v njej in končni razkol na socialnodemokratsko ter komunistično stran, podobnosti in ločnice je v prispevku *Demokracija v slovenski marksistični percepciji 1918-1921* predstavila Vida Deželak Barič. Naslednji referent, Željko Karaula je predstavil dogajanje na območju Bjelovarja koncem 1918. leta. Referat je nosil naslov »30 dana što su potresli Bjelovar« – Odbor narodnog vijeća Bjelovara tokom studenog 1918. godine. Zaradi dejstva, da je Slovenija v novonastalo državo vstopila kot gospodarsko najrazvitejši subjekt, Slovenci centralizmu in državnemu intervencionizmu niso bili naklonjeni. Želje po decentralizaciji in uspehe slovenske politike je orisal Žarko Lazarević v prispevku *Slovenija in Jugoslavija – dileme gospodarskega prostora*. Podobne teme, le da na Hrvaškem z naslovom *Ekonomski položaj Hrvatske nakon stvaranja jugoslavenske države 1918. godine*, se je lotil Ivica Šute. Pomembna gospodarska panoga v novi skupni državi je bilo kmetijstvo in v njegovem okviru je bilo zelo pomembno vprašanje agrarne reforma oz. ureditev lastninskih odnosov. Na primeru Bosne in Hercegovine nam je agrarne probleme in njih vpliv na drugo dogajanje predstavil Izet Šabotić v referatu *Neke karakteristike i uticaj agrarne problematike na privredna, društvena i politička kretanja u BiH, od stvaranja države Srba, Hrvata i Slovenaca do Vidovdanskod ustava*. Časopisje pred devetimi desetletji je bilo sila pomemben ustvarjalec javnega mnenja. Časopisne karikature in ilustracije so javnosti nastavljale ogledalo, v katerem so se lahko videle svoje početje v dobrem in slabem. Damir Globočnik nam je v referatu *Likovne podobe razdruževanja Slovencev z Avstro-Ogrsko in povezovanje s Hrvati in Srbi v*

prvo jugoslovansko državo lepo prikazal, kako je slovensko časopisje skozi ilustracije spremljalo razpadanje Avstro-Ogrske in združitev z južnimi brati v Kraljevino SHS. Malce drugačno, ne toliko poznano domačo temo nam je v primeru športa preko Sokolskega združenja predstavil Tomaž Pavlin v referatu »*Zmaga-svoboda*«. *Sokolsko in športno jugoslovaniziranje*. Branko Šuštar je v prispevku *Povezovanje slovenskega učiteljstva v novi državi med 1918 in 1921* prikazal slovenske učiteljske organizacije in njihovo povezovanju v prvih letih kraljevine. Marta Fazekas je v svojem prispevku *Autonomies in Europe after the First World War – The Yugoslavian practise in global context* analizirala različna stanja in razumevanja statusov avtonomij v Evropa po prvi svetovni vojne. Njen kolega Arpad Hornyak pa je v prispevku *Hungary, Hungarians and the Establishment of Yugoslavia* prikazal madžarski pogled na nastajanje države južnih Slovanih. Prispevek *Prizadevanja slovenskih izseljencev za novo jugoslovansko državo*, ki ga je predstavila Rozina Švent na podlagi obsežnega rokopisnega gradiva dr. Draga Marušiča, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, je prikaz razmerja do nastajanja nove države, kakor so ga imeli slovenski izseljenci. Podoben pogled od zunaj, kot ga je predstavil Hornyak je bil prispevek *Oblikovanje jugoslovanskim meja. T. G. Masaryk in vprašanje italijansko-jugoslovanske meje po prvi svetovni vojni* Boruta Klabjana, ki je predstavil Masarykov pogled na oblikovanje meje Kraljevine SHS in Kraljevine Italije po prvi svetovni vojni. Zanimive podrobnosti o delu češkega konzulata v Ljubljani v času do sprejetja Vidovdanske ustave nam je v referatu *Politična poročila češkoslovaškega konzulata v Ljubljani v času od njegovega odprtja do sprejetja vidovdanske ustave* predstavil Jure Gašparič. Formalni del simpozija je zaključil Gregor Januš s prispevkom *Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem na razpad Avstro-Ogrske monarhije ter njihova integracija v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev*.

V okviru simpozija *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*, smo bili deležni številnih kvalitetnih referatov, formalnih in neformalnih diskusij. Veliko število referentov, je rezultiralo velikemu številu še nepoznanih tem, ki so nam naslikale nove, tudi drugačne podobe o tistem času.

Peter Mikša

Ocene in poročila

Miha Kosi, **Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja.** Ljubljana : Založba ZRC, 2009. 176 strani. (Thesaurus memoriae Opuscula ; 1)

Knjiga je prvo delo v novi seriji *Opuscula*, ki jo urejajo na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa pri Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU. Njen avtor Miha Kosi pa je danes eden redkih slovenskih zgodovinarjev – v tem kontekstu je potrebno omeniti predvsem še Borisa Golca in tudi Darjo Mihelič – ki se dolgoročno in načrtno ukvarja s starejšo zgodovino mest na Slovenskem. V središče knjige je postavljen problem začetka meščanskih naselbin pri nas in njihov najzgodnejši razvoj. Tu avtor upravičeno kritizira še kar prevladujoče in iz pravnozgodovinskih študij 19. stoletja izvirajoče mnenje, da so mesta nastajala z eno potezo – s pravnim aktom in z njim zvezano podelitvijo mestnih pravic. Prav tako je na mestu njegovo opozorilo, ki ga je izrekel že Sergij Vilfan, da prva omemba posameznega kraja z oznako *civitas* ipd., v resnici lahko le malo pove o njegovih začetkih kot meščanske naselbine. Zgrešenost te predstave, po kateri so v notranjosti slovenskega prostora mesta nastajala na novo šele od 12. stoletja naprej, prepričljivo demonstrira prav knjiga, ki jo tu predstavljamo, saj izbrani primeri jasno kažejo, da segajo začetki urbanih naselji ponekod že v čas pred konec prvega tisočletja.

Odločilno za novo zastavitev problema in njegovo preučevanje je bilo definiranje novih izhodišč. Te je avtor izoblikoval na podlagi dobrega poznavanja stanja raziskav na področju zgodnje zgodovine mesta v evropski historiografiji in njegovi recepciji. Kot še v mnogih drugih, se je tudi v tem primeru pokazalo, da določenih fenomenov iz slovenske zgodovine ni mogoče obravnavati izolirano in samih zase ampak le v širšem kontekstu, daljši perspektivi ter primerjalno.

Povzemajoč širše stanje raziskav avtor uvodoma ugotavlja, da pojma mesto ni mogoče definirati niti togo, niti ozko, niti enostransko – recimo samo s pravnega ali ekonomskega vidika, ampak je potrebno upoštevati šop kriterijev, ki mesto opredeljujejo predvsem funkcionalno (in hkrati tudi socialno) kot neagrarno naselbino, ki združuje v sebi več različnih vlog in mu daje značaj centralnega kraja. Na tej podlagi ugotavlja, da je smiselneje govoriti o nastajanju kot o nastanku posameznega mesta; da gre pri oblikovanju urbane naselbine za proces in ne za ustanovitev in da segajo otipljivi začetki teh procesov pri nekaterih (kasnejših) mestih pri nas že v zgodnji srednji vek. To tudi v primerjalnem kontekstu ne preseneča, saj je

Kosi na različnih primerih alpsko-jadransko-panonskega prostora lahko ilustriral obstoj takšnih naselbin že v tistem času in prav presentljivo bi bil, če jih pri nas ne bi bilo.

Centralni del monografije predstavlja podrobna obravnava petih srednjeveških mest v notranjosti slovenskega ozemlja, na katerih gradivu je lahko praktično preizkusil nova izhodišča. V pretres je tako vzel Ptuj, Kranj, Škofjo Loko, Gorico in Slovenj Gradec, kjer je za vsako mesto posebej skrbno analiziral razpoložljivo dokumentacijo – tudi arheološko – in poskušal opredeliti značaj in funkcije, ki so jih ti kraji imeli na svojih začetkih. Pri tem je lahko postregel s številnimi (tudi primerjalnimi) podatki, novimi ugotovitvami in interpretacijami, katerih na tem mestu kratke predstavitve nima smisla posamično naštevati oziroma ponavljati. Generalno pa na podlagi Kosijevih raziskav lahko rečemo, da bo potrebno korigirati dosedanje predstave o poznih začetkih slovenskih mest in da je imelo slovensko celinsko ozemlje že v zgodnjem srednjem veku najmanj dva kraja – Ptuj in Kranj – ki ju glede na svoje funkcije, velikost naselbine in koncentracijo poselitve kot tudi glede na analogije s sosednjimi prostori in podobnimi kraji lahko opredelimo kot naselja urbanega značaja.

Ob tem pa je potrebno tudi dodati, da bo slika najzgodnejših urbanih naselij na današnjih slovenskih tleh celostna, ko bodo vanjo vključena tudi primorska mesta. Ta imajo seveda povsem druga izhodišča in tudi povsem drugo specifiko razvoja in se strukturno bistveno razlikujejo od celinskih mest, kar je svojčas tematiziral že Sergij Vilfan. Vse to je posledica mediteranskega sveta, v katerega so ta mesta umeščena in antične dediščine iz katere so kontinuirano (z)rasla. Njihov referenčni in primerjalni okvir je tako povsem drugačen od tistega, ki ga imajo mesta v notranjosti in aplikacija novih kriterijev, s katerimi se danes neko naselbino opredeljuje kot mestno na ta obalna naselja ter njihova diahrona in sinhrona primerjava s celinskimi mesti bo zagotovo prinesla zanimiva opažanja in pomembne ugotovitve. Nena zadnje, če govorimo o Ptuj in Kranju pred koncem prvega tisočletja kot o naseljih urbanega značaja in ju še ne opredeljujemo kot mesti, se zdi, da bi s to oznako v slovenskem prostoru v tistem času nemara lahko že označili Koper, ki kaže v 10. stoletju podobo komunalno urejenega in socialno strukturiranega koncentriranega naselja s pripadajočo urbano infrastrukturo (notariat, samostan) in izpričanimi trgovinskimi povezavami. Skratka, šele ko bodo v obravnavo vključena tudi primorska mesta, bo Kosijeva knjiga tudi dejansko »zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem«, kot se glasi njen naslov.

Peter Štih

Frank G. Hirschmann, **Die Stadt im Mittelalter**. München : Oldenbourg Verlag, 2009. 146 strani. (Enzyklopädie deutscher Geschichte ; 84)

Oldenbourgova enciklopedija nemške zgodovine je serija kratkih monografij leksikalnega značaja, ki v posamičnih zvezkih obravnava zelo različne teme s področja socialne, gospodarske, politične, cerkvene, kulturne, pravne in druge zgodovine v obdobjih od srednjega veka pa do 20. stoletja. Gre za pregledna dela, ki so zasnovana kot uvod v določeno problematiko. Temu primerno so tudi strukturirana: najprej dajejo enciklopedični pregled obravnavane teme, nato predstavijo temeljne probleme in aktualne raziskovalne tendence ter na koncu še bogato, tematsko razdeljeno bibliografijo, na katero se sklicujeta tudi prva dva oddelka vsake monografije. Gre skratka za zelo uporabna dela, ki omogočajo več kot solidno spoznavanje s posameznimi zgodovinskimi temami, ki nudijo solidno informacijo o njih ter podajajo njihovo historiografsko stanje. Kot takšna so namenjena zelo širokemu krogu bralcev: od študentov in učiteljev zgodovine do specialistov in drugih raziskovalcev.

V seriji, ki bo na koncu obsegala okrog sto zvezkov, je letos izšla tudi monografija o mestu v srednjem veku, ki jo je napisal Frank Hirschmann, profesor v Trierju. Na tem mestu in v okviru te kratke predstavitev nima nobenega smisla povzemati kazala knjige ali obnavljati njeno vsebino. Opozoriti velja le na nekaj splošnih stvari. Tako recimo, da je delo pravzaprav zgodovina mest in ne mesta v srednjem veku, saj je razvoj v posameznih okoljih potekal tako različno – da ne rečemo celo diametralno nasprotno – da posameznihi fenomenov ni mogoče predstaviti »univerzalno« ampak od primera do primera. Nadalje, da je delo geografsko omejeno na zgodovino mest (nekdanjega) nemškega govornega področja, kar pomeni, da je vanj vključen tudi del poljsko-baltskega prostora, upošteva pa pregled tudi francoska in še bolj nizozemska mesta. Omeniti velja, da podaja delo na začetku kratko informacijo o antičnem izvoru zahodnih mest in njihovem razvoju v merovinški dobi, bolj podroben pregled pa se začne s karolinško dobo in sega do predvečera reformacije. Dobra stran knjige je, da ne skuša posameznih fenomenov samo opisati ampak jih tudi časovno in geografsko determinirati. S takšnih pristopom ima bralec vedno pred očmi kronološko, regionalno in še kako drugače različen razvoj posameznih mest, ki imajo na drugi strani seveda tudi veliko skupnega. Kot še marsikje drugje, se je tudi v tem primeru primerjalni pristop pokazal za zelo primerne in plodnega. Še posebej pa je za branje priporočljiv

drugi oddelek knjige o temeljnih problemih in raziskovalnih tendencah, kjer se lahko najde marsikateri nastavek, ki bi ga bilo mogoče preveriti tudi na slovenskem gradivu oziroma uporabiti pri raziskovanju srednjeveških mest in njihove meščanske družbe na Slovenskem.

Peter Štih

Darja Mihelič, **Piranske notarske knjige-fragmenti (1289–1305). Peti zvezek.** Ljubljana : Založba ZRC, 2009. 239 strani. (Thesaurus memoriae. Fontes ; 4)

Darja Mihelič brez dvoma sodi med najboljše poznavalce srednjeveškega gradiva Piranskega arhiva. Zato nas ne sme čuditi, da tako vztrajno nadaljuje z izdajanjem najstarejših ohranjenih piranskih notarskih knjig. Doslej je izdala štiri celovito ohranjene notarske kodekse, ki jih hrani piranska izpostava Pokrajinskega arhiva Koper. Ti so sledili časovnemu zaporedju njihovega nastanka (ocene: prva knjiga – Ferdo Gestrin, ZČ 38, 1984 str.145–146; druga knjiga – Ignacij Voje, ZČ 41, 1987, str. 365–366; tretja knjiga – I. Voje, ZČ 58, 2004, str. 220–222; četrta knjiga – I. Voje, ZČ 61, 2007, str. 239–240). V najnovejši izdaji pa smo obogateni z objavo ohranjenih delov četrtega, petega, sedmega, osmega in sedemnajstega notarskega sešitka.

Tokratne objave, kot poudarja avtorica, so večinoma delo notarja Dominika Petenarija, čeprav odkrije še rokopis 14 drugih notarjev. Dominika Petenarija še posebej predstavi. Kljub temu, da fragmenti notarskih kodeksov nosijo zaporedne oznake 4, 5, 7, 8 in 17, to ne ustreza kronologiji njihovega nastanka. S posebno metodo primerjave konkretnih dejavnih in pokojnih oseb omenjenih v piranskih notarskih knjigah, je prišla avtorica do zaključka, da so podatki iz fragmenta kodeksa štev. 5 (1289–1290) starejši od tistih, ki so oštevilčeni z zaporedno številko 4 (1291). Fragmenti omenjenih piranskih notarskih knjig beležjo imbreviature, ki so nastajale v obdobju od 1289 do 1305.

Darja Mihelič v uvodu zelo podrobno predstavi objavljene izvornike ohranjenih delov tekstov. Ugotavlja da imajo mnogo skupnih značilnosti. Zvemo koliko listov obsega posamezni sešitek, ohranjenost papirja, eventuelne poškodbe. Analizira jezik, besedilo in pisavo. Jezik je preprosta latinščina, pisava je enotna, gre za pisarniško kurzivno minuskulo. Grafično predstavi in opiše vsako črko posebej, opozori pa tudi na Dominikov notarski znak in druge znake, ki so jih uporabljali notarji.

V posebnem poglavju predstavi vsebino fragmentov posameznih notarskih knjig. Fragment z oznako 4 iz leta 1291 je izrazito stereotipen. Pri vsakem od notarskih vpisov gre za zadolžnice za žito. Sicer pa v ostalih knjigah prevladujejo zapisi z značajem zadolžnic. V nekaterih primerih jamčijo določnikovi poroki s svojim premoženjem. Več je zapisov o poslovanju z nepremičninami, dogovori o delu ter oporoke. Prav oporoke po vsebini prekašajo ostale zapise in dajo vpogled v imovinsko stanje oporočnikov. V fragmentu 8. knjige se omenja tudi dogovor o

trgovski družbi in v dveh primerih za vpis preproste oblike pomorskega zavarovanja, pri čemer se Piran zelo približuje dubrovniški trgovski praksi.

Avtorica nas seznaja tudi z njenim izdajateljskim pristopom. Vsaka objavljena imbreviatura je opremljena s kratkim regestom v slovenščini in angleščini. Izvirniki so objavljeni v celoti in so opremljeni s sprotnimi opombami. Opombe opozarjajo na zunanji izgled in na pisne ter vsebinske posebnosti.

Objavi fragmentov notarskih vpisov dodaja na koncu tri vrste seznamov, ki so zelo skrbno izdelani. Najprej je seznam osebnih, sledi seznam krajevnih imen, zaključuje pa pojmovni seznam. Pojmovni seznam služi tudi kot priložnostni slovarček latinskih besed povzetih iz tekstov. Na koncu avtorica še dodaja pregleden seznam vsebin spisov, podobno kot v prejšnjih zvezkih.

K preciznemu in sodobnemu izdajateljskemu delu izdajanja piranskih notarskih knjig Darji Mihelič lahko samo čestitamo z željo, da bi nadaljevala z objavljanjem še preostalega starejšega gradiva piranskega arhiva in s tem približala to gradivo širokemu krogu raziskovalcev.

Ignacij Voje

Seraphinus Maria Cerva, **Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam. Editio princeps** (ur. Relja Saferović). Zagreb : HAZU, Dubrovnik : Zavod za povijesne znanosti, 2008. 592 strani. (Monumenta historica Ragusina ; 8)

Avtor znamenitega historiografskaga dela »Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam« je dominikanec fra Serafin Marija Crijević (Cerva). Rojen v Dubrovniku 4. X. 1686. leta. Bil je potomec enega od najstarejših in najuglednejših dubrovniških plemiških rodov. Nižje šole je končal v Dubrovniku in Benetkah, nato pa je študiral filozofijo v Firencah in teologijo v Rimu. Leta 1711 se je vrnil v Dubrovnik, kjer je bil dvakrat izbran za vrhovnega starešino dubrovniške dominikanske kongregacije. Kot diplomatski predstavnik Dubrovniške republike je potoval v Rim, kjer se je osebno spoznal s papežem Benediktom XIII. Imel je štiri idealne predpogoje za raziskovanje dubrovniške preteklosti. Imel je neoviran dostop do arhivskih dokumentov v dubrovniškem arhivu, dobro je poznal življenje v mestu in okolici, bil je materialno neodvisen, imel pa je tudi priložnost, da je dosegel visoko strokovno izobrazbo. Deloval je v mnogo boljših pogojih kot njegovi predhodniki, analisti: Jakov Lukarević, Mauro Orbin, Junij Restić, Tuberon, Serafin Razzi in Ivan Marina Gundulić. Serafin Crijević je umrl v Dubrovniku 24. VI. 1759.

Vsa njegova dela so ohranjena v rokopisu v dominikanski knjižnici v Dubrovniku. Prvo njegovo delo po kronološkem redu je »Inotheca illustrium fratrum Congregationis Ragusinae Sacri ordinis Praedicatorum« (1728). To delo vsebuje 142 življenjepisov dominikancev od generalnih vikarjev, vizitatorjev do bratov. To je zelo pomembno delo za poznavanje dubrovniške zgodovine, pisano na virih. in obsega 5 zvezkov.

Najbolj znamenita pa je njegova trilogija. Prvo delo trilogije je »Bibliotheca Ragusina in quo Ragusini scriptores eorumque gesta ex scripta recensentur.« To Crijevićevo delo, ki ga je končal v 5. zvezkih leta 1742, je najpomembnejši njegov izdelek, v katerem obravnava 435 biografskih portretov ljudi, ki so živeli v Dubrovniku in se ukvarjali s književnostjo, s poezijo, filozofijo, medicino in astrologijo. Stjepan Krsić je objavil to njegovo delo (Hrvatski latinisti, knj. 8a, JAZU, Zagreb 1975). Danes je to delo najizčrpnější vir informacij o dubrovniški književnosti do prve polovice 18. stoletja. Drugi del »Prolegomena« je dokončal leta 1744. Isto leto je dokončal tudi tretje delo v petih zvezkih »Sacra Metropolitolis Ragusinae sive Ragusinae Provinciae Pontificum series variis criticis commentariis illustrantia«.

Serafin Crijević je edini kritični zgodovinar Dubrovnika starejše dobe. Vsa dejstva podkrepi z listinami oziroma gradivom iz dubrovniškega arhiva in drugih domačih virih kot tudi podatkov najdenih v knjižnicah pregledanih v času bivanja v Rimu in ostalih italijanskih mestih. Crijevićeva dela so bogata zakladnica za cerkveno, politično in domače življenje Dubrovnika vse do polovice 18. stoletja.

Mladi sodelavec Zavoda za povijesne znanosti v Dubrovniku Relja Saferovića je poskrbel za kritično izdajo drugega dela trilogije »Prolegomena« ter ga opremil z obsežno uvodno razpravo (Prolegomena za novu historiografiju Dubrovačkem republike, str. 11–225), kjer je analiziral njegov nastanek njegovo usodo, njegovo vsebino in tudi jezik ter stil. Saferović pojasnjuje, zakaj je Crijević izbral naslov »Prolegomena«? S tem, da je latinski tekst naslovil z grecizmom, ki po slovničnih pravilih zahteva uporabo množine, se je avtor namerno obvezal tudi da se navidezno izogne kompaktnosti svojega dela. Kot da bi z naslovom zavestno hotel poudariti misel, da tekstu manjka močna notranja povezanost. Uporabljeni grecizem napoveduje neko širšo skupnost, ki jo ima avtor v obdelavi, prepozna se v univerzalistični orientiranosti pod cerkvenim plaščem. Saferović potem nadaljuje z razmišljanjem, da lahko to besedo dobesedno prevedemo kot »uvod« ali širše »poglavje«, pri čemer lahko predpostavimo, da lahko vsako od 14. poglavij predstavlja neko neodvisno celoto. Bogata histiriografska tradicija starega Dubrovnika dotlej ni poznala podobnega dela posvečenega prvenstveno državnim in cerkvenim ustanovam opremljenim s temeljnim historiografskim kritični aparatom v obliki opomb. Serafin Crijević je, čeprav se je zgledoval po starih vzorih, prevzel novo prakso, ki je bila tedaj uveljavljena na Zahodu med protireformacijskimi pisci. Čeprav je dobil pri vrhu upravnega aparata Dubrovniške republike konkretno pomoč pri nabavi knjig in uporabi originalnih arhivskih dokumentov, je ista oblast obe deli trilogije »Prolegomeno« in »Sacra Metropilis« s cenzuriranjem teksta prikrajšala uporabnike za vpogled v celoto obeh del. To je bil presedan, dotlej nepoznan v dolgoletni dubrovniški historiografski tradiciji. Z odločbo senata so bili Crijevićevi spisi 15 let po njegovi smrti zaplenjeni in odnešeni iz dominikanskega samostana z namenom da jih pregleda posebna komisija, nato pa so bili nekateri deli izločeni na ta način, da so bili prečrtani. V »Prolegomeni« sta bili izločeni 14. In 16. poglavje. Cenzura je doletela tiste teme, do katerih je dubrovniška oblast redno postopala s posebno previdnostjo. Bila so to vprašanja političnih povezav z Benetkami in imovinsko-pravnih odnosov med Dubrovniško republiko in Cerkvijo. Srečni okoliščini se lahko zahvalimo, da je najden izrezan tekst iz dela »Sacra Metropolis«, medtem se ni uspelo odkriti 16 izgubljenih strani iz »Prolegomene«.

»Prolegomena« nadaljuje svoje življenje tudi po avtorjevi smrti. Ohranjena sta dva celotna prepisa Crijevićevega dela iz prvi polovice 19. stoletja. Prvi prepis je na začetku 19. stoletja je napravil Miho Grgurević (1754–1820), dubrovniški zdravnik in ga hranijo v knjižnici frančiškanskega samostana v Dubrovniku. Drugi prepis je kasneje napravil dubrovniški kanonik Rafo Radelja (1769–1831), hranijo pa ga v Arhivu HAZU v Zagrebu. Oba prepisa sta narejena na podlagi cenzuriranega teksta. Saferović se posveti še razmišljanju in pogledu na »Prolegomeno«, s katero sta se ukvarjala v začetku 19. stoletja tudi Francesco Appendini in Inocent Čurlić.

Vsebina Crijevićeve »Prolegomene« je razdeljena na tri dele. V prvem delu utemeljuje javno politično življenje mesta. V drugem delu obdela splošno cerkveno organizacijo z najpopolnejšem pregledom relikvij iz zakladnic dubrovniških cerkva (po številu strani to poglavje obsega približno eno šestino celotnega teksta), v tretjem delu pa daje opis razmer v cerkvenem življenju.

Celotni zgodovinsko-jezikovni pogled na delo »Prolegomena« izvede Sefarović s treh vidikov. Najprej prouči in predstavi zunanje okoliščine, v katerih je nastal spis ter razišče razmere, ki so tedaj vladale na dubrovniški književni sceni. Naslednja njegova naloga je namenjena raziskovanju notranje razčlenjenosti teksta, kompoziciji in Crijevićevim postopkom pri tolmačenju zgodovinskih procesov. Vse to pa bi bilo nepopolno brez analize jezika, filoloških značilnosti in stilističnih posebnosti. Če gledamo njegov tekst s filološkega stališča, nam, kot pravi Saferović, obilje materiala ponuja možnost za skrbno analizo, na podlagi katere lahko določimo Crijevićevo pravo mesto v galeriji hrvaških latinistov. Čas v katerem ustvarja Serafin Crijević pripada novi renesansi latinskega jezika na jadranski obali in še posebej v Dubrovniku. Uvodnemu delu dodaja Saferović pregled uporabljenih virov in literature.

V drugem delu pa sledi kritična objava celotnega dela »Polegomene«, kjer avtor v uvodu predstavi načela prirejanja kritične izdaje in redakcijske oznake. Lahko rečemo, da tako temeljito analizirano z zgodovinske in jezikovne strani, ni obdelano še nobeno historiografsko delo starejših dubrovniških analistov, kot je to opravil Relja Saferović s »Prolegomeno«. Prav bi bilo, da bi na enak način prišli tudi do kritične izdaje zadnjega dela Crijevićeve trilogije »Sacra Metropilis Ragusinae.«

Ignacij Voje

Acta Histriae, let. 16. Koper : Založba Annales, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, 2008.

1–2: Plemstvo v obalnih mestih in beneška in osmanska prisotnost na Jadranu v zgodnjem novem veku;

3: 150 let Južne železnice;

4: Interpreti kultur: dominantne in podrejene kulture v soočenju.

Revija Acta Histriae sodi med tiste slovenske znanstvene revije, ki redno objavljajo članke slovenskih in tujih avtorjev s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja, s posebnim poudarkom na sodobnih metodoloških pristopih in manj obdelanih tematskih področjih. Tej programski usmeritvi sledijo tudi štiri številke, ki so izšle leta 2008 in ki so, kot je za programsko shemo revije tudi značilno, razdeljene na več tematskih sklopov. Revija se je leta 2008 uvrstila v citatno bazo *Arts and Humanities Citation Index (A&HCI)* in *Social Sciences Citation Index (SSCI)*. Prvi dve številki tega letnika obravnavata dve temi jadranskega prostora, in sicer *Plemstvo v obalnih mestih* in raznolike odnose med *Benečani in Osmani na Jadranu v zgodnjem novem veku*. Tematsko raznolikost dvojne številke zaključuje prispevek o vprašanju naracije v slovenskem zgodovinopisju v 80. letih 20. stoletja na podlagi strokovnih polemik v *Zgodovinskem časopisu*. Tretja številka je posvečena različnim družbenim in gospodarskim vplivom Južne železnice skozi stoletje in pol njene pojavnosti, četrta pa prinaša prispevke z mednarodne znanstvene konference Interpreti kultur.

Prvi sklop člankov, ki obravnava plemstvo v dalmatinskih mestih, prinaša slovenskemu bralcu pregled nad stanjem raziskav o dalmatinskih mestih v srednjem in zgodnjem novem veku, saj združuje prispevke uveljavljenih hrvaških zgodovinarjev tega obdobja. Med pisci prispevkov so namreč raziskovalci, ki se že desetletja ukvarjajo s političnimi, genealoškimi, gospodarskimi, pravnimi in družbenimi vidiki življenja v dalmatinskih mestih, nekateri avtorji pa se dotaknejo tudi vprašanj vojaške zgodovine. Pregledni uvodni prispevek M. Andreisa podaja sliko dalmatinskega urbanega plemstva. V ospredju je analiza trogirskega plemstva v časovnem obdobju od 13. stoletja do konca prve avstrijske uprave leta 1805. Prispevek temelji na genealoški obdelavi obsežne baze podatkov, sestavljene iz biografskih drobcev iz zapisnikov sej mestnih svetov, občinskih in družinskih arhivov, matičnih knjig in drugih virov. Tako pridobljeni podatki omogočajo natančnejšo opredelitev generacij in izvora posameznih plemiških rodbin, študije pa so pomembne zlasti za revizijo

biografsko-genealoških prispevkov. Razprava I. Benyovsky Latinove poskuša sprejeti ali ovreči trditev o poselitvi določenih predelov mesta z družinami, ki so strateško povezane in ki ji je sledilo tudi združevanje posesti v njegovi okolici. Tezo, ki sicer sodi na področje socialne topografije in je veliko bolj očitna v nekaterih italijanskih mestih, avtorica potrdi. Prispevek Z. Nikolić Jakus se osredotoča na tematiko socialne zgodovine. Avtorica se v uvodu razprave osredotoči na terminologijo hišnega gospodinjstva in pojme, ki so na nek način označevali družino. Poseben fenomen dalmatinskih mest do 13. stoletja je enakopravnost moških in ženskih potomcev pri dedovanju premoženja, ki izhaja iz bizantinskega prava. S pojavom dote kot oblike izplačevanja hčera, se te začnejo odrekati dednim pravicam, vendar pa vsaj nekaj časa še ne izpodrinejo pravice do dedovanja hčera po smrti staršev, kar se nato zgodi v 14. stoletju, ko višina dote postane sestavni del poročnih pogodb in hkrati del dediščine. Ukvarja se tudi z vprašanjem priimkov in zlasti problema endogamskih porok, saj so bile plemiške družine majhne, papeške dispense ob porokah pa posledično pogoste. Med zanimivejše dele prispevka zagotovo sodi tudi študija o krvnem maščevanju. V članku B. Grbovac je mogoče bolj kot predstavitev posameznikov iz vrst zadrškega plemstva, ki so postali zvesti pristaši novega kralja, pomembna predstavitev načina, kako so ogrski vladarji v osebi Ludvika I. Anžuvina na vzhodni jadranski obali širili in utrjevali svojo oblast. To je kralj poskušal doseči s podelitvijo naziva viteza moškimi predstavnikom mestne aristokracije. S tem si je kralj pridobil naklonjenost plemstva, na drugi strani pa slednji v odnosu do kralja pričakovano zastopajo tako osebne kot skupne interese komune, saj so vsi tudi člani mestnih oblasti. S pridobljenim ugledom in diplomatskimi misijami je to plemstvo postalo vpliven gospodarski subjekt in za okolico precej zaprta skupina, v kateri so se ustvarjale vedno nove sorodstvene povezave. Naslednji prispevek se od političnih povezav seli na področje prava. N. Lonza, dobra poznavalka prava dubrovniške republike, prikazuje razvoj zbirke pravnih predpisov, oriše intenziven razvoj dubrovniške uprave (razmejitev pristojnosti velikega in malega sveta ter sveta naprošenih) in sodstva (ločitev civilnega in kazenskega sodstva ter prizivnega sodišča) v poznem srednjem veku, ki je verjetno vsaj olajšal, če že ne pospešil razvoj mesta do »zlate dobe« dubrovniške republike v 16. stoletju. Temu hitremu razvoju ne sledi imenovanje pravno izobraženih ljudi na uradniške položaje. V analizi pravnega razvoja se avtorica kritično loti določenih trditev, ki jih je v zvezi z razvojem dubrovniškega prava najti v literaturi. Dokaže namreč, da se dubrovniško pravo v času po pridobitvi avtonomije ni razvijalo, ampak se je ohranjala toga ureditev starega prava. Prozopografske analize razkrijejo, da se v pravu izobraženi domačini niso potegovali za pravne službe in da jim je študij pomenil zgolj socialni prestiž in odskočno desko za pridobivanje drugih uglednih služb. Relativno obsežen sklop dvojne številke revije *Acta Histriae* zaključuje prispevek L. Čoralić, ki analizira diplome o podelitvah naslova vitezov sv. Marka posameznikom iz treh pomembnih plemiških družin iz Boke Kotorske za njihove vojaške zasluge. Osrednji del članka avtorica sicer posveti samim dokumentom, a v zaključku članka opozori tudi na potrebo po raziskovanju vpetosti družin v politično, vojaško, kulturno in gospodarsko življenje tega odmaknjenega dela Beneške republike, torej na tematiko, s katero se še namerava ukvarjati.

Drugi tematski sklop predstavljata prispevka, pod katera so podpisani trije avtorji. Prvi prispevek (M. Pedani) se ukvarja z interesom osmanskega imperija na Jadranu in ekonomskim potencialom morja, ki ga cesarstvo v veliko večji meri spoznava od 15. stoletja dalje, ko mirovni sporazumi med obema suverenoma spodbudijo osmansko trgovino. Velik problem pomorske trgovine predstavlja piratstvo. Avtorica sicer najprej omeni senjske Uskoke, a opozori tudi na velike piratske ekspedicije z obal severne Afrike in na majhne in okretne roparske ladje Grkov in Albancev, ki se skrivajo med otoki in plenijo ladje. Drugi problem osmansko-beneške trgovine na Jadranu predstavljata dva tipa tihotapstva: uvoz prepovedanih dobrin in uvažanje dobrin brez plačevanja potrebnih pristojbin in carin. Drugi članek (K. Pust, D. Darovec) težišče zanimanja z morja prenese na kopno. Ukvarja se z zaupnimi informacijami, ki so jih beneškemu dožu pošiljali najrazličnejši posamezniki, med njimi precej hrvaških plemičev, saj je bila obveščevalna služba plačana in je delu plemičev omogočala preživetje. Glavni vir podatkov o zaupnih poročilih predstavljajo objavljeni dnevniki beneškega svetnika Marina Sanuda, vsebinsko pa se avtorja omejita na poročila v letu 1499, na čas zadnjega večjega vpada osmanskih plenilskih skupin proti samemu centru Republike, v njihovo Terrafermo. Informacije, ki so jih pošiljali, razkrivajo tako vojaške premike različnih osmanskih skupin kot politično dogajanje na Balkanu. Predstavljeni primeri potrjujejo trditev, da je imela beneška republika eno najboljših obveščevalnih služb.

Tretja številka letnika 2008 je posvečena obletnici dokončanja Južne železnice, ki je v slovenski znanstveni javnosti naletela na manjši odmev, kot ga je bila deležna obletnica odprtja dela Južne železnice do Ljubljane. Prispevki, zbrani v tretji številki *Acte Histriae*, so pravzaprav edini slovenski znanstveni prispevek ob tej obletnici, ki so ga obeležili v regijah in državah, skozi katere je ta železnica potekala (Gorica, Gradec). Pomen obletnice je toliko večji, saj lahko trdimo, da se je prava gospodarska in tudi družbena preobrazba nekaterih mestnih središč ob Južni železnici zares začela šele, ko je železnica povezala tako pomembni gospodarski središči avstrijske monarhije, kot sta bila Dunaj in Trst. O temah, povezanih z Južno železnico, sicer obstaja obširna bibliografija, začenši z monumentalnim delom I. Mohoriča, *Zgodovina železnice na Slovenskem*, in monografijo J. Cvirna in A. Studna, ki obravnava fenomen železnice z odpiranjem novih tematik preučevanja. Prednost omenjenega zbornika je, da povezuje tematiko, ki je od samega začetka povezana z zgodovino železnic, s tematiko, ki sicer predstavlja samostojna tematska področja (2. svetovna vojna, migracije/emigracije, gospodarska zgodovina 2. polovice 20. stoletja). Kronološko se trije članki uvrščajo v čas »dolgega« 19. stoletja (D. Dukovski, B. Marušič, M. Drnovšek) in pet v čas 20. stoletja (B. Klabjan, S. Rutar, D. Guštin, M. Rabeschini, A. Gosar), sledi še strokovni članek. Naj izpostavimo samo nekaj poudarkov iz omenjenih člankov, ki se vsak na svoj način povezujejo z Južno železnico kot glavno tranzitno žilo, ki je potekala po slovenskem ozemlju. Železniško omrežje je omogočalo sezonsko migracijo pretežno ruralne Istre v oddaljena področja, kot sta bili Češka in Moravska, ugotavlja D. Dukovski. Prav zaradi izgradnje železniškega kraka proti Pulju je le-ta postal glavno oporišče avstrijske vojne mornarice, tistega projekta,

ki ga je monarhija stoletje prej poskušala udejaniti v Kraljevici, ki je v 19. stoletju tako kot Reka pripadla ogrskemu delu monarhije. Šele prihod železnice je Pulj moderniziral, na robu istrskega polotoka zares uveljavil meščanski vsakdan in omogočal, da se je iz ruralnega polotoka izdvojilo mesto, v katerem je delež delavcev v celotni populaciji iz 15 % ob štetju leta 1880 narasel na 22 % ob štetju leta 1910. V prispevku B. Klabjana se seznanimo s prenosom srednjeevropske, zlasti češke trgovine, iz tržaške luke na sever, v Hamburg, kjer so bile pristojbine za blago neprimerno ugodnejše, in težavno obnovo srednjeevropskih gospodarskih povezav zaradi interesov Francije in Italije, ki sta zastopali vsaka svoje interese na področju držav naslednic avstro-ogrske monarhije. Četudi z Južno železnico zgolj posredno povezana dežela Goriško-Gradiška je imela v času pred prvo svetovno vojno enega najbolj razvitih železniških sistemov glede na velikost dežele, ugotavlja B. Marušič. V članku obravnava ideje in izvedbo za posamezne odseke železniških prog od povezave Goriške s Trstom (1860) vse do najbolj slavne proge Transalpine in se ustavi pri njihovem odzivu v časopisju. V kratkem prispevku S. Rutar o gospodarskem izkoriščanju med drugo svetovno vojno je izpostavljena vloga rudnika Trbovlje na podlagi gradiva Višjega rudarskega urada na Dunaju. Avtorica ugotavlja, da so kljub sabotажam po progi prepeljali relativno velike količine premoga, leta 1944 pa je bil rudnik predstavljen tudi kot glavna žila za obnovo industrije na Štajerskem. Vsebinsko blizu omenjenemu prispevku sta še dva. Prvi se posveča strateškemu pomenu proge za vojaške Transporte in prevoze strateških materialov (D. Guštin). Govori o vojaških operacijah v času italijanske okupacije, poškodbah proge in zelo hitrih obnovitvenih delih vojaškega železniškega polka, ki je kot delavce najemal tudi lokalno prebivalstvo. Za širši krog bralcev je zanimiv tudi podatek o osnovanju območja posebnega režima okoli proge, ob katerem so posekali rastje, kljub velikopoteznim načrtom izselili le tri vasi in uvedli stalno patroljiranje proge. Tudi razprava G. Bajca se posveča vojaškim operacijam v letu 1944, ko so Anglo-Američani poskušali z manjšimi ofenzivami v druge dele Evrope speljati del pozornosti z atlantske obale, kjer so se pripravljali na veliko ofenzivo. Pred člankom A. Gosarja, ki se ukvarja s povezavo železnice in Luke Koper v devetdesetih letih 20. stoletja in vprašanji mednarodnih geopolitičnih povezav, sledi še članek o velikem pomenu, ki ga je pridobila železnica v načrtih prve petletke, povojnega gospodarskega načrta, v katerem pa je delež novih prog v Sloveniji zavzel le 10 % celotnih investicij za izgradnjo železniške infrastrukture. Vzroke za tako neenakomerno porazdelitev sredstev avtorica išče v srbsko-črnogorskem lobiju, ki je državno blagajno izžemal za gradnjo proge Beograd–Bari, in v sporih med glavnima političnima strujama.

Zadnjo številko in zadnji sklop člankov predstavlja prvi del prispevkov z mednarodne konference *Interpreti kultur*. Ker bo omenjenemu sklopu sledila vsaj še ena tematska številka, naj omenjeni pregled služi kot popotnica številkam, ki še prihajajo. Uvodnima zgodovinskoantropološkima prispevkoma C. Povola in A. M. Hespanhe sledijo članki, ki se ukvarjajo bodisi s funkcijo notarja bodisi z razmerjem med običajnim pravom in pravnimi zakoniki, ki jih poskušajo uveljaviti v deželah, ki si jih priključuje italijanska država. Okvir celotnega tematskega

sklopa je metodološka usmeritev, da je interpret lik, ki pri svojem delu vzpostavlja odnos med omikano kulturo in tisto, ki jo lahko opredelimo kot ljudsko in ki jo zaznamuje kompleksen svet običajev. Interpreti, ki jih izpostavi C. Povolo, so zdravniki, sodniki, duhovniki in škofje, v 19. stoletju pa sta pomembna tudi lika folklorista in uradnika pri izdelavi katastrof. Prispevek A. de Benedictis se vsebinsko ne povezuje s funkcijo notarja, saj se osredotoča na pravniško vprašanje o kolektivni kazenski odgovornosti.

Rdeča nit člankov, ki se ukvarjajo s funkcijo notarja, je njegova vloga kot posrednika med vsakdanom in pravno normo. L. Faggion se osredotoča na teoretične tekste ter rezultate italijanske in francoske historiografije, ki se ukvarjajo s funkcijo notarja kot veznim členom med normo in prakso, odnosom, ki je nujen za razumevanje razvoja notarske službe, in vloge notarja. Ugotavlja, da so notarski spisi pomemben vir za odkrivanje mestnega in podeželskega sveta, njihovih identitet in kolektivnih spominov. Podobno je tudi izhodišče B. Grbavac, ki pa se v članku bolj posveča umeščenosti tujih notarjev v vsakdan dalmatinskih mest. Prispevek I. Rosonija lahko uvrstimo na področje kolonialnih študij, saj se ukvarja s »prilagajanjem« italijanskih pravnih kodeksov običajnemu pravu v Eritreji. Podobno tematiko, torej sozvočje različnih pravnih izročil (francoskega Code penal, običajnega prava, prava beneške republike in angleškega Common law), v svojem članku izpostavlja E. Dezza. V probleme 20. stoletja posega prispevek Z. Marijan Jelasko, ki se ukvarja s počasnim zatonom notariata v Dalmaciji od konca prve svetovne vojne do leta 1944, ko predsedstvo AVNOJ ukine notarsko službo. Izpostavimo, da avtorica pregledno predstavi jugoslovansko zakonodajo na tem področju do leta 1945. V isti časovni okvir, a v drugačno politično stvarnost, se umešča prispevek A. M. Milettija. Članek posega v filozofijo prava in se ukvarja z novo vlogo pravnika v fašističnem kazenskem zakonu, ki v ospredje ponovno postavlja preiskavo, ki jo vodi sodnik. V tem razmerju se pravnik spreminja zgolj v pomočnika pri sodnikovem »iskanju resnice«.

Dragica Čeč

Viljenka Škorjanec, **Osimski pogajalski proces. I. del: Uvodna sinteza pogajanj ; II. del: Diplomatska pogajanja 1973–1974.** Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2006. 270 strani. (Viri ; 23)

Viljenka Škorjanec, **Osimski pogajalski proces. III. del: Od Strmola do Osima 1974–1975.** Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2007. 263 strani. (Viri ; 24)

Viljenka Škorjanec, **Osimski pogajalski proces. IV. del: Jugoslovansko-italijanski odnosi po Osimu (1975–1980).** Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2008. 231 strani. (Viri ; 25)

Viljenka Škorjanec, **Osimska pogajanja.** Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2007. 382 strani. (Knjižnica Annales Majora)

Osimski sporazumi (10. 11. 1975), ki sta jih republiki Jugoslavija in Italija podpisali dva dneva pred 55-letnico rapalske mirovne pogodbe (12. 11. 1920), so za obe državi podpisnici v prvi vrsti zaključno poglavje v urejanju medsebojnih državnih meja. Sporazumi so zaključek problema, ki ga mirovna pogodba, sklenjena med Italijo in 21 državami protifašistične koalicije (10. 2. 1947), ni uspela rešiti predvsem zato, ker se pogodba ni v celoti uresničila (neimenovanje guvernerja Svobodnega tržaškega ozemlja). Poleg osrednjega določila (meja na kopnem in morju), vsebujejo Osimski sporazumi še gospodarski del (pospeševanje sodelovanja med državama) ter protokol o skupni prosti coni. Osimski sporazumi so utrdili tudi zahodno mejo sedanje slovenske države, so zato del procesa – pravzaprav njegovo zadnje poglavje – zedinjevanja Slovenije, in priključevanja zahodne Slovenije oziroma Primorske k matični domovini.¹

¹ Naj se na tem mestu dotaknem mimogrede problema formulacije: *priključevanje* ali *vračanje* Primorske k matici. Leta 1920 je bila z rapalsko mirovno pogodbo Primorska odvezta slovenskemu ozemlju, vendar ne kot upravni enoti, ker take enote, ki bi upravljala vse s Slovenci naseljena ozemlja, ni bilo. Primorska je postala sestavina italijanske države in se zato z določili mirovne pogodbe iz leta 1947 ni vračala, ampak je bila lahko le priključena ali natančneje, kot pozna mednarodno pravo, s *cesijo* prenesena pod suverenost Jugoslavije (Danilo Türk, Temelji mednarodnega prava. Ljubljana 2007, str. 109, 417–418). Z določili in rabo mednarodnega prava nista v skladu niti besedi *priključitev* niti *vrnitev*. Beseda *priključitev* je bila v splošni rabi iz časa pred letom 1947 vse do zakona iz leta 2005, ko je bila zamenjana z besedo *vrnitev*. Zamenjavi so botrovali politični razlogi. Beseda *vrnitev* ima pa nekakšen simbolni pomen, izraz priključitev pa je, kot zahtevo, najbolj izpostavljal narodnoosvobodilni boj.

Prvi daljši pregled dogajanj, ki so privedla do osimskih sporazumov in vsa z njimi povezan dokumentacija, je bila prvič pri nas objavljena v zborniku *Osimski sporazumi* (Koper 1977). Sledilo je več razprav, v njih pa so sporazumi predstavljeni kot eden izmed mejnikov v reševanju državne meje med Jugoslavijo in Italijo, vendar ne monografsko. Leta 2000 je Erik Dolhar objavil v Trstu knjigo *Prelomnost Osimskih sporazumov*, delo ne presega publicistične ravni. Ob trideseti obletnici sporazumov, leta 2005, je Univerza na Primorskem pripravila mednarodni simpozij, katerega gradivo je izšlo v zborniku *Osimska meja. Jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitve leta 1975* (Koper 2006). Prav tako leta 2005 pa je na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani uspešno branila svojo tezo *Jugoslovansko-italijanska pogajanja o določitvi meddržavne meje v letih 1974–1975* (Osimo), specialistka za mednarodne odnose in profesorica zgodovine na ljubljanski bežigrajski gimnaziji Viljenka Škorjanec in je s tem postala eden izmed tistih redkih slovenskih zgodovinarjev/ zgodovinarok, ki so najvišjo stopnjo izobrazbe dosegli izven delovnega kroga znanstvenoraziskovalnih in visokošolskih institucij. Besedilo doktorske naloge in dokumentarno gradivo (viri), ki ga je pri pisanju naloge uporabila, je Viljenka Škorjanec pripravila za objavo v štirih knjigah.

Osimski sporazumi imajo predzgodovino. Ta začenja tedaj, ko sta se Jugoslavija kot Italija odločili, da je treba »tržaško vprašanje« dokončno rešiti tudi v duhu evropskega in svetovnega poskusa pomirjenja, ki je sledilo obdobju hladne vojne. Škorjančeva je začetek novega razmerja med Jugoslavijo in Italijo postavila v leto 1968, ko je takratni italijanski zunanji minister Medici predlagal način, kako naj se demarkacijska mejna črta po Londonskem memorandumu o soglasju spremeni v državno mejo. Minita pa je moralo pet let, da sta minister Giuseppe Medici in jugoslovanski zunanji minister Miloš Minić, marca leta 1973, v Dubrovniku sprejela vseh osemnajst točk kot izhodišče za bodoča pogajanja, iz katerih naj bi se razvil sporazum o poteku državne meje, sporazum o ustanovitvi industrijske cone in reševanje problema slovenske manjšine v Italiji. Pogajanja niso gladko potekala in eden temeljnih razlogov za ureditev mejnega vprašanja je bilo soočanje italijanskega predloga za ustanovitev industrijske cone in jugoslovanske zahteve za zaščito slovenske etnične skupnosti v Italiji. Prav zato pa so pomembno vlogo prevzeli pooblaščenca obeh vlad, zato so pogajanja potekala izven institucionalnih okvirov in v strogi tajnosti. Prav tajnost pa je bila potrebna predvsem zaradi dela italijanske javnosti, ki se ni strinjala predvsem s cesijo Istre k jugoslovanski državi (tudi trditve o suverenosti Italije nad ozemlji Svobodnega tržaškega ozemlja), taki posegi bi lahko pogajanja motili. Bojazen se je pokazala za resnično zlasti potem, ko so bili Osimski sporazumi (1975) obelodanjeni, pa tudi poldrugo desetletje nato, ko je nastala slovenska država in se je zdelo posameznikom in nekaterim skupnostim v Italiji (nacionalistična združenja, ezulske organizacije) vredno zastaviti vprašanje, če je Slovenija pravni naslednik razpadle Jugoslavije. Avtorica ugotavlja, da eden »ključnih pogojev za uspeh sporazumov je izbor tajnih pogajanj izven institucionalnih okvirov, ko sta državi izključili iz pogajanj svoji zunanji ministrstvi.« Prav ta izključitev je kasneje povzročila veliko nasprotovanja sporazumom pri Italijanih, zlasti v obmejnih krajih. Z druge strani pa je tako ravnanje lahko primer, kako reševati nesporazume med državami v slučajih, ko je zaprta običajna pot.

V prvi knjigi dokumentov osimskega pogajalskega procesa je gradivo porazdeljeno na dva dela. Prvi prinaša beležke avtorice v pogovoru z jugoslovanskim zunanjim ministrom Milošem Minićem (2001) in s pogajalcem Borisom Šnuderlom (2003) ter zapis o razgovoru zunanjih ministrov Minića in Alda Mora (New York 1974). V prvi del so vključena tudi pooblastila obeh vlad njunim predstavnikom na izven institucionalnih pogajanjih, na tako imenovanem drugem kanalu / vzporednem kanalu. Na jugoslovanski strani je bil vodilni pooblaščenec Boris Šnuderl. Drugi del prve knjige vključuje še dokumente diplomatskih pogajanj v letu 1973, o nastanku »drugega kanala« ter o pripravah za pogajanja v letu 1974. Druga knjiga dokumentov osimskega pogajalskega procesa prinaša z naslovom *Od Strmola do Osima 1974-1975* gradivo o pogajanjih (»drugi kanal«) na gradu Strmol, v Dubrovniku, v Strunjanu, gradivo o uradnem parafranju pogodbene tvarine v Beogradu, o pripravah na podpis in na samo dejanja podpisa sporazumov v Osimu. Tretja knjiga pa je namenjena objavi gradiva o času po podpisu sporazumov vse do leta 1980. Iz tega obdobja je delo obeh vlad osredotočeno na problem ratifikacije v parlamentih Jugoslavije in Italije in na uresničevanje določil sporazumov.

Tri knjige dokumentov so postavljene ob bok monografiji *Osimska pogajanja*, ki temelji na pisanih objavljenih in neobjavljenih virih, ustnih izjavah ter literaturi, ki pa je izčrpna predvsem za objave v slovenskem in v jezikih bivših jugoslovanskih narodov. Italijanska historiografija in publicistika je glede jugoslovansko-italijanskih odnosov bogatejša, vendar to ne velja ne za tajna osimska pogajanja Carbone-Šnuderl v letih 1974-1975, za katera so dokumenti v italijanskem arhivu za zunanje zadeve v času raziskave avtorice bili še vedno nedostopni. Viljenka Škorjanec je marca 2001 v Rimu obiskala tudi nekdanjega italijanskega ambasadorja v Beogradu Giuseppeja Walterja Maccotto. Velika posebnost, dragocenost in izvirnost avtoričine raziskave je zagotovo uporaba osebnih arhivov Miloša Minića in Borisa Šnuderla, ki sta seveda sodelovala tudi z ustnim pričevanjem. To velja še zlasti Minića, ki ga je avtorica obiskala v Beogradu, dve leti preden je v devetdesetem letu starosti umrl. Avtentični pričevalci so lahko posredovali veliko razlag o nekaterih ključnih in težavnih vprašanjih (slovenska manjšina v Italiji, prosta industrijska cona) pa tudi o podrobnostih (iz Šnuderlovega arhiva: vprašanje poteka državne meje ob Koršičevem vinogradu v Števerjanu, kraj pozna avtorica kot Sveti Florian), ki po splošno vzeto niso bile nepomembne. Tu je vredno omeniti vprašanje poteka meje po gorskem hrbtu gore z »italijansko čustveno navezanostjo«, popravek meje v korist Italije na pobočju in na grebenu Sabotina je imel zelo močan propagandni učinek.

Avtorica se je posebej posvetila obdobju, ki je sledilo novembru 1975 in omenila več zahtev Italije v času priprav na ratifikacijo sporazumov, in sicer za korekture meje in razširitev območja industrijske cone. Prav ta cona se je izkazala za poglavito neizpolnjeno določilo sporazumov. Vendar je tudi manjšinska problematika po več kot tridesetih letih od sporazumov še vedno v fazi uresničevanja.

Viljenka Škorjanec se je z raziskavo Osimskih sporazumov lotila obširne zgodovinske interdisciplinarne (diplomacija, mednarodno pravo) problematike z močnimi aktualnimi poudarki. Njena knjiga je skupaj z objavami virov rezultat

široko zastavljenega raziskovalnega dela, temelj za bodoče raziskave, ki bodo očitno usmerjene v raziskovanje italijanskih virov in zlasti k študiju razmerja med italijansko državno in krajevno politiko ter Osimskimi sporazumi. Škorjančeva je opravila veliko nalogo pri raziskovanju slovensko-italijanskih odnosov. Prav je, da bi s tako tematsko usmeritvijo nadaljevala. Bo to zmogla ob profesorskem delu na srednji šoli?

Branko Marušič

Jurij Fikfak, Jože Prinčič, Jeffrey David Turk (ur.), **Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami**. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008. 280 strani. (Opera ethnologica Slovenica)

Nedavno je izšla knjiga, ki v ospredje postavlja do sedaj prezrto obravnavo načinov in tehnik upravljanja in vodenja socialističnega/komunističnega podjetja v Sloveniji. Za vse, ki se ukvarjajo z gospodarsko zgodovino prav gotovo spodbudna vsebina, da knjigo vzamejo v roke. Gre za dokaj prezrt fenomen, ki je bil delno izpostavljen v knjigi o slovenskih bančnikih,¹ kjer je kot soavtor sodeloval tudi sourednik pričujoče knjige, Jože Prinčič. Predstavljenih je bilo prek dvajset bančnih direktorjev, ki so vodili najpomembnejše bančne ustanove ali pa so bili kako drugače zaslužni za razvoj bančništva na Slovenskem. Monografija je predstavljala dvojno novost v slovenskem zgodovinopisju. Na eni strani je presegla klasično pojmovanje podjetništva kot aktivnega lastništva in vodenja določene gospodarske družbe in izpostavila vprašanje kakovosti struktur in tehnik upravljanja delniških družb ter kontekstov in relacij med upravo in lastniki. Na drugi strani pa je problematizirala vlogo posameznika v gospodarskem življenju znotraj državne ekonomske pobude hierarhične komunistične ureditve. Zaradi drugega poudarka so bila ta vprašanja le nakazana in ne eksplicitno poudarjena.

V tehniškem smislu je knjiga o socialističnih direktorjih razdeljena na enajst poglavij, ki so jih napisali Jurij Fikfak (Direktorji med socializmom in kapitalizmom, Od utopije do tranzicije, Med idejami in praksami), Jože Prinčič (Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva, Direktorska funkcija v jugoslovanskem socialističnem sistemu, Pot do uspešnega direktorja, Največja in uspešna slovenska podjetja v drugi polovici 20. stoletja), Jeffrey Turk (Zakaj pripovedi?, Slovenski direktorji kot iskalci in povezovalci med domačim okoljem in zunanjim svetom) in Tatiana Bajuk Senčar (Meje in identitete, Direktorji in družbene mreže). Ob tem pa velja opozoriti na okoliščine, ki so botrovale nastanku te knjige. Gre za produkt aplikativnega projekta izpred nekaj let, ki ga je vodil Jurij Fikfak. Temeljno izhodišče projekta in kasneje tudi knjige, kot strnitve raziskovalnih dosežkov, je bilo spraševanje o razlogih primerjalno uspešnejše tranzicije v Sloveniji v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Relevantno in zelo zahtevno vprašanje, ki žal ali na srečo ne nudi enoznačnih odgovorov. To na drugi strani stimulira paleto raziskovalnih interesov in pretresa tranzicijskega obdobja, tega tako rekoč v živo potekajočega

¹ Žarko Lazarevič-Jože Prinčič, Slovenski bančniki v zrcalu časa. Ljubljana: ZBS, 2005.

družbeno-ekonomskega laboratorijskega poskusa, detajlno dokumentiranega primera socialnega inženiringa. Pri tem niso izjema ne humanistične ne družboslovne znanstvene discipline. Skladen s široko paletto raziskovalnih tematizacij in metodoloških aplikacij je tudi diapazon diferenciranih interpretacij in komparacij tranzicijskega prehoda v nekdanjih komunističnih državah.

Tako Jurij Fikfak, Jože Prinčič, Jeffrey Turk in Tatiana Bajuk Senčar kot eno od množice relevantnih interpretacij tranzicijske uspešnosti v Sloveniji izpostavijo strukture in tehnike vodenja in upravljanja, ki jih poosebijo v direktorjih uspešnih slovenskih podjetij od šestdesetih let dalje. Se pravi, da izpostavljajo pomen in vlogo osebne pobude, v osebah socialističnih direktorjev, za gospodarski razvoj večjih socialističnih podjetij in s tem ekonomije kot celote. V tem oziru na področju zgodovinopisja taka izhodiščna namera gotovo predstavlja odmik od dosedanje diseminacijske prakse »kolektivistične« in »neosebne« procesne dinamike gospodarskega razvoja. Z izvajanjem projekta in nastajanjem knjige se je Jožetu Prinčiču, ki je nosil levji delež projekta in prispeval večinski del besedila, ponudila priložnost, da obravnavo upravljanja slovenskih podjetij poglobi in s »poosebljenjem« historičnega dogajanja tudi reinterpretira, ko je v koncept socialistične ekonomije umestil vodilne posameznike z njihovimi miselnimi svetovi, predstavami, dilemami in negotovostmi systemskega okolja. Hkrati pa je dejavno izkoristil priliko in zmožnosti sodelovanja z etnologom Jurijem Fikfakom in obojestransko oplemeniti historični oziroma etnološki metodološki inštrumentarij v maniri interdisciplinarnosti. Sicer redek, a hvalevreden pristop.

Dvojna narava zbornika je več kot očitna. Na eni strani nastopajo vsebine klasičnega ekonomsko-zgodovinarskega pristopa, ki nudijo historična ozadja. Ali bolje rečeno historično podstat okolja in duha časa socialistične gospodarske ureditve, ki šele omogoča konceptualizacijo in tematizacijo etnološko-antropološkega uvida upravljanja socialističnih podjetij izven meril ekonomske učinkovitosti. Ta pristop se osredotoča na socialno kontekstualizacijo in avtoprezentacijo vloge direktorjev v interakciji z okoljem podjetja in determinantami gospodarsko-političnega okolja. Oba pristopa sta pogojevala tudi uporabo ustreznih interpretativnih podlag. Za historična ozadja so bili relevantni arhivski viri in drugi tipi dokumentarnega gradiva, etnologi so prispevali tehniko intervjujev z nujnim upoštevanjem konkretnih historičnih ozadij. Etnološko-antropološki pristop so utemeljili na podmeni, da so običajne zgodovinarske ali ekonomske kategorije nezadostne za celostno pojasnitev osnovnega raziskovalnega vprašanja, to je izvira slovenske tranzicijske uspešnosti. Zato so se oprijeli »biografsko-narativne interpretativne metode«. Metode, ki jim je skozi samoprezentacijo direktorjev soočeno s historičnimi dejavniki okolja omogočala analitično razpoznavo razmerij med ekonomsko in politično sfero ter vznik in dinamiko ekonomskih sprememb na mikro ravni posameznih podjetij. Pristop se je izkazal za učinkovit, saj je razgrnil in izpostavil drugače zakrite mehanizme in kompleksno sestavo poslovanja socialističnega podjetja kot ekonomskega subjekta ali socialne enote v Sloveniji po letu 1945.

In v tem času so vodilni v slovenskih podjetjih prehodili dolgo pot od direktorjev kot poslušnih izvrševalcev plana do socialističnih menedžerjev z lastnimi

vizijami in odgovornostmi do države in zaposlenih. Jože Prinčič nazorno ilustrira ta postopni prehod v kontekstu reforme jugoslovanskega ekonomskega sistema, ki je sčasoma dovoljeval vnašanje posameznih elementov načel ekonomske učinkovitosti v socialistično gospodarsko zasnovo in prakso in vključevanje v mednarodno delitev dela prek članstva v organizaciji GATT. Sestavni del teh prizadevanj je bila tudi samoodgovornost podjetij za lastni uspeh. Sintetično povzeta vsebina reform pa je na drugi strani tudi odpirala prostor direktorjem, ki so zadostili rekrutacijskim merilom oblasti (izobrazba, sposobnost in politično pokroviteljstvo), za njihovo lastno gospodarsko pobudo znotraj državno opredeljenih ciljev kratko in dolgoročno gospodarske in socialne politike. In hkrati se je tako odpiral tudi prostor za uveljavljanje njihovih osebnih strategij in praks vodenja tudi po vzoru zahodnih modelov, kar Prinčič tematizira na ravni direktorjev kot posebnega sloja kot tudi na ravni njihovih podjetij. Tatiana Bajuk Senčar slikovito dopolni to podobo z analizo večplastnih identitet direktorskega sloja, ki so jih imeli zaradi različnih družbenih vlog in temu pripadajočih pripisanih pomenov in kontekstualnih relacij. Na eni strani politična podrejenost in nadzor (članstvo v ZKS in vodilnih organih, sindikalne organizacije, služba državne varnosti), na drugi strani zavezanost ekonomski učinkovitosti (samo znotraj socialističnih okvirov) in socialna vloga odgovornosti do zaposlenih, njihovih družin in lastnega kraja.

Pričujoča monografija prav gotovo predstavlja posrečen splet dveh disciplin, njunih metodološko-analitskih prijemov. Rezultati so s preseganjem meja lastne discipline, s preseganjem vase zagledanih izhodišč, gotovo onkraj mnogih pričakovanj. Pred nami je večdimenzijska in večpomenska analiza socialističnega direktorja kot sloja, kot posameznika s stališča vpetosti v okolje in pripisanih vlog na podlagi historične dokumentacije in samorefleksij posameznih socialističnih menedžerjev. Spoznanja zbrana v tej knjigi brez dvoma širijo meje dosedanjega interpretacijskega vzorca in dopolnjujejo podobo historične presentacije socialistične ekonomije. Zato ni odveč zapis, da gre na ravni konceptualizacije in izvedbe za relevantno delo za historično stroko.

Jurij Fikfak je z ozirom na močno izpostavljeno načelo socialne pravičnosti in ravnotežja, kot gibala ekonomskega udejstvovanja socialističnih menedžerjev, čeprav so mnogi med njimi sodili ali sodijo med najbogatejše Slovence, zaključil z mislijo: »Tako lahko rečemo, da se je od vseh pridobitev socialističnega sistema najbolj uspešno zakoreninila prav ideologija egalitarnosti in da jo še danes pri življenju ohranjajo tako sindikati kot nekdanji direktorji sami.« Ugotovitev, ki izven historičnih stalnic zveni paradoksalno in presenetljivo, vendarle ne odstopa od duha tradicije tega prostora. Pomeni le nadaljevanje antikapitalistične ideologije, ki je zrasla v 19. stoletju, kot refleks nezmožnosti sledenja ekonomski modernizaciji, in v obdobju med vojnama, zlasti v tridesetih letih dobivala že značaj družbenega konsenza. Je torej stalnica prevladujočega slovenskega javnega in medijskega diskurza. To je tistega diskurza, ki ne najde skupnega imenovalca med ekonomsko učinkovitostjo, podjetnostjo in socialo, ki jo enači z egalitarnostjo.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko pisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I.

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva:

Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskecasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavlja ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepljeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);

- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepljeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepljeno.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepljeno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19.). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95.).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1, 5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center)
- Author's name and surname (font size 12, bold, center)
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text.

When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19.). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95.).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Alenka **Cedilnik**, Teodozijevo vojno z Goti 8–60
Theodosius' War with the Goths
- Miloš **Fon**, Istrska cerkev od Justinijanove obsodbe Treh poglavij
do izbruha shizme 62–84
The Church of Istria from Justinian's Condemnation
of the Three Chapters to the Outburst of the Schism
- Stanislav **Južnič**, Reforma koledarja Trubarjevih dni 86–115
Gregorian Calendar Reform in the Era of Primož Trubar
- Damir **Globočnik**, »Mej dva stola« Levstikov satirični list Pavliha 116–172
»You Can Keep Your Two Chairs!« Levstik's Satirical
Newspaper Pavliha
- Katja **Mihurko Poniž**, Slovenke in narodno gibanje v slovenski
publicistiki 19. stoletja 174–195
Slovene Women and the National Movement in Slovene
Printed Mass Media in the 19th Century
- Ľudovít **Hallon**, Economic development of Slovakia at the background
of the economic integration and disintegration process
of Central Europe in 1867–1945 196–213
Gospodarski razvoj Slovaške v luči srednjeevropske gospodarske
integracije in dezintegracije v obdobju med 1867 in 1945
- Klemen **Jelinčič Boeta**, Jews of Medieval »Slovenia« until
the expulsions of 1496–1515 288–317
Judje srednjeveške »Slovenije« do izgonov 1496–1515
- Klemen **Pust**, Beneška protiobveščevalna dejavnost in signalna
organizacija na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499 318–348
Counterintelligence and Signal Organization
of the Venetian Republic in Eastern Mediterranean in 1499

Jasna Fischer , Ruski vojni ujetniki na ozemlju Republike Slovenije 1914–1918	350–372
Russian Prisoners of War in the Territory of the Republic of Slovenia between 1914 and 1918	
Bojan Balkovec , Kandidati na volitvah v narodno skupščino v medvojni Jugoslaviji	374–406
Candidates in the elections to the Yugoslav National Assembly in the Period between WWI and WWII	
Ana Cergol , Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola.....	408–425
Eugenics in Slovenia from the Perspective of Gender	
Vladislav B. Sotirovic , The Multi-Party Elections in Serbia in 1990	426–438
Večstrankarske volitve v Srbiji leta 1990	
Bojan Godeša , Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za »drugačno« zgodovino?	440–458
Revision and Prospects of New Vistas: An Opportunity for a »Different« Kind of History?	

Zapisi – Notes

Matej Župančič , Slovani vojvode Ivana	216–221
Duke Iohannes and His Slavs	
Stane Jurca , Kdaj je bila zgrajena nova korenška cesta.....	222–227
When Was the Road across the Koren Pass Built?	
Janez Cvirn , Med nacionalizmom in nacionalno koeksistenco	228–238
Between Nationalism and National Coexistence	
Peter Štih , Knjiga zamujene priložnosti	460–478
The Book of Missed Opportunities	

V spomin – In memoriam

Akad. prof. dr. Vasilij Melik (17. 1. 1921 – 28. 1. 2009) (Janez Cvirn) ...	240–243
Prof. dr. Branko Reisp (17. 7. 1928 – 9. 1. 2009) (Ignacij Voje).....	244

Dr. Ervin Dolenc (29. 9. 1960 – 22. 2. 2009) (Bojan Godeša, Žarko Lazarević).....	245–249
--	---------

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

Novi pogledi na Primoža Trubarja in njegov čas – Slovenska matica, Ljubljana, 9. in 10. oktober 2008 (Anja Paulič)	252–254
New Perspectives on Primož Trubar and His Era. Slovenska Matica, Ljubljana, October 9–10, 2008	
40. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, Philadelphia, Pensilvanija, 20.–23. novembra 2008 (Matjaž Klemenčič)	255–259
40 th National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Philadelphia, Pennsylvania, November 20–23 2008	
Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države (Peter Mikša).....	480–482
Yugoslavia through time : ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia	

Ocene in poročila – Reviews and reports

Zdenka Janeković Römer, Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjevjekovnog Dubrovnika. (Mojca Kovačič).....	262–265
Irmgard Palladino, Maria Bidovec, Johann Weichard von Valvasor (1641–1693). Ein Protagonist der Wissenschaftsrevolution der Frühen Neuzeit. Leben, Werk und Nachlass. (Boris Golec)	266–267
Darko Darovec, Kratka zgodovina Istre. (Salvator Žitko).....	268–272
Don Anto Baković, Hrvatski martirologij XX. stoljeća. 1: Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata. (Renato Podbersič ml.).....	273–274
Miha Kosi, Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem. Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja. (Peter Štih)	484–485
Frank G. Hirschmann, Die Stadt im Mittelalter. (Peter Štih).....	486–487

Darja Mihelič, Piranske notarske knjige-fragmenti (1289–1305). Peti zvezek. (Ignacij Voje)	488–489
Seraphinus Maria Cerva, Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam. Editio princeps (ur. Relja Saferović). (Ignacij Voje)	490–492
Acta Histriae, let. 16. 1–2: Plemstvo v obalnih mestih in beneška in osmanska prisotnost na Jadranu v zgodnjem novem veku; 3: 150 let Južne železnice; 4: Interpreti kultur: dominantne in podrejene kulture v soočenju. (Dragica Čeč).....	493–497
Viljenka Škorjanec, Osimski pogajalski proces. I. del: Uvodna sinteza pogajanj ; II. del: Diplomatska pogajanja 1973–1974.	
Viljenka Škorjanec, Osimski pogajalski proces. III. del: Od Strmola do Osima 1974–1975.	
Viljenka Škorjanec, Osimski pogajalski proces. IV. del: Jugoslovansko- italijanski odnosi po Osimu (1975–1980).	
Viljenka Škorjanec, Osimska pogajanja. (Branko Marušič)	498–501
Jurij Fikfak, Jože Prinčič, Jeffrey David Turk (ur.), Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami. (Žarko Lazarevič)	502–504

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	276–279, 506–509
Instructions for authors	

Letno kazalo – Annual Content

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 63, 2009.....	510–513
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 63, 2009	

STUDIA HUMANITATIS

Za Vas, ki imate v rokah Zgodovinski časopis, založba *Studia humanitatis* zanesljivo ni odkritje. V skoraj petindvajsetih letih svojega življenja je prinesla v naš prostor in jezik kar veliko število najpomembnejših tujih avtorjev, ki so odkrivali nove pristope k znanostim in premikali meje vednosti na področju družboslovja in humanistike. Poseben poudarek so *Studia humanitatis* od nekdaj namenjale zgodovini in zgodovinopisju ter njenemu sodelovanju ali soočanju z drugimi sorodnimi vedami, predvsem z antropologijo, etnologijo, sociologijo. Seznanjale so s šolo *Annales* tako rekoč iz prve roke, s poznejšim razvojem historiografskih šol, pa tudi z novimi obravnavami značilnih zgodovinskih dogodkov in s posebnimi zgodovinami, kot so kulturna zgodovina, zgodovina institucij, zgodovina socialnih skupin in, denimo, zgodovina zgodovinskih obdobj, vse do obravnave današnjih pojavov v teoriji in družbi. Izbor avtorjev in knjig je založba oblikovala in oblikuje v sodelovanju z najuglednejšimi slovenskimi zgodovinarji, ki so tudi pisci zglednih spremnih študij. Rodovi zgodovinarjev in drugih humanističnih izobražencev so se kovali tudi s pomočjo in podporo prevodne zelene zbirke *Studia humanitatis* in drugih založbin izdaj. Nove rodove pa k temu vabimo, z ugodnimi pogoji in prepričanjem, da je vedoželjnost pot do modrosti in da znanje prej ko slej zmaga, pa če mu kdaj tudi slabo kaže.

Pot do knjig *Studia humanitatis* za naročnike ZČ:

1. Naročanje na: <http://www.studia-humanitatis.si/>
Tel: 01 4250 475
Fax: 01 4250 360
Založba Studia Humanitatis
Slovenska 30a (Knafljev prehod)
1000 Ljubljana
2. Naročniki ZČ imajo pri nakupu knjig založbe *Studia humanitatis* 20% popust. Pri knjigah iz seznama na hrbtni strani je ta že vštet v ceno.
3. Druge razpoložljive knjige in napovedi založbe *Studia humanitatis* najdete na:
<http://www.studia-humanitatis.si/>

STUDIA HUMANITATIS

Avtor	Naslov	Cena	Spremna beseda
ANDERSON	<i>Zamišljene skupnosti</i>	20,00	Jože Vogrinc
BALIBAR	<i>Strah pred množicami</i>	16,00	Slavoj Žižek
BENZ	<i>Holokavst</i>	11,00	Marta Verginella
BOCK	<i>"Drugo" delavsko gibanje v ...</i>	3,00	Tomaž Mastnak
BLOCH	<i>Apologija zgodovine</i>	10,00	Janez Šumrada
BROWN	<i>Telo in družba</i>	22,00	Marta Verginella
BURKE	<i>Revolucija v francoskem zgod...</i>	7,00	Oto Luthar
CAMPBELL	<i>Romantična etika in duh ...</i>	15,00	Jože Vogrinc
CARR	<i>Kaj je zgodovina ?</i>	15,00	Oto Luthar
CERTEAU	<i>Iznajdba vsakdanjosti</i>	18,00	Luce Giard
CHASTEL	<i>Il Sacco di Roma, 1527</i>	8,00	Braco Rotar
CLAUSEWITZ	<i>O vojni</i>	14,00	Alja Brglez
CSAKY	<i>Ideologija operete</i>	16,00	Igor Grdina
DARNTON	<i>Veliki pokol mačk</i>	15,00	Svetlana Slapšak
DETIENNE	<i>Iznajdba mitologije</i>	18,00	Marko Marinčič
GEARY	<i>Mit narodov</i>	12,00	Peter Štih
GEREMEK	<i>Usmiljenje invislce</i>	8,00	Marko Štuhec
HABERMAS	<i>Prihodnost človeške narave</i>	8,00	Neda Pagon
HALBWACHS	<i>Kolektivni spomin</i>	13,00	Taja Kramberger
HOBBS	<i>Behemot</i>	13,00	Tomaž Mastnak
KOSELLECK	<i>Pretekla prihodnost</i>	10,00	Oto Luthar
Le BRAS	<i>Kri in gruda</i>	8,00	Marta Verginella
Le GOFF	<i>Nastanek vic</i>	24,00	Dušan Mlacović
LEVI G.	<i>Nematerialna dediščina</i>	6,00	Marta Verginella
LEVI P.	<i>Potopljeni in rešeni</i>	12,00	Marta Verginella
LEYDI	<i>Druga godba</i>	6,00	Svanibor Pettan
LLOYD G.E.R.	<i>Grška znanost po Aristotelovem času</i>	16,00	Valentin Kalan
MILL	<i>Podrejenost žensk</i>	10,00	Nadežda Čačinovič
MOMIGLIANO	<i>Razprave iz historiografije II</i>	4,00	Jože Vogrinc
PASSERINI	<i>Ustna zgodovina, spol in utopija</i>	20,00	Marta Verginella
TODOROV	<i>Duh razsvetljenstva</i>	15,00	Gregor Kroupa
VEYNE	<i>Rimska erotična elegija</i>	5,00	Rastko Močnik,
			Neda Pagon
WACHTEL	<i>Pogled premaganih</i>	16,00	Jože Vogrinc
WEBER	<i>Protestantska etika in</i>	13,00	Frane Adam
ZONABEND	<i>Dolgi spomin</i>	6,00	Bojan Baskar
GRDINA	<i>Vladarji, lakaji, bohemi</i>	10,00	/
MIKUŽ	<i>Kri in mleko</i>	10,00	/
PUHAR	<i>Privotno besedilo življenja</i>	15,00	Zalka Drglin
STUDEN A.	<i>Stanovati v Ljubljani</i>	5,00	/
ŠTUHEC M.	<i>Rdeča postelja, ščurki in...</i>	5,00	/

